Nezavisna Država Hrvatska

NIKOLA ŽIC

ZEMLJOPIS

NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

ZA NIŽE RAZREDE SREDNJIH ŠKOLA

ZAGREB 1942

ZEMLJOPIS

NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

ZA NIŽE RAZREDE SREDNJIH ŠKOLA

DRUGO IZDANJE

PRIREDIO
NIKOLA ŽIC
PROFESOR UČITELJSKE ŠKOLE U ZAGREBU

OVA JE KNJIGA ODOBRENA KAO PRIVREMENA ŠKOLSKA KNJIGA ODLUKOM MINISTARSTVA NASTAVE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE BR. 49611-1942. OD 5. LIPNJA 1942.

ZAGREB 1942
IZDANJE NAKLADNOG ODJELA HRVATSKE DRŽAVNE TISKARE

TISAK HRVATSKE DRŽAVNE TISKARE U ZAGREBU

SADRŽAJ

Povrh slika s rednim brojevima u tekstu su bez rednih brojeva još dvije idejne slike uz glavne naslove i tri crteža stare Hrvatske, a u prilogu su dva presjeka (po 45. usporednici i po podnevnici Banje Luke) i dva crteža (rijeke i razvođe pomorja, mreža željeznica).

Uvod

Stare hrvatske države kraljeva Tomislava, Zvonimira i Tvrtka obnovljene su dne 10. travnja 1941. kao Nezavisna Država Hrvatska na ruševinama kraljevine Jugoslavije naporom hrvatskoga ustaškog pokreta pod vodstvom Poglavnika dra. Ante Pavelića uz pomoć Velikoga Njemačkog Reicha i kraljevine Italije. U novoj je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj Poglavnik vlast, njezino područje je tijelo lijepe naše domovine, a hrvatski narod jedini kovač svoje sudbine u budućim vjekovima slobodnoga života, prema načelima hrvatskoga ustaškog pokreta (vidi str. 153.). Sva ta tri čimbenika treba mladež dobro upoznati, jer bez poznavanja Nezavisne Države Hrvatske nema prave ljubavi za nju, a bez ljubavi ne može joj nitko poslužiti potpuno na sreću sama sebe i cjeline narodne.

Tome je cilju namijenjena ova zemljopisna knjiga: izgradnji Poglavnikova Doma u vedroj svijesti hrvatskih učenika i učenica. Uz knjigu je potreban zemljovid, vrlo važan dio njezin. Onaj, koji ga nauči čitati i razumjeti, naći će u njemu štošta više nego u samoj knjizi. Treći i najvredniji pomoćnik u učenju i savjetnik u radu neka vam, učenice i učenici, bude vaš učitelj. Školska godina je duga, ali učitelj je pozvan i spreman, da vam je zasladi živom riječi ispravnih pouka o zemlji i narodu Hrvata.

Potreba školske knjige o zemljopisu Nezavisne Države Hrvatske zahtijevala je brz rad. Stoga sam se s dopuštenjem bivšega rektora Više pedagoške škole u Zagrebu, a sada ministra nastave gosp. profesora Stjepana Ratkovića, poslužio njegovim »Zemljopisnim pregledom banovine Hrvatske« (Zagreb 1941.) u tolikoj mjeri, da je ova moja knjiga zapravo i njegova. Za pomoć i suradnju zahvalan sam i drugoj gospodi stručnjacima.

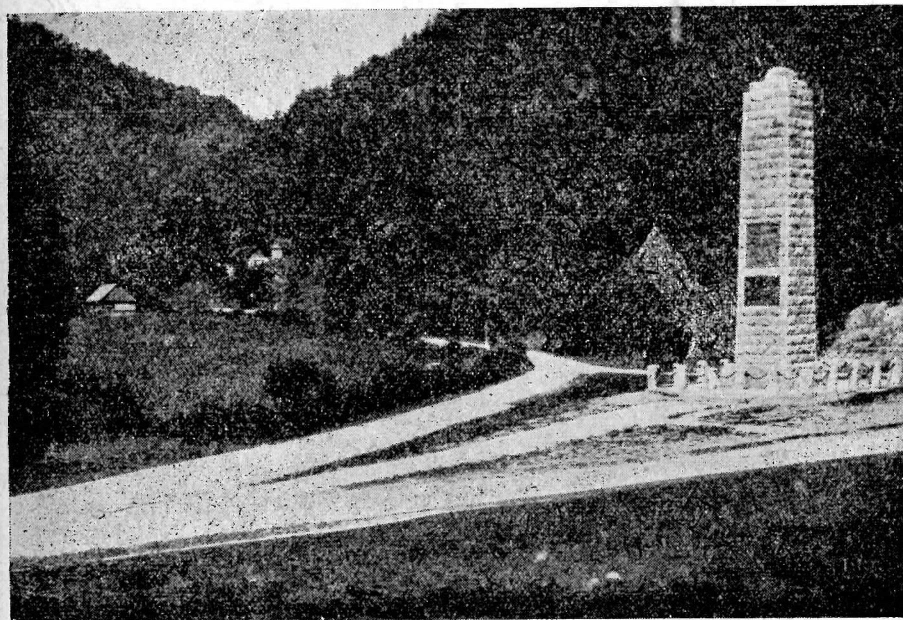
Poglavnik uređuje vlast, omeđuje područje države prema susjedima i svrstava hrvatski narod u marne redove složnih rodoljuba. Sve je tek u razvitků pred našim očima, ali treba da se razvija i usavršava također s našim budnim osjećajem i živim sudjelovanjem. Ako su sadašnji naraštaji ocijenili narodnu nevolju od više stoljeća oslabljenoga, rastrganog i pogaženog života narodnog i državnog, onda će oni biti u budućim stoljećima slobodnoga života u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uvijek svi i umom i srcem i mišicom za Dom spremni!

U Zagrebu, dne 13. lipnja 1942.

Pisac

I

Lice i priroda lijepe naše domovine

Spomenik hrvatskoj himni u Zelenjaku kod Klanjca

Položaj Nezavisne Države Hrvatske

1. Na Zemljinoj kugli. Odredite na zidnoj karti krajnje točke Nezavisne Države Hrvatske na sve četiri strane svijeta, označite ih stupnjevima zemljopisne širine i dužine, pa ih upišite ovdje:

Najsjevernija je točka na 46⁰ 30′ sjeverne širine na rijeci Muri u Međimurju, najjužnija na 42⁰ 30′ južne širine kod sela Komaja blizu Jadranskog mora, najzapadnija na 14⁰ 30′ istočne dužine od Greenwicha kod Kraljevice u Kvarnerskom zaljevu i najistočnija na 20⁰ 30′ istočne dužine od Greenwicha kod grada Zemuna na utoku Save u Dunav.

Nezavisna Država Hrvatska se dakle proteže u pravcu podnevnicâ preko 4⁰ zemljopisne širine ili okruglo 450 km. Sjeverna usporednica 45⁰, koja raspolavlja sjeverni umjereni pojas Zemlje, prolazi pored gradova Senja, Prijedora, Dervente i Rume dijeleći našu hrvatsku zemlju u veći južni i u manji sjeverni dio. Prema takvu položaju, usred toga povoljnog pojasa, mora Nezavisna Država Hrvatska imati blago umjereno podneblje, koje je najpovoljnije za život i djelovanje čovjeka. Rasezanje naše domovine na istočnoj polukugli Zemlje u smjeru usporednica zaprema 6⁰ zemljopisne dužine ili okruglo 436 km.* To znači, da razlika u mjesnom vremenu iznosi 24 minute između najistočnije i najzapadnije točke, t. j. u Zemunu izlazi, kulminira i zalazi Sunce 24 minute prije nego u Kraljevici.

2. U Evropi. Nezavisna Država Hrvatska je smještena na jugoistoku Evrope. Sjevernim dijelom prelazi u Srednju Evropu, a jugozapadnim je dijelom jadranska, sredozemska zemlja. Hrvatskom je državnom području okosnica Dinarsko gorje

---

* Stupanj dužine na usporednici	46⁰ dug je	77.454 m
	45⁰	78.837 m
	44⁰	80.197 m
	43⁰	81.531 m

između Jadranskoga mora i Panonskoga nizozemlja. Utjecaji s tih strana bijahu u svim vremenima jaki i trajni, a očiti su i utjecaji iz alpinskoga i balkanskoga područja, koja Dinarsko gorje spaja. Svi su ti utjecaji uvijek djelovali na život čovjeka i sudbinu naroda, koji su ovdje živjeli, pa su bili odlučni i za povijest Hrvata. Njihovi se tragovi vide i danas na mnogim pojavama tvarne i duhovne kulture, na pr. u načinu gradnje kuća i naselja, u uređenju stanova i u odjeći, u vjerskoj pripadnosti stanovništva i u tuđim riječima narodnoga govora i t. d. Evo samo jedan primjer iz živoga narodnoga jezika: prozor — okno — oblok — pendžer — ponеštra, a mnoge druge nabrojte sami. Strani se utjecaji opažaju više u gradu nego na selu, jer je ono u svemu mnogo bolje sačuvalo svoj prvobitni način života i svoju izvornu kulturu. Pod utjecajem različitih kultura nastali su različiti oblici naših gradova, naime srednjoevropski na sjeveru, sredozemski u primorju i istočnjački po Bosni. Od vjera je k nama došla sa zapada katolička, s istoka pravoslavna i islamska i sa sjevera evangelička.

3. Prema susjednim državama. Lako ćete uz pomoć zemljovidne karte odrediti, koje i kakve su države oko nas u susjedstvu. Izradite pregledan crtež! S kojim evropskim i izvanevropskim državama leži Nezavisna Država Hrvatska u istoj zemljopisnoj širini i u istoj zemljopisnoj dužini?

Veličina

Nezavisna Država Hrvatska zaprema površinu od 102.196 km². Među evropskim državama srednje veličine ide po prostoru u red većih. Mnogo je veća od Srbije, Slovačke, Belgije, Nizozemske, Švicarske, Portugalske, Danske, Irske i Islanda, a zaostaje za Madžarskom, Rumunjskom, Bugarskom i Grčkom. Pregled o pomicanju granica hrvatske države u 1000 godina njezine prošlosti prikazuju ovi crteži:

God. 928.: Hrvatska za kralja Tomislava zapremala je oko 100.000 km^2. U njoj su bile okupljene sve hrvatske zemlje od Raše do Drine i od Jadrana do Drave. Pod vrhovništvom kralja Tomislava bijaše i Zahumlje.

God. 1391.: Godine 1301. došla je na hrvatsko prijestolje porodica Anjou iz Napulja. Za prvog Anžuvinca Hrvatska je izgubila velik dio primorja. Tada je zapremala površinu od 60.000 km^2. Malo zatim podiže kralj Tvrtko Bosnu, koja je po vladarima i pučanstvu hrvatska država kao i Dubrovačka republika.

God. 1594.: Godine 1527. Hrvatska je izgubila Obrovac na Zrmanji i Krbavu, a godine 1528. Jajce i Banju Luku, pa Liku do Velebita, tako da je u dvije godine spala od 50.000 km^2 na 37.000 km^2. Konačno je godine 1594. Hrvatskoj ostalo samo 16.800 km^2. To su reliquiae reliquiarum ili »ostatci ostataka nekad slavnoga kraljevstva hrvatskoga«.

Oblik

Izuzevši nizinu među Dravom—Dunavom i Kupom—Savom preostaje prema Jadranu gorjem ispunjeni trokut, koji je od vrha kod Delnica u Gorskom Kotaru sve širi i viši prema Srbiji i Crnoj Gori. Malobrojne riječne doline, koje vode iz Posavine u Dinarsko gorje, postaju sve uže i strmije, i nijedna ne ide kroz cijelo ovo područje, neprohodno kao malogdje u Evropi. S Jadrana se unutrašnjosti primiče jedino Neretva, no od nje je prometu slaba korist, osobito od Konjica dalje prema izvoru u veoma dubokim i strmim sutjeskama među neraščlanjenim bilima Dinarskoga gorja.

Ova slaba prirodna prometna mogućnost između glavnih dijelova hrvatskoga zemljišta osjećala se oduvijek teško. Ona je štaviše imala najveći utjecaj u hrvatskoj povijesti i bila glavni razlog, što su ta područja, odijeljena i rastavljena, proživljavala različite sudbine i bila izložena stranim utjecajima, koji nijesu služili političkim i kulturnim probitcima narodne jedinstvenosti. U uspješnom svladavanju tih nepovoljnih prilika naše prirode velik je zadatak pomlađene države i siguran put za ojačanje narodne cjeline.

Ako vam nije pri ruci reljef Nezavisne Države Hrvatske, nastojte, da vam bude na raspolaganju, a složnim silama možete ga izraditi i sami, jer ćete na njemu razabrati i shvatiti posve jasno, da nam je tlo domovine nalik na krov s visokim sljemenom »na dvije vode«, a naučit ćete i druge poučne činjenice.

Granice

Granica rastavlja državu od drugih država i omogućuje dodir i promet među njima. Najbolje su granice, koje se mogu dobro vidjeti, nadaleko pregledati i lako braniti. Takve su granice more, rijeke, jezera, planinski grebeni. To su prirodne granice, a druge su umjetne.

Granice su Nezavisne Države Hrvatske određene na sjeveru prema Njemačkom Reichu, na zapadu prema kraljevini Italiji, na jugu prema Crnoj Gori i na istoku prema Srbiji, ali su potanko utvrđene samo prema Njemačkoj i Srbiji, a odluke o granici na Muri, Dravi i Dunavu prema Madžarskoj još nema.

Opišite dijelove već određene naše granice i promotrite one, koje će tek biti određene, onda izmjerite na karti šestarom, koliko je cm duga granica Nezavisne Države Hrvatske prema Italiji, Srbiji, Madžarskoj, Njemačkoj ... i izračunajte dužinu te granice u prirodi. Izračunajte, koliko km^2 područja dolazi na 1 km granice i koliko bi stanovnika imalo u slučaju potrebe braniti 1 km državnih granica. (Broj stanovnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj okruglo je 6,7 milijuna). Važna su ova pitanja, jer što je čovjeku i životinji koža i biljci kora, to je državi granica.

Površinsko obličje

Nizine

Nizine su glavna područja ratarstva. U poredbi s visočinama imamo ih premalo. Okupljene su uglavnom na sjeveru Nezavisne Države Hrvatske, u međurječju između Drave i Save. One su dio velikoga Panonskoga nizozemlja, koje se stere između Alpa, Karpata i Dinarskoga gorja. Poimenično razlikujemo Međimurje, Podravinu gornju i donju, Podunavlje, Posavinu s Lonjskim poljem i Turopoljem i Pokuplje. Podravina, Podunavlje i Posavina spajaju se u niskoj ravnici oko Vinkovaca, a Podunavlje i Posavina u Srijemu.

Kako se vidi na zemljovidu po toku rijeka, ova se nizinska zemlja našega međurječja spušta veoma blago i neprimjetno od zapada prema istoku, od 130 m kod Zagreba i kod utoka Mure u Dravu do 80 m kod Zemuna na utoku Save u Dunav. Čini nam se kao vodoravna ravnica. To dolazi otuda, što se ovdje nekada steralo more, koje je nanosima zatrpavalo i zaravnjivalo svoje dno, a kad je more oteklo, nastavile su ovaj posao rijeke, koje ga vrše i danas.

Iz ravnice se doduše dižu gore, ali su niske. Na sjeverozapadu u Hrvatskom Zagorju jedva prelaze visinu od 1000 m, u sredini međurječja, oko Požeške kotline, ne dopiru ni do 1000 m, a u Srijemu prelazi samo par vrhova Fruške gore polovicu te visine. Najveći prostor u sjevernom dijelu Nezavisne Države Hrvatske zapremaju dakle nizine do 200 m i humovi, bregovi i niže prigorje do 500 m nadmorske visine, a tek neki vrhovi strše u područje srednjega gorja nad 1000 m.

Posve su drukčije visinske prilike u ostalom dijelu naše zemlje. Izuzevši najdonji tok Neretve svuda je visočina, najvećim dijelom gorje srednje visine, koje se mjestimice diže neposredno iz mora, pa se čini i više nego što jest (na pr. Velebit do 1758 m,

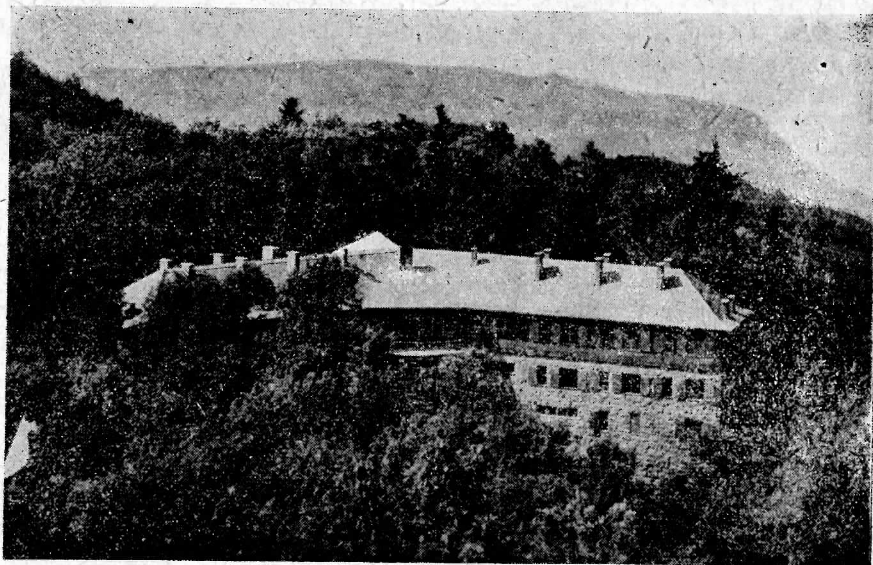
Mosor do 1330 m, Biokovo do 1762 m). Idući od primorja prema unutrašnjosti Nezavisne Države Hrvatske gorje postaje sve više, a najviše je oko razvođa među Jadranskim i Crnim morem. Tu se pojedini vrhunci izdižu i preko 2000 m u carstvo visokoga gorja. Najviša je planina Maglić, na kojoj je najviša točka Nezavisne Države Hrvatske, 2387 m.

Gore u međurječju

Ove se niske gore ne pružaju u suvislim gorskim lancima, nego se izdižu ponajviše pojedinačno. Radi toga nijesu zapreka prometu. Izgrađene su najvećim dijelom od staroga nepropustljivog kamena. S njih teku mnogobrojni potoci i rijeke, koje su bogato raščlanile i same gore i njihovo podgorje ili prigorje. Stoga su ovdje povoljni uvjeti za život i gustu naseljenost ljudi.

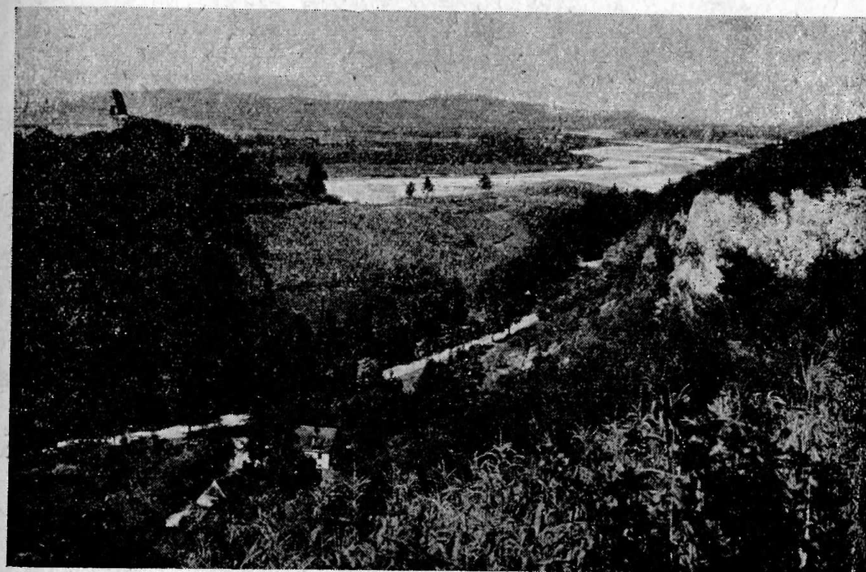
Dijele se u više skupina.

1. G o r e H r v a t s k o g Z a g o r j a. Od zapada prema istoku redaju se K u n a - g o r a, S t r a h i n č i c a, I v a n č i c a i K a l n i k. Glavna i najviša je Ivančica (1061 m). Od Save nedaleko Zagreba pružilo se do gornje Lonje dugo bilo M e d v e d n i c e, koja se obično nazivlje Z a g r e b a č k a g o r a (slika

Br. 1. Sljeme Medvednice (Zagrebačke gore) s Domom kralja Tomislava

br. 1.). Ona se diže u S l j e m e n u do 1035 m. Medvednica zatvara sa spomenutim nizom glavnu kotlinu Hrvatskoga Zagorja, kojom teče Krapina prema Savi (slika br. 2.). Drugi, manji i uži dio Hrvatskoga Zagorja je na sjeveru od glavnoga gorskog niza. On je s jedne strane zatvoren I v a n č i c o m i M a c e l j s k o m gorom i na istoku otvoren prema ravnoj Podravini rijekom Bednjom.

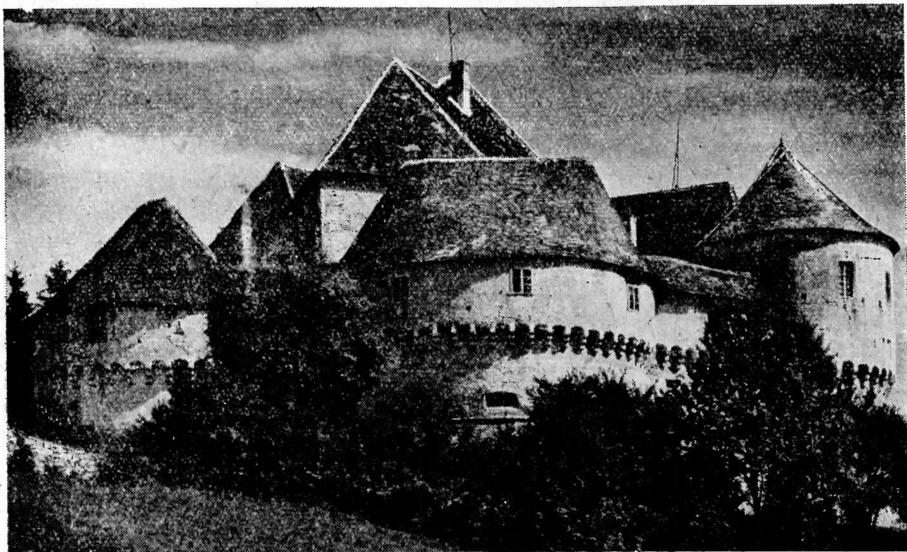
Br. 2. Pogled iz Posavine kod Podsuseda u Hrvatsko Zagorje. U pozadini Ivančica (1061 m)

Hrvatsko Zagorje je dobro obrađen kraj ilovaste zemlje i bogat rudama i rudnim vrelima, naseljen od pradavnih vremena (ostatci diluvijalnoga čovjeka kod Krapine), a i danas najgušće naseljeni kraj u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (slika br. 3.).

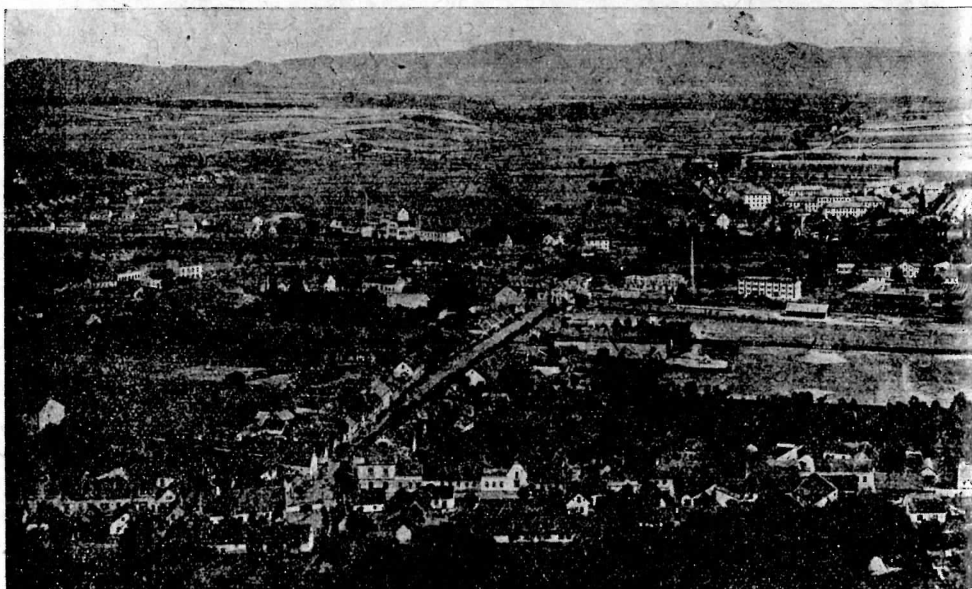
2. G o r e P o ž e š k e k o t l i n e. Ovu okruglu kotlinu zatvara sa sjevera P a p u k (989 m), sa zapada P s u n j (953 m), s istoka K r n d i j a (790 m), a s juga P o ž e š k a g o r a (616 m) i D i l j - g o r a (471 m). (Slika br. 4.). Poput Krapine u Hrvatskom Zagorju okuplja vode ove kotline Orljava k Savi. I ovdje je bilo vulkanskih izljeva. Stoga ima korisnih ruda i ljekovitih vrela.

3. F r u š k a g o r a pruža se uz Dunav 40 km od Vinkovaca do Slankamena. Izgrađena je od vrlo staroga kamenja, u njoj

su naslage ugljena i tupine, od koje se pravi cement. Najviši vrh Crveni Čot je visok 539 m.

Br. 3. Veliki Tabor, utvrđeni velikaški grad iz 13. i 14. stoljeća u Hrvatskom Zagorju

Br. 4. Grad Požega s dijelom Požeške kotline. U pozadini Papuk-gora (989 m)

4. Kao što Đakovački tavan do Vinkovaca i Vukovarski tavan istočno od Vinkovaca čine vezu gorja Požeške kotline sa Fruškom gorom, tako se između Hrvatskoga Zagorja i Požeškoga gorja pružio dugi i niski hrbat Bilo-gore, koji je sav obrađen i naseljen. Bilo-gora je pokrivena mlađim kamenjem, a osamljena Moslavačka gora (489 m) južno od nje naliči na otok granita usred ravnice.

5. Sve su ove osamljene ili okupljene gore međurječja ostatak mnogo prostranije i veće visočine, koja je bila razbita rasjedima i sada leži najvećim dijelom ispod Panonskog nizozemlja. Kada je Panonsko nizozemlje bilo prekrito morem, današnje su se gore izdizale iz njega kao otoci. Po obliku i građi slične su također povijarcima Istočnih Alpa u Njemačkoj na sjeverozapadu i povijarcima Rodopske skupine na Balkanskom poluotoku prema jugoistoku. Slovenske Gorice steru se iz zapadnog Međimurja u alpinski sklop, kojemu pripada i Maceljska gora, a i s one strane Beograda izdižu se pojedinačne niske i zaobljene uzvisine u Šumadijskim planinama, a te čine vezu s Rodopskom skupinom, koja je izgrađena od veoma staroga i tvrdog kamenja, ali je u toku veoma dugoga vremena snižena i zaobljena kišom i snijegom i onda rasjedima razmetana u potonule dijelove (kotline) i u izdignute dijelove (planine). Rasjedanja zemaljske kore i vulkanskih izljeva, potresa, ruda i rudnih vrela ima i u našem hrvatskom međurječju i izvan njega na sve tri spomenute strane u susjednim državama.

Dinarsko gorje

Dinarsko **gorje,** koje zaprema sav ostali prostor Nezavisne Države **Hrvatske, razlikuje** se po mnogim svojstvima od malo prije prikazanoga **gorja.**

1. Po postanku je mlađe.
2. Ono je nabrano gorje, jer je nastalo nabiranjem kore Zemlje.
3. Zato se ne diže osamljeno i pojedinačno iz ravnice, nego je povezano i zbijeno u duge lance, koji najvećim dijelom udaraju smjerom od sjeverozapada prema jugoistoku. Taj se smjer vidi osobito lijepo u planini Dinari. Po njoj se zove dinarski i ovaj prostrani skup gora i smjer njegova pružanja.
4. Znatno je više, a visina njegova uspona raste od mora prema unutrašnjosti i od sjeverozapada prema jugoistoku.
5. Izgrađeno je pretežno od kamena vapnenca, no u srednjoj Bosni izbija na površinu i starije kamenje.

6. Uske i strme doline slabo dijele i raščlanjuju gorje u skupine. Stoga je Dinarsko gorje zbijeno i neprohodno. Velika je zapreka vezi između primorja i njegova zaleđa, između jadranskog i panonskog dijela Nezavisne Države Hrvatske.

7. Dinarske su bore nagnute (polegle) od kopna prema moru. Stoga je prilaz s kopna moru lakši nego s mora u unutrašnjost. Na ovu su zapreku nailazili i strani utjecaji, koji su se širili s obale u zaleđe.

8. U Dinarskom gorju je na primorskoj strani bilo veoma malo vulkanske djelatnosti. Živahnija je prošlost njegova u Bosni. Stoga ovdje obiluje vrelima i korisnim rudama.

Dinarsko je gorje zaseban gorski sustav između Alpa u Srednjoj Evropi i Šarsko-pindskoga gorskog sustava na Balkanskom poluotoku, pa između Jadranske i Panonske kotline, gorje svojih osobitih svojstava i posebnog pružanja, od sjeverozapada prema jugoistoku, a prostire se ne samo najvećim dijelom Nezavisne Države Hrvatske, nego prelazi na jednoj strani u Italiju i na drugoj u Crnu Goru.

Primorski dio Dinarskoga gorja izgrađen je pretežno od raspucanog i šupljikavog vapnenca, koji lako propušta vodu. Kišnica ga otapa i tako stvara različite oblike na njegovoj površini i u podzemlju. Rastvoreni vapnenac ostavlja malo zemlje. Stoga je u ovom području mnogo gologa kamena, a razmjerno veoma malo zemlje. Ovo je područje k r š a osobitih svojstava. Prostire se od mora do pravca, koji spaja Karlovac, Unu, Sanu, gornji Vrbas i gornju Neretvu. Dinarsko gorje, s m a n j e i l i b e z o z n a k a k r š a, širi se i dalje sve do Save, pa i u Srbiju do Kolubare i još izrazitije preko Crne Gore do Prokletija. Dinarsko gorje kao zaseban gorski sustav dugo je u našoj državi 400 km. Najšire je između Splita i Drine (oko 200 km), a najuže između Karlovca i Novoga u Vinodolu (75 km).

Krš i Dinarsko gorje nije dakle isto. Dinarsko gorje zaprema mnogo veću površinu od Krša, a pojavâ krša ima ovdje ondje također izvan Dinarskoga gorja, i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i po ostaloj Evropi pa i na drugim kopnima.

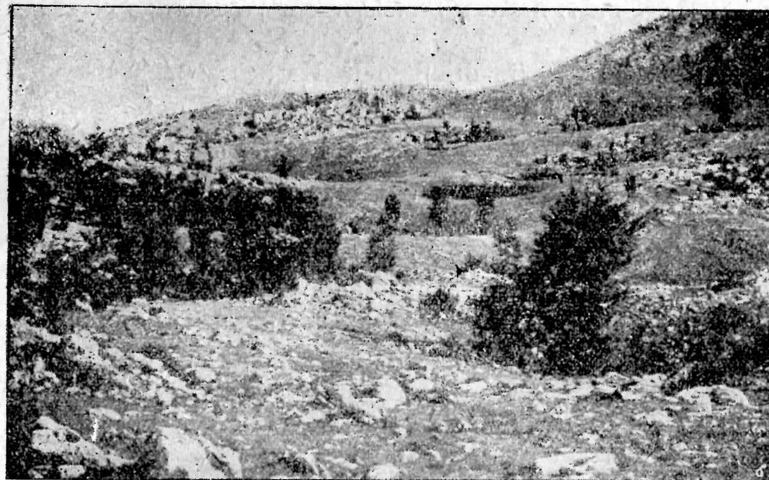
Osobiti oblici krša jesu š k r a p e (slika br. 5.), složene od plićih ili dubljih brazda ili žljebova, među kojima su rebra, onda p o n i k v e (dulibe, dolci) (slika br. 6.), kojima se na dnu skuplja splavljena zemlja, zatim u v a l e, t. j. niz ponikava, između kojih su samo niske pregrade, i napokon još veće, sa svih strana zatvorene udubine ravna dna, t. zv. p o l j a (slika br. 7.). Livanjsko polje ima 380 km², a Ličko polje 460

km². To su najveća krška polja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, veća od svakoga otoka u Jadranskom moru.

Kako ugljična kiselina u vodi na kršu rastapa vapnenac i ispod površine tla, nastaju u podzemlju s p i l j e (pećine) (slika br. 8.), a u njima š m u k o v i (stružnice) i m o s u r i, koji su katkad spojeni u s t u p o v e. Kiša se kroz šupljikav vapnenac gubi naglo u podzemlje, pa drugdje izlazi napolje u v r e l i m a, koja hrane rijeke, no te se

Br. 5. Škrape u Kršu

Br. 6. Ponikve u Velebitu

rijeke u raspucanom vapnencu teško drže na površini, pa se mnoge gube u ponorima (ponornice), a rijetke dopiru u uskim i strmim koritima do mora (primorčice).

Na kršu je malo zemlje i to ponajviše crljenice, a slabo uspijeva i bilje, jer uza sve obilje kiše voda ponire. Po svim ovim svojstvima, a osobito po neprohodnosti kamenoga tla, oskudici plodne zemlje, kržljavosti biljnoga saga i nestašici vode na površini, krš je rijetko naseljen. Neprijazna njegova priroda ne pruža čovjeku dovoljno ni kruha ni vode.

Br. 7. Krško polje Radlovac u Velebitu

Naše Dinarsko gorje dijelimo u Krš na primorskim stranama i na Središnje gorje između Krša i Save. Sada ćemo uz pomoć zemljovidne karte tim redom upoznati pojedine njihove dijelove u našoj domovini.

Krš

1. Primorski Krš. On počinje u Italiji kod rijeke Soče, koja dijeli Padsko nizozemlje od Dinarskoga gorja, i ispunja gotovo čitavu Istru i Dalmaciju. Nekada je kopno bilo prostranije, pa je današnja sjeverna Dalmacija bila vezana s Istrom. Rasjedanjem i spuštanjem kore Zemlje jedan je dio gorskih lanaca potonuo i danas je ispod površine Jadranskoga mora, a od drugoga dijela strše iznad vode samo najviši dijelovi, i to su mnogo-

brojni otoci i otočići, kojih dugoljasti oblik i poredak usporedno s obalom pokazuje, kako su nastali (dinarski smjer pružanja). Nekadašnje dugodoline među gorskim lancima danas su morski prodori (kanali), a poprečne doline su morska vrata.

Zapadni dio sjeverne Dalmacije je nizak, male visine nad morem, a gorovitiji je kraj između Krke i Neretve. Tu se izdižu pojedine gore: ugljenom bogata Promina (1148 m), Svilaja (1509 m), Moseć (843 m), Kozjak (780 m), Mosor (1330 m) i Biokovo (1762 m). (Slika br. 9.). Posljednje su gore najviše i dižu se neposredno uz obalu, a pred njima su potonuli lanci Dinarskoga gorja djelomice sačuvani kao otoci i otočići među morskim prodorima i vratima (Brač, Hvar i mnogi

Br. 8. Lokvarska spilja u Gorskom Kotaru. Vide se šmukovi (stružnice) i mosuri, djelomice spojeni u stupove

drugi). Nijedna njihova točka ne prelazi visinu niskoga gorja, a najviši je vrh Vidova gora na otoku Braču visok 778 m.

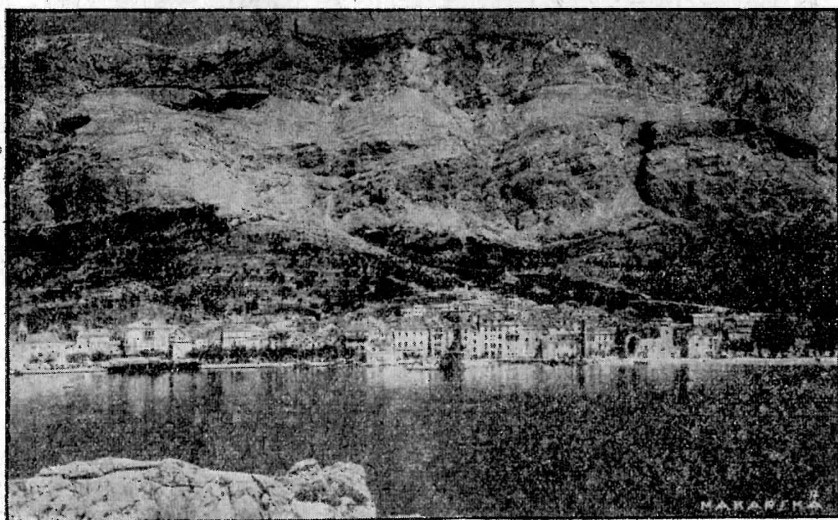
Između ovih osamljenih gora i oko njih prostiru se krševiti i slabo rodni krajevi. Takva je i Dalmatinska Zagora između Krke i Klisa. Gdjegdje ima zemlje crljenice, a u ulegni-

nama leže i deblji slojevi zemlje. Osobito je rodno Kaštelansko polje između Trogira i Splita, pa je baš tu nastao prvi zametak sredovječne hrvatske države.

Južnije od naplavljenog i močvarnog ušća Neretve i od dugoga poluotoka Pelješca (Brdo sv. Ilija, 961 m) obala je strma, a primorje ispunjeno niskim grebenima. Nad Dubrovnikom se ispinje Sv. Srđ 412 m, drugi vrhovi još više, nad Konavlima Snježnica 1234 m, pa Orjen preko same državne međe do 1895 m visine nad morem.

Premda se tanak sloj zemlje na vapnenačkoj podlozi lako isuši, a ljeta su odviše vruća i bez kiše, nije život skromnomu primorcu toliko težak, kao što bi bio čovjeku iz plodnije unutrašnjosti. Nevelika izdignutost te unutrašnjosti iznad mora omogućila je tok nekim rijekama, oko kojih se steru također plodne i zelene »oaze« u ovom kamenom kraju. To su polja Kninsko (Kosova), Petrovo (Drniško), Cetinsko, Vrličko, Sinjsko, Imotsko, Ljubuško, Vrgorsko, Rastočko, Trebinjsko i Konavosko.

2. Visoki Krš. U njemu razlikujemo četiri dijela: Gorski Kotar, Ličko-krbavsku visočinu, područje bila i polja, te krško visočje oko gornje Neretve.

Br. 9. Biokovo iznad Makarske

a) Gorski Kotar se prostire između Kupe i Velike Kapele prema moru. Ta je visoka zaravan raščlanjena dubokim dolinama Kupe i njezinih pritoka i krškim poljima (Mrkopaljskim, Ličkim, Lokvarskim i Delničkim), a nad njom se izdižu pojedini isponi, od kojih je Risnjak najviši (1528 m). Šuma, ponajviše crnogorična, glavno je bogatstvo ovoga kraja i glavno vrelo prihoda marljivih Gorana, a rodne zemlje ima malo, ponajviše u poljima. Podneblje Gorskoga Kotara s kratkim i svježim ljetima ne prija ratarstvu, ali privlači putničare, pa bi promet stranaca ljeti i zimi mogao razviti novo vrelo prihoda. U brzim vodama krije se mnogo snage, koja se počela iskorišćivati za veleobrtne i prometne svrhe. Željeznica Zagreb—more probija se preko ove teško prohodne pregrade iz Posavine i Pokuplja na jadransku obalu penjući se u tunelu Kupjaku na visinu od 836 m. Gradnja pruge je bila osobito teška na zapadu, jer se Gorski Kotar spušta prema moru u stepenicama, a na istoku prelazi prema Karlovcu u plitki krš, koji je izgrađen od tanjih naslaga raspucanog vapnenca. Stoga ima ovdje među rijekama i ponornica, a to je Dobra kod Ogulina.

b) Ličko-krbavska visočina. I ona je 500—600 m visoka zaravan, ali se raspada u prostrana polja, koja su odijeljena nižim gorskim kosama. Glavna su Ličko polje (460 km², najveće u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj), Krbavsko i lijepo, ravno Gacko polje, a manjih je još više (kod Perušića, Pazarišta, Kosinja, Korenice i t. d.). Ovu visočinu okružuju gore sa svih strana: Velebit sa zapada i jugozapada, Velika Kapela, Mala Kapela i Plješivica sa sjeveroistoka i istoka.

Velebit se pruža od prijevoja Vratnika iznad Senja (698 m) do prodora rijeke Zrmanje kao 165 km dugi bedem uz more. Gorski prijevoji Veliki Alan (1412 m) nad Jablancem i Oštarijski (924 m) nad Karlobagom dijele Velebit u tri dijela. Preko njih vode iz onih primorskih mjesta ceste u visoko zaleđe. Srednji dio Velebita je niži od sjevernoga, a južni je najviši (slika br. 10.). Iznad svih je Vaganski vrh, visok 1758 m, po drugom mjerenju 1798 m. Premda Velebit nije visoka gora i ma da preko njega vodi više cesta (osim spomenutih i cesta iz Sv. Jurja preko Oltarâ i iz Obrovca preko Malog Alana), on je ipak velika zapreka prometu, a njegov je utjecaj štetan i na pod-

Br. 10. Pogled na južni Velebit

neblje, jer zaustavlja blagi utjecaj mora i daje Ličkoj visočini oporo podneblje. Moru okrenuti, duži obronci pretežno su goli, a unutrašnji su pod šumom.

Velika i Mala Kapela su kao i Velebit sastavljene od mnogo grebena. Velika je Kapela viša (vrh Bjelolasica 1533 m) nego Mala (Seliški vrh 1280 m). Između njih vodi cesta, a preko Male Kapele i željeznica. Obje su Kapele obrasle šumom.

Plješivica je njihov nastavak prema jugoistoku, ali zakrećući prema jugozapadu približava se Velebitu kod izvora Zrmanje. Viša je od Kapele (vrh Ozeblin 1657 m). Između Plješivice i Male Kapele leže divna Plitvička jezera, iz kojih otječe Korana u Kupu kod Karlovca. Plješivica priječi promet između Ličko-krbavske visočine i Pounja, porječja Une, koja teče u Savu.

Unutrašnjost visočine je povoljnija za stočarstvo nego za ratarstvo. Zemlja je plitka i na propustljivoj podlozi, a ljeta su kratka i svježa, kiše ima dosta malo. U dubokim koritima teku ponornice, koje bi se teško mogle iskoristiti za natapanje. Ima još i sada neobrađenih površina (vrištine). Kraj je zdrav i ljudi su u njemu kršni.

c) Bila i polja. To se područje stere od Une i Zrmanje prema jugoistoku do gornjih tokova Vrbasa i Neretve. Nekada je bilo visoka ravan, ali je ona kasnije razbijena rasjedima dinarskoga

smjera. Jedne su se plohe spustile, i to su sad krška polja, a druge su ostale uzdignute, a to su današnja bila. Evo bila redom: Dinara (Troglav 1913 m) (slika br. 11.), kojoj je dalje od prijevoja Prologa (1100 m) nastavak Kamešnica, a u drugom su nizu Šator (1872 m), Vitorog (1907 m), Cincar (2006 m) i Vran (2074 m). Ispred njih leže velika polja: Sinjsko uz Cetinu, Livanjsko, Duvanjsko, na kome se krunio prvi hrvatski kralj Tomislav, Kupreško i Vukovsko. Iza njih je treći niz bila: Crvljivica (Osječenica 1978 m i Klekovača 1961 m), Crna gora (1650 m) i Raduša (1956 m). Bilo Raduše spušta se u plodno Skopsko polje uz gornji tok Vrbasa. U njemu je glavno naselje Bugojno.

Sjeverni dio ovoga područja obrastao je gustim šumama, a u srednjem su ponajviše gole i do 2000 m visoke krške pustoši, među kojima su plodna polja s rijekama ponornicama. Glavna je rijeka ovoga kraja Una, koja izbija iz velikoga krškog vrela u Lici, zalazi u duboku sutjesku, teče dalje proširenom dolinom, pa se ruši preko plosnatog sedrastog čunja u lijepim slapovima.

Br. 11. Troglav, najviši vrh Dinare (1913 m)

Primivši kod samostana Rmanja brzi Unac ulazi rijeka u prilično usku dolinu, koja nema više oblik sutjeske, ali je duboko usječena u kršku visoku ravan, pa je neprohodna i nepristupačna. U Bihaćkoj Krajini struji među ravnim obalama pa često poplavi zemlju. Dalje na putu prema Savi korito joj se steže u guduru još par puta praveći sedraste slapove (osobito kod Bosanske Krupe), dok kod Otoke ne ostavi Krš, pa teče u širokoj dolini i kod Bosanskog Novog prima Sanu, koja dolazi s obronaka spomenute Crne gore.

Između planina Dinare i Šatora proteglo se Grahovo polje blizu 800 m nad morem. Ono nije nikada poplavljeno, jer mu svu vodu odnosi ponornica u veliki ponor kod Resanovaca. Ovim je poljem išla u rimsko doba cesta iz Dalmacije u dolinu Sane, a Grahovo je po svome položaju i danas važno za promet. Livanjsko polje (preko 700 m nad morem) najveća je ulegnina u ovom dijelu Krša: dugo je 65 km, široko poprečno 6 km, a zaprema površinu od 380 km². U njemu traju poplave 7—8 mjeseci, no otkad su ponori prošireni i izvedene svakovrsne zaštitne gradnje, velik je dio polja isušen, pa je trajanje poplava na nekim mjestima ograničeno samo na dva mjeseca. Poljem protječe Bistrica, koja ponire ispod Prologa. Za Livanjskim znatno zaostaje u veličini Glamočko polje, ali leži više od njega (900 m nad morem). Sastoji se od gornjega prostranijeg i donjega mnogo užeg dijela. Voda se u donjem dijelu drži na visini od 7—8 m od jeseni do srpnja, pa se zimi i smrzne. Prometne prilike su u ovom kraju vrlo nepovoljne. Ipak je u rimsko doba bila zapadna Bosna isprepletena gustom mrežom cesta, a danas ide jedina cesta iz Bugojna preko Kupresa u Livno i iz Livna preko Prologa u Sinj, no i taj je put u zimsko doba neprohodan zbog velikih snježnih mećava. Kupreško polje je najviše i najhladnije (preko 1100 m nad morem), a gotovo je sraslo s Vukovskim. Duvanjsko polje (skoro 900 m nad morem) je najsuše i s veoma kratkim poplavama, a natapa ga ponornica Šuica.

Bila su mjestimice gola i krševita, negdje su obrasla šumom, a negdje imaju na sebi planinske pašnjake. Oraće zemlje ima uglavnom samo u poljima, ali ta su u zimskom polugodištu ponajviše poplavljena, pa ako ponori u proljeće ne progutaju vodu na vrijeme, zakasni sjetva, a i prerane jesenske poplave iza kratkoga ljeta mogu ugroziti žetvu. Stoga su gospodarske prilike teške, teže za ratarstvo nego za stočarstvo, to teže, što pored nešto ugljena, tupine i boksita nema korisnih ruda, a nema ni vodene snage, pa se ne mogu razviti druge priradne grane. Zato su naselja rijetka i okupljena najvećim dijelom uz polja. Prilike će se teško popraviti, jer nijedan prirodni put ne vodi u unutrašnjost ovoga područja bila i polja. Željeznice ga izbjegavaju i zaobilaze. I unska pruga se gradi na njegovu rubu, ali u nj ne prodire.

d) Krško visočje oko gornje Neretve. Taj dio ima obilježje višega, alpinskog gorja. Primjer su Čvrsnica i Prenj.

Čvrsnica je golem vapnenački visoki ravnjak, kojemu stijene naliče na zidane kule. Na njoj ima mnogo krških uvala (slika br. 12.). Oko glavnoga joj vrha Pločâ (2228) drži se snijeg i usred ljeta. Prenj (vrh Lupoglav 2102 m) je u planinarstvu najpoznatija hercegovačka planina, na kojoj ima škrapastih polja, tragova iz ledenog doba, dugačkih snježnih poljana i jedna ledena spilja, a na zlu glasu je i zbog usova (lavina), koji nanose u proljetno doba mnogo štete okolini (slika br. 13.). Na ovim hercegovačkim planinama nađe se još mnogo divokoza, a često se pojavi i medvjed.

Br. 12. Čvrsnica i njezin najviši vrh Ploče (2228 m)

Debeli vapnenac ovih visokih zaravni proglodala je Neretva sa svojim pritocima i rastavila zaravan u pojedine planine. Takve su bliže Mostaru Č a b u l j a (1780 m) s desne strane Neretve i V e l e ž (1969 m) s lijeve strane, a dalje se nižu prema Crnoj Gori B j e l a š i c a, L e b r š n i k (2298 m), V o l u j a k i konačno M a g l i ć, koji sa 2387 m predstavlja najviši vrh Nezavisne Države Hrvatske. Između ovih gora šumi gornja Neretva u uskoj, strmoj i po više stotina m dubokoj dolini, što smanjuje prometnu vrijednost ove jedine rijeke, koja ulazi duboko od mora u unutrašnjost Krša.

I ovdje ima polja s ponornicama: N e v e s i n j s k o (900 m nad morem) i G a t a č k o ili G a c k o (oko 1000 m nad morem), opjevano u Mažuranićevu epu »Smrt Smail-age Čengića«. Danas nije jadno kao nekada, jer su provedene sredidbe (regulacije) voda i druge poboljšice (melioracije).

Zapadna je Hercegovina krški plošnjak sa gorskim kosama osrednje visine, zaobljenih vrhunaca, strmenitih pristranaka, krševit i pust kraj, bez šume i zelenila. Tek južno od Duvanjskog polja čini obilje vode i svježe rastlinstvo oko Imotskoga i Ljubuškoga jaku opreku prema Kršu okoline. Ovdje izbijaju potoci, koji se mogu smatrati za vrela Trebižata. Oni pod različitim imenima natapaju P o s u š j e (polje blizu 600 m nad morem), gube se u Imotskom polju, pojave se opet pod imenom Tihaljine, a kasnije pod imenom Mlade kod Ljubuškog, pa promijenivši napokon ime u Trebižat silaze kao jaka rijeka niže Čapljine u Neretvu. Pravo je polje i M o s t a r s k o b l a t o, djelomice trajno pod vodom, položeno točno u smjeru dinarskoga pružanja. Kako je Neretva blizu, moglo bi se lako isušiti.

U Hercegovini je najveće polje P o p o v o na jugu. Dno mu je oko 250 m nad morem, dugo je 57 km, široko do 2 km, a površina 185 km². Pola godine naliči na 25 km dugačko jezero. Protječe ga Trebišnjica, i zimi i ljeti neobično jaka rijeka. Izbija u Rudinama niže Bileće, a gubi se u ponorima na svršetku polja. Veoma je vjerojatno, da dio njezinih voda stvara rijeku primorčicu Rijeku kod Dubrovnika.

Prometne prilike su u Hercegovini nešto povoljnije nego u zapadnoj Bosni: osim željezničke pruge, koja kao i glavna cesta ide dolinom Neretve, pa onda u Gruž, Trebinje i Boku Kotorsku, spojena su sva veća mjesta cestama s Mostarom. Ipak je čovjeku život težak na ovom kamenu. Dobro je, što su bar prilike podneblja povoljne.

Središnje gorje između Krša i Save

I ovo je dio Dinarskoga gorja, ali je građom starije, s rijetkim pojavama krša i šumom pokrito. Počinje se na sjeverozapadu s Gorjancima i svršava na jugoistoku kod Drine, koja ga svojim pritocima Limom, Ćehotinom i Tarom razgranjuje

Br. 13. Pogled na Prenj-planinu

u Novopazarskom Sandžaku. Od alpinskih ogranaka na tlu Njemačke i Italije ono je sve šire i šire prema Srbiji i Crnoj Gori. To je dakle središnje gorje Nezavisne Države Hrvatske, što ga od međurječja dijeli Sava a od Krša pravac od Karlovca preko Une i Sane u dolinu gornjega Vrbasa do gornjega toka i izvora Neretve. U pravcu sve veće širine ono je uglavnom i sve više. Dijeli se u 1. humlje i pobrđe oko donje Kupe i Une, 2. bosansko rudogorje, 3. istočno bosansko gorje dalje prema Drini i 4. na pješčaničko područje u bosanskoj Posavini.

1. Istim smjerom kao Medvednica nad Zagrebom pružaju se između Save i Kupe G o r j a n c i (ili Ž u m b e r a č k a g o r a, 1180 m), koji su na istočnom kraju vezani s nižom S a m o b o r s k o m g o r o m (877 m). Po svojoj građi ovo je gorje slično gorju između Save i Drave, ali i Kršu na primorskoj strani Nezavisne Države Hrvatske. Od Samoborske gore proteže se

prema jugoistoku u niz brežuljaka razdijeljeni niski hrbat (255 m) Vukomeričkih gorica, koje rastavljaju donje Pokuplje od Turopolja u Posavini, ali nijesu zapreka prometu pa preko njih vode ceste i željeznice. Na jugu od Kupe izdižu se Petrova (507 m) i Zrinska gora (615 m) s lijeve strane Une i planina Majdan s desne strane Une, poznate po bogatstvu željeza (Ljubija). Između Sane i Vrbasa protegle su se planine, niska Beheremaginica (590 m) i visoka Manjača (1214 m), preko kojih ide cesta iz Banje Luke u Varcar-Vakuf.

2. Bosansko rudogorje leži u srcu Bosne, istočno od gornje Sane i gornjega Vrbasa, i zaprema trokut, kome su vrhovi u Majdan-planini (619 m) na sjeveru, u Ivan-planini (1322 m) na jugu i preko rijeke Bosne u Zvijezda-planini (1381 m) na istoku. Izdiže se u Bitovnji sa trapezastim Lisinom do 1744 m, u Zecu do 1766 m, u Vranici do 2107 m i u pitomom Vlašiću nad Travnikom do 1919 m. Pored Vlašića najljepša je bosanska planina Vranica s vrhovima, koji su nalik na raznolične bujne humke, izdignute na prostran visoki ravnjak, gdje se snijeg drži i preko ljeta. Ove planine imaju blage glavice i zaokružene oblike, kako to odgovara pravom osrednjem gorju. Jedino gdje se jače ističe vapnenac na površini, opažaju se strmenite provalije, stijene i zubovi, ali pojava krša nema. To su najpitomiji gorski krajevi u Bosni: dolje obrasli šumom do 1600 m, a gore sve do najviših vrhunaca pokriveni bujnim zelenilom prostranih planinskih pašnjaka. Njihovo rudno blago crpljeno je već u starom i srednjem vijeku. Sjeverno od Sarajeva svršava ova skupina Bosanskoga rudogorja planinom Zvijezdom kod Vareša. Ovdje se dobiva mnogo željeza i preko domaće potrebe u državi, dakle i za izvoz.

3. Iz doline gornje Neretve prelazi se k Drini preko prostrane i bujne visoke ravnice Zagorja, kojom je Treskavica (2088 m) odijeljena od pustih i krševitih goleti Lelije (2032 m), a istočno od nje prostire se Zelen-gora (1960 m) s izvrsnim pašnjacima, na kojima je uređeno planinsko stočarstvo. Južno od Sarajeva diže se Bjelašnica s meteorološkom postajom ispod vrha od 2067 m, a jugoistočno Jahorina (1910 m), vapnenačka visoka ravan, na kojoj ima dobrih pašnjaka s veličanstvenim pogledom na crnogorske i albanske planine. Romanija (1629 m) je dugačka vapnenačka visoka ravan, što se uprijećila od sjevera prema jugu na putu iz Sarajeva u Zvornik i Višegrad. Putovi se križaju u Glasinačkom polju, koje je poznato s predpovijesnih starina i prostranih pašnjaka. Strmenite stijene i hajdučke pećine te planine daju joj poseban, tako rekavši romantičan čar. Prema Drini je gorje sve niže. Tu se još ističe Sjemeč-planina (1500 m), preko koje ide cesta iz Rogatice u Višegrad, sva obrasla borovom šumom, ali zbog studeni usred ljeta nalik je na studenu okolinu Kupresa. U ovom istočnom bosanskom vapnenačkom gorju krške su pojave rijetke, a nema ni ponornica ni polja.

4. Pješčaničko područje zaprema sjevernu, najplodniju i najnaseljeniju čest Bosne, po prilici uz donje tokove Une, Vrbasa, Bosne i Drine do njihove matice Save. Sastavljaju ga što ilovasti, što pješčano-laporasti škriljevci, kojima pripadaju najplodniji krajevi. U njih su uložene naslage vulkanskih izljeva, koje sačinjavaju tlo slabe plodnosti, ali sadrže u sebi rude (krom u Borji-planini, 1007 m, mangan oko Čevljanovića). Na sedrastim i vapnenačkim pješčanicima rodi u porječju Bosne i Spreče najbolja šljiva, glavni proizvod Posavine. Isponi tla nijesu znatni. Višega gorja nema. Osamljeno se javljaju šumama obrasle planine sredogorskog lica, blagih i svedenih oblika i dobro razvijene riječne mreže. Široke riječne doline, kao i velika nizina prema Savi, pokrivene su diluvijskim i aluvijskim naplavinama. Sprečko polje dijeli ga u sjeverni i južni pojas. Planine južnoga pojasa znatno su više. One se penju najviše u Ozrenu (917 m) i Konjuhu blizu Kladnja (1328 m). Sjeverni pojas obuhvaća humlje, koje ne dopire do 1000 m, dakle baš kao na suprotnoj strani u međurječju. Ovamo spadaju: ugljenom i solju bogata Majevica (916 m), tik Save Motajica (652 m) i Prosara (363 m), a iza nje Kozara (978 m). Motajica je slična gorama Požeške kotline i po staroj građi.

Ponavljajući ovu dugu šetnju lijepom našom domovinom kušajte poći i obratnim putem: iz Središnjega gorja između Krša i Save (pješčaničko područje, istočno bosansko gorje, bosansko rudogorje, humlje i pobrđe donje Une i Kupe) preko Krša (Visokoga: Krško visočje gornje Neretve, područje bila i polja, Ličko-krbavska visočina i Gorski Kotar; onda Niskoga ili Primorskoga Krša) u međurječje (od Srijema do Međimurja). Bit će vam i to od koristi, ako nacrtate nekoliko presjeka našom zemljom, na pr. duž željezničkih pruga more—Zagreb—Koprivnica, Split—Bihać—Sisak—Čakovec, Metković—Mostar—Sarajevo—Brod—Osijek i t. d., pa da vidite, kako će vam odjednom biti jasno i trajno pred očima površinsko obličje tla, koje od vjekova zovemo svojim. Evo u prilogu presjek po 45° usporednici i presjek po podnevnici Banje Luke.

Vode

Ovamo ubrajamo more, jezera i rijeke, a u Kršu i izdanske vode, dakako sve u vezi s obličjem tla i s obzirom na korist tih voda stanovništvu u državi. Upoznat ćemo ponajprije Jadransko more i njegovo pomorje s rijekama primorčicama, onda glavno naše pomorje crnomorsko s brojnim i velikim rijekama i napokon jezera i vode u podzemlju Krša, da izvedemo zaključak o razvođu, po kojemu nam tlo domovine naliči na krov kuće s visokim sljemenom »na dvije vode«.

Jadransko more

Veličina i dubina. Jadransko se more pružilo između Balkanskog i Apeninskog poluotoka u dinarskom smjeru. Ono je velik zaljev Sredozemnoga mora, koje dopire kod Trsta sjevernije nego kod Genove i Marseille. Dugo je oko 770 km, a srednja mu je širina 160 km. Zaprema površinu od 135.000 km², dakle veću od Nezavisne Države Hrvatske.

Jadran se nekada protezao dalje na zapad između Apenina i Alpa. Taj se dio mora pretvorio u današnju Lombardijsku (Padsku) nizinu kasnijim izdizanjem dna i zatrpavanjem rijeka s onih gora. Današnji sjeverni dio Jadrana dubok je samo nekoliko desetaka m, u Planinskom prodoru između Jablanca i otoka Raba 100 m, a rijetko gdje više od 100 m. Uz istočnu je obalu more dublje nego uz zapadnu. Najdublje mjesto u ovom dijelu Jadrana ima oko 250 m, a u južnom dijelu oko 1230 m.

Priroda obale. Zapadna je obala slabo, a istočna dobro razvedena, osobito od Kvarnera do Boke Kotorske na dužini od 550 km. Budući da je sjeverni dio jadranske kotline nastao svijanjem kore Zemlje (a južni dio urušavanjem), istočna se obala i danas pomalo spušta i tone pod more. Tako su došli pod more i donji dijelovi mnogih gorskih lanaca, a tek viši njihovi dijelovi strše iznad razine kao veći ili manji otoci i sitni školji ili grebeni

Br. 14. Paklinski otoci ispred Hvara

(slika br. 14.). Tih ostataka nekadašnjega suvislog kopna ima više od 900, najvećim dijelom nenaseljenih, samo je 37 većih (s više od 5 km² površine), a velikih s više od 100 km² samo 8. Otoci su okupljeni u tri glavne skupine. Prva je skupina pred vinodolsko-velebitskim primorjem, od koje Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pripada jedino Pag (295 km²). Otoci sjeverne Dalmacije, poredani u nekoliko usporednih nizova, čine drugu skupinu, a u trećoj su otoci srednje i južne Dalmacije, također pravilno nanizani. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pripadaju Brač (395 km², iza Krka najveći otok u Jadranskom moru) i Hvar (296 km²), zatim manji otoci Šipan, Lopud, Koločep, Lokrum kod Dubrovnika i Mrkan kod Cavtata.

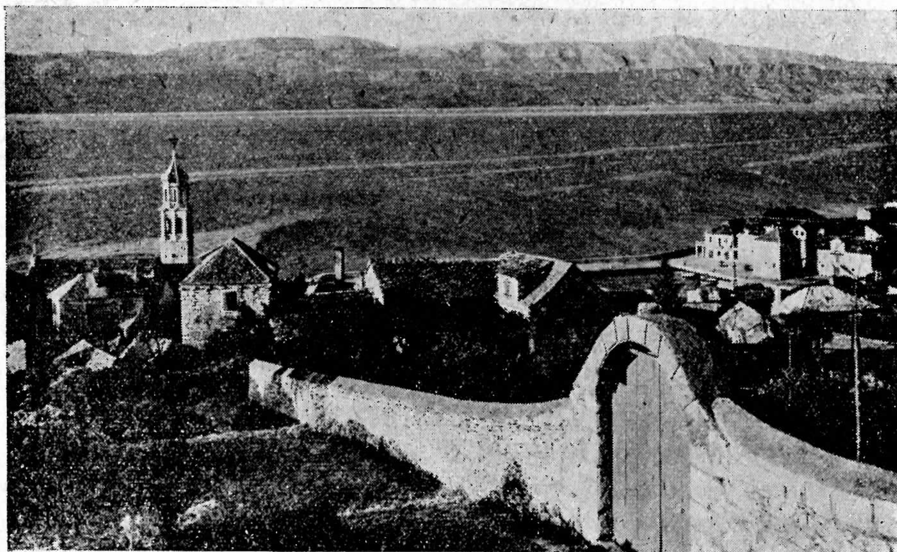
Doline između potopljenih lanaca ispunjene su morem i pretvorene u prodore i vrata. Takvi su prodori (kanali) Planinski između Velebita i otoka Krka, Raba i Paga, Splitski, Brački, Hvarski, Neretvanski i Mljetski (slika br. 15.). Vrata su uski prolazi između otoka i kopna ili između samih otoka, kao Senjska vrata između Krka i Prvića, Splitska između Brača i Šolte.

Naša se obala uvija u zaljeve, drage i dražice. Važni su zaljevi Bakarski (slika br. 16.), Novigradsko more, Splitsko-kaštelanski zaljev i dr.

*

Planinski lanci na kopnu idu nažalost usporedno s obalom. Stoga otešćavaju vezu zaleđa s primorjem i morem, a djeluju i kao pregrada, koja ograničava izravni utjecaj mora na veoma uski rub primorja. To primorje može hraniti samo malo ljudi, jer na velikim prostorima vlada goli krš, a plodne zemlje je malo. Stoga su se naši primorci oduvijek obraćali moru kao i Grci na svojoj razvedenoj obali s mnogobrojnim otocima, pa su i Hrvati postali pomorci, koje ubrajaju među najbolje na svijetu. Ali pučanstvo je na primorju pregusto, ni more ga ne može prehraniti. Nije čudo, da trećina svih naših iseljenika u prekomorskim krajevima potječe iz primorja.

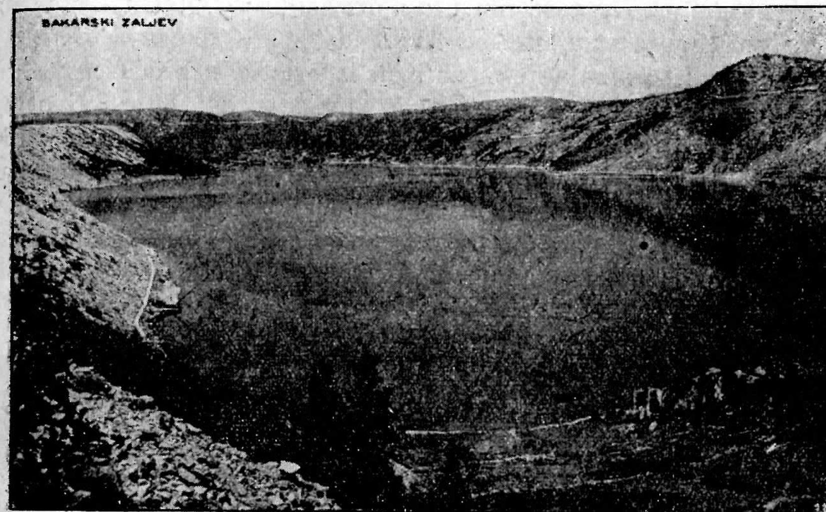
O s o b i n e m o r s k e v o d e. Srednja je slanost morske vode 35‰, t. j. u 1 kg morske vode ima 35 g različitih soli, najviše obične soli. U sjevernom dijelu Jadrana je slanost nešto manja, jer mu pritječu slatke vode većim rijekama, a najmanja je slanost mora blizu ušća velikih rijeka, koje dolaze iz Italije. More je modre boje, ali ta modrina se mijenja od tamno-modre do

Br. 15. Brački kanal ispred Sutivana na otoku Braču. U pozadini Mosor

zelenkasto-smeđe prema utjecaju morskoga dna i oblakâ na nebu. O dubini i čistoći vode zavisi i njezina prozirnost. U povoljnim prilikama vide se bijeli predmeti u dubini od 50 m. Toplina mora na površini mijenja se prema godišnjim dobama. Na pučini

je uvijek nešto viša nego uz obalu. Ljeti je razlika između topline otvorenog mora u sjevernoj plitkoj kotlini (oko 23° C) i u južnoj dubokoj kotlini (oko 25° C) malena, a zimi je mnogo veća (7°—8° C na sjeverozapadu i 14°—16° C na jugoistoku). Idući u dubinu redovno je hladnije, a razlike između pojedinih dijelova mora postaju sve manje, pa je na dnu mora svuda od prilike 13°—14° C.

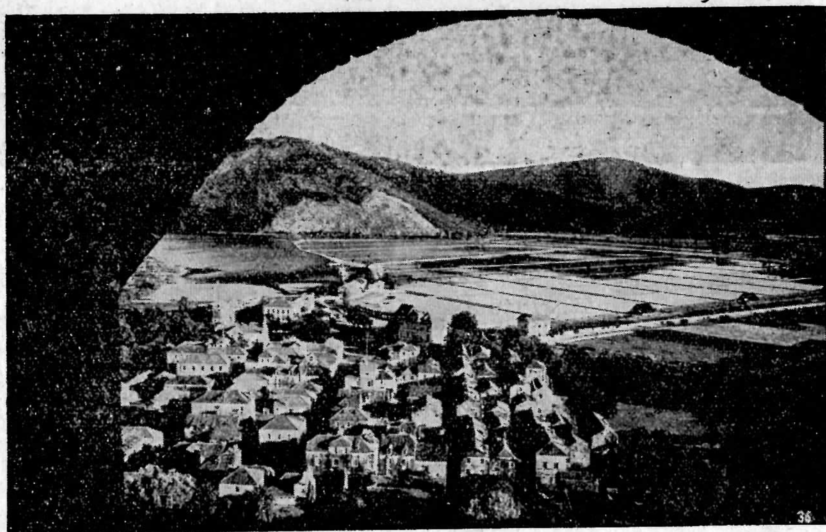

Br. 16. Bakarski zaljev

Voda Jadranskog mora giblje se na tri načina: ona se valja, diže i spušta za morskih doba i struji. Valovi nastaju od gibanja vjetra. Što je vjetar jači i što duže traje, pravi veće valove. Valovi od bure dolaze od kopna prema otocima i pučini, a valovi od juga idu smjerom jadranske kotline. Ovi su valovi najveći i najviši (3—3·5 m), a kad dođu u plitko more i k obali, prebacuju se i pjenuše. Ako valovi udaraju o strmu obalu, razbijaju se i rasiplju (mlatanje mora). Češće smetaju plovidbi, ali su rijetko kada zapreka prometu. Valovi valjaju kamenje po dnu plitkoga mora i na obali, stružu i troše podlogu svoga djelovanja. Strmu obalu podlokavaju. Ona se ruši i uzmiče. — Dizanje i spuštanje morske vode za morskih doba, t. zv. plimu i oseku izazivlju Mjesec i Sunce, koji privlače Zemlju i još više vodene čestice ispod sebe. U otvorenim oceanima može se voda dići za plime više metara. U Sredozemnom moru je to »disanje« slabije, a u Jadranskom

moru, koje je na izlazu usko (Otrantska vrata 82 km), iznosi samo nekoliko decimetara. Na krajnjem sjeveru kod Trsta razlika između plime i oseke malo je veća od pola metra. Stoga morska doba nemaju nikakvih posljedica za plovidbu na našem moru. — Morska struja ulazi iz Sredozemnoga mora kroz Jonsko more i Otrantska vrata u Jadransko more držeći se istočne obale uz Albaniju i Nezavisnu Državu Hrvatsku, a u Kvarneru okreće k suprotnoj obali, teče niz nju i izlazi kroz Otrantska vrata. Voda se u ovim strujama pomiče dosta sporo (po prilici 7 km u 24 sata), ali se strujanje može ipak iskoristiti u brodarenju.

Važnost našega mora. Živi stvorovi, bilje i životinje (v. str. 64. i 84.), onda neiscrpivo bogatstvo soli u moru (slika br. 17.), a iznad svega samo more kao široko polje za promet uz obalu i u daleki svijet pa lijepo primorje s blagim podnebljem, koje krijepi i primorca i povremenoga gosta, predstavljaju neprocjenjivo blago, na kome nam zavide najveći i najbogatiji narodi.

Br. 17. Ston sa solanama. Na desnoj strani slike vide se polja, na kojima hlapi morska voda

»Naše je more i krasno. Dalekim svojim pređima moramo biti harni, što su znali naći i sebi za stan odabrati baš jedan od najljepših krajeva na Zemlji. Ljepotu njegovu stvara tamno more, nekada glatko i mirno, nekada namreškano, a nekada razigrano ili zapjenjeno od divljeg bijesa. Silnom snagom udara onda o kopno, kao da ga želi razoriti i potopiti, a kada se domalo smiri, mazi se i miluje kopno ulazeći u nj u stotine rukava, kanala, vrata, zaljeva, draga i dražica. Njegovu površinu brazdaju lađe i lađice, kojih se razapeta jedra bijele iz daleka kao labudovi ili morski galebovi. Iz modre pučine diže se negdje veličanstveno gorje, negdje su iz nje izronili bijeli kameni školji; tamo se opet pružio u more uzani rt ili se ukraj mora razastrlo bijelo žalo. Tu se između sočnog zelenila vinograda rumeni zemlja crvenica, tamo se širi tamna zelen maslina, ondje se opet koči lovor, a svu ovu zelen nadvisuje tanki, ponosni čempres. Između zelenila proviruju crveni krovovi kuća ili su se male kamenjare, pokrivene bijelim pločama lapora, stisnule uz kamen, da se jedva i raspoznaju od njega. U tihim dražicama i uvalama smjestila su se u zaklonu mirna sela, a uz obale su se nanizali gradići i gradovi sa svojim vitkim kamenim zvonicima. Iznad cijele ove prirode nadvilo se toplo, većinom vedro i sunčano nebo. Rijetko je gdje na Zemlji naći toliko bogatstvo i tolike izmjene boja i oblika kao ovdje! Ponosni možemo biti, što imamo ovaj divni kraj, koji svojom ljepotom, svojom slanom pučinom, svojim toplim žalima i sunčanim nebom privlači i daleke strance. No još ponosniji moramo biti stoga, što su naši pređi kroz više od 13 vjekova umjeli to more i njegove obale sačuvati za nas, premda im je život bio vrlo težak na toj krševitoj obali i u vječnoj borbi s morem, a većinom pod tuđim gospodstvom. Hrvati su se grčevito držali toga kraja, pa ih ni sila ni zlato tuđina nijesu mogli otrgnuti od ove grude. Iz toga nastaje i za nas sveta dužnost, da ovo prirodno blago, naslijeđeno od pređa, sačuvamo neokrnjeno i našim potomcima. U današnja teška vremena bit će to moguće jedino onda, ako brigu za more ne prepustimo samo našim primorcima, nego ako staranje za nj bude zajednička briga svih nas« (S. Ratković).

Nezavisnu Državu Hrvatsku čekaju u tome mnoge, teške i neodgodive zadaće, jer treba naknaditi i popraviti ono, što se zanemarilo ili oštetilo u prošlosti. Treba olakšati život primorcu na kopnu i moru tako, da se unaprijede gospodarske prilike, da se razvije ribarstvo, urede i izgrade luke, da se oživi i proširi plovidba morem. Treba dalje izgraditi što više i što boljih cesta iz zaleđa do mora i umnožiti željezničke pruge, koje vode moru. Domaćim i stranim putničarima treba omogućiti ugodan boravak na našem zdravom primorju u gradu i na selu. Nepovoljne prilike naše prirode otešćavaju doduše vezu mora s unutrašnjošću, ali današnji čovjek svojim umnim radom i nastojanjem svladava i najveće prirodne zapreke, pa će moći svladati i ove. Naša je narodna i državna budućnost na moru! Nezavisna Država Hrvatska znade, gdje su joj pluća! Pored gruške luke slavnoga Dubrovnika, koja ima željeznički spoj sa domovinom sve do međurječja i otvoren morski put pred sobom u sav svijet, treba

dovršiti novu luku kraj ušća Neretve, luku Ploče, i pojačati željezničke veze s našom unutrašnjošću do Drave i Drine.

Rijeke

1. Jadransko pomorje

Jadransko primorje je područje rijeka primorčica. Kratke su, malo ih ima, jedva se opažaju na zemljovidnoj karti i nijesu osobito važne u licu ovoga jadranskog pomorja. Jednostavne su, naime s malo pritoka, riječje im nije razgranjeno, porječje im je maleno i svaka se zasebno izlijeva u more. Ipak su vodom dosta obilne. Stoga su urezale u vapnencu duboke i strme doline, koje većinom ispunjavaju korito, pa uz njih nema mjesta za putove i naselja. Ta se dižu iznad rijeka, a pokraj rijeka su samo u njihovu najdonjem toku blizu ušća. Ove se rijeke ne prelijevaju preko korita, nego brzaju, žure se preko brzica ili skaču preko vodopada. Plovne su samo blizu ušća, gdje se već miješaju s morem. Ali zato imaju u sebi veliku snagu, koja se jednim dijelom već iskorišćuje u svrhe rasvjete i veleobrta.

Evo ih redom:

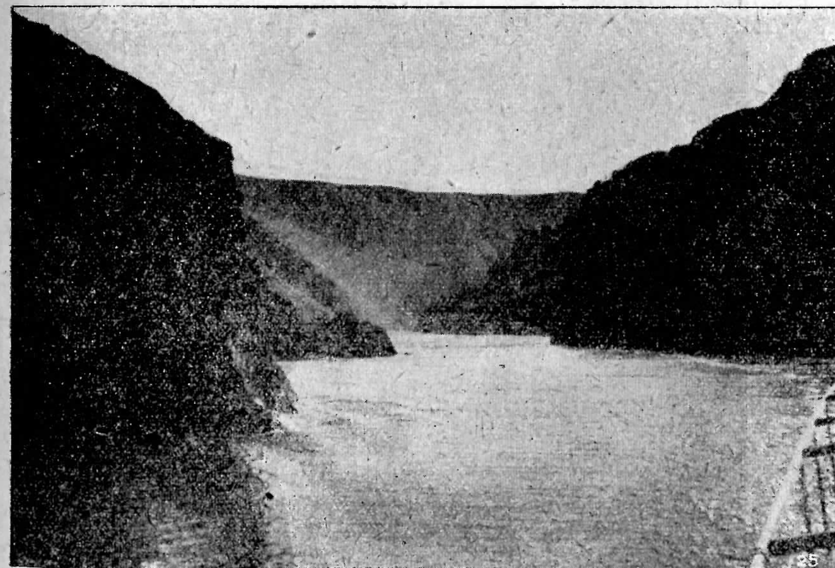
Zrmanja (duga 64 km). Vrelo joj je u istočnom Velebitu ispod Popine. U brzicama gornjega toka ima neiskorišćene vodene snage. Utječe u Novigradsko more, koje je bilo jezero, ali je spuštanjem obale došlo do površine mora. Plovna je do Obrovca (11 km) i za parobrode. Prometnu joj vrijednost smanjuje duboko urezana gudurska dolina (slika br. 18.).

Krka (75 km). Izvire u visini od 1000 m, teče pod različitim imenima, a Krka se zove od Knina do utoka u more kod Šibenika. Duboko urezana i strma dolina nije dobra za promet. Na njoj su vrijedni slapovi, osobito krasni Skradinski buk, koji se djelomice iskorišćuje, a leži izvan područja naše države. I njezino je ušće potonulo zbog spuštanja obale. Glavni joj je pritok Čikola između Svilaje i Moseća, a još je važniji Butišnica, jer otvara prirodni put u Dinarsko gorje.

Jadro je neznatna primorčica, koja pod Klisom skuplja vode s Mosora i utječe u Solinski zaljev.

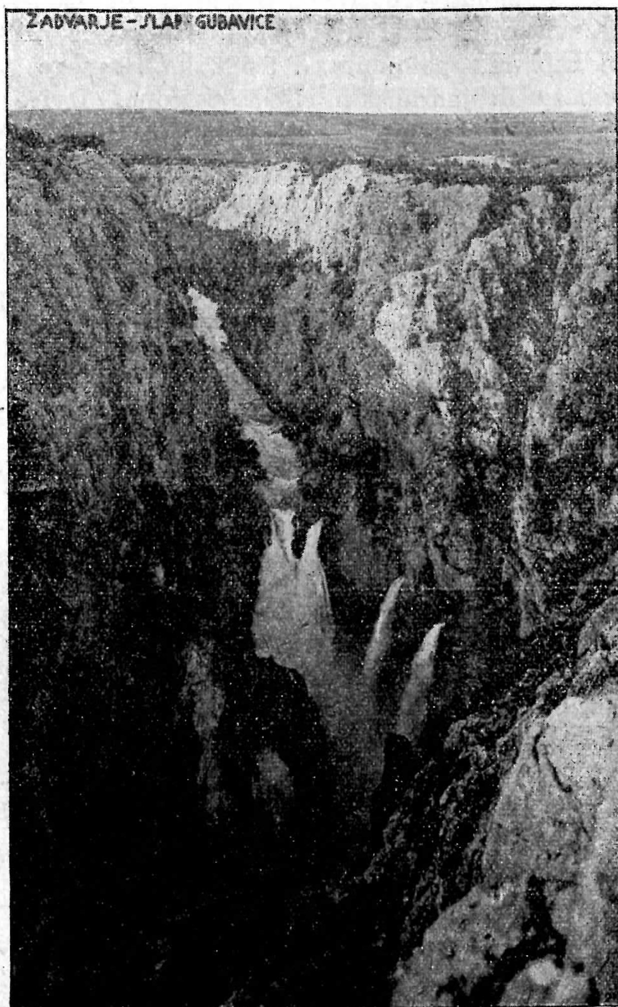
Cetina (100 km) teče pored planine Dinare, mirno protječe Sinjskim poljem, na kojemu bi se mogla dobro iskoristiti u gospodarske svrhe. U donjem se toku probija između Mosora i Biokova stvarajući vodopade Veliku Gubavicu (48 m, slika br. 19.) i Malu Gubavicu (7 m). Dio ovih vodenih snaga iskorišćuje se u Omišu, gdje Cetina dolazi do mora u dubokoj guduri (slika br. 20.).

Neretva je najveća rijeka u jadranskom pomorju i sva pripada Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Duga je 218 km, a porječje joj zaprema površinu od 5.582 km², mnogo više nego porječja svih naših jadranskih rijeka zajedno. Izvire nedaleko crnogorske granice između Lelije i Lebršnika. Gornji tok joj je usječen više stotina metara duboko i ima usku gudurastu dolinu. Poslije okuči više Jablanice postaje pomalo šira (slika br. 21.), a posve je široka, kada siđe u Mostarsko polje. Najdonji tok (20 km) od Metkovića je plovan, ali rijeka nosi mnogo mulja i zatrpava korito i ušće, koje je močvarno i nezdravo. Ipak ima veliku prometnu vrijednost od mora do Konjica pod Ivan-planinom. Desni su joj pritoci Rama i Trebižat (Tihaljina), a lijevi Buna niže Mostara s golemim vrelom pod starim gradom Blagajem i Bregava, koja dolazi od Stoca i pritječe matici nasuprot Trebižatu.

Br. 18. Gudurasta (kanjonska) dolina Zrmanje, snimljena s parobroda

Najjužnija je naša rijeka Dubrovačka Rijeka, koja izvire pod hridinom u Kršu i poslije kratkog toka razmjerno široke rijeke izlijeva se u more kod Gruža (slika br. 22.). Nju hrani voda iz Popova polja, u kojem se gubi ponornica Trebišnjica.

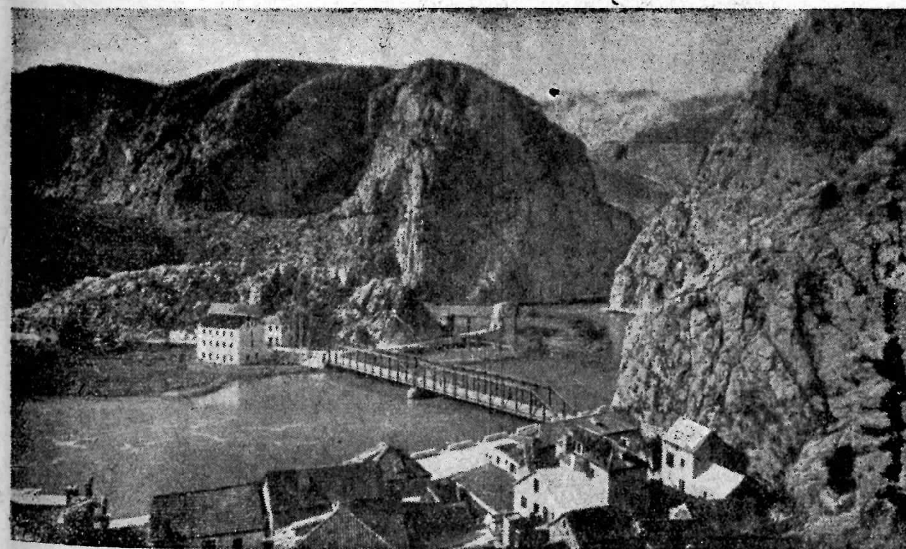
Br. 19. Velika Gubavica, slap na Cetini

2. Crnomorsko pomorje.

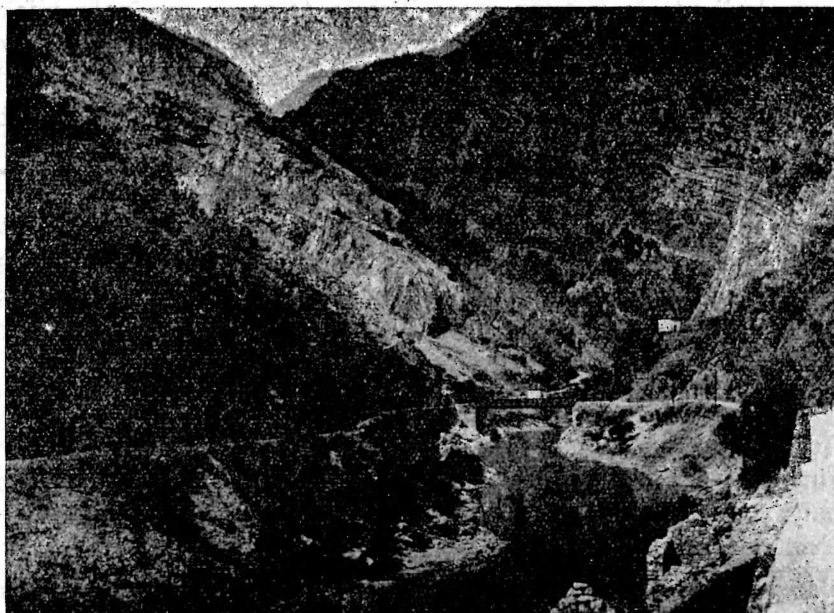
Sav preostali, dakle najveći dio Nezavisne Države Hrvatske, pripada drugomu pomorju, jer se njegove rijeke sabiru u Dunavu, koji utječe u Crno more. Prema tome su sve naše rijeke u ovom dijelu zemlje samo dio razgranjenoga dunavskog riječja, a njihova su porječja samo dio prostranoga dunavskog porječja. To su tri pritoka Dunava, sva tri s desne strane, naime Drava, Vuka i Sava.

Dunav. Velika je blagodat, što nama pripada oko 200 km desne obale najveće srednjoevropske rijeke, od ušća Drave do ušća Save, jer po njoj sudjelujemo na vrlo važnom međunarodnom plovnom putu, na kome se promet prekida rijetko, zimi radi leda, a ljeti je teži zbog niskog vodostaja. Još bi taj put više vrijedio, da Dunav ne utječe u gotovo zatvoreno more.

Drava teče 70 km kroz Hrvatsku, i to od granice prema Njemačkoj do utoka Mure, a odatle do svog utoka u Dunav pripada Nezavisnoj Državi Hrvatskoj samo svojom desnom obalom na dužini od 220 km. Najvećim dijelom ovoga toka Drava je granica između Nezavisne Države Hrvatske i Madžarske već više od 1000 godina. Plovna je 151 km, od ušća do madžarskog grada Barča, a mogla bi se učiniti plovnom i dalje uz vodu, ali nije uređena. Ona teče divlje, podgriza osobito našu obalu, kako pokazuje položaj naših sela Gole i Ždale s one strane današnjega korita, i nanosi nam veliku štetu. Zbog promjenljivosti obale

Br. 20. Ušće Cetine kod Omiša

Br. 21. Dolina Neretve iznad Mostara. S jedne strane prati je cesta, a s druge željeznica

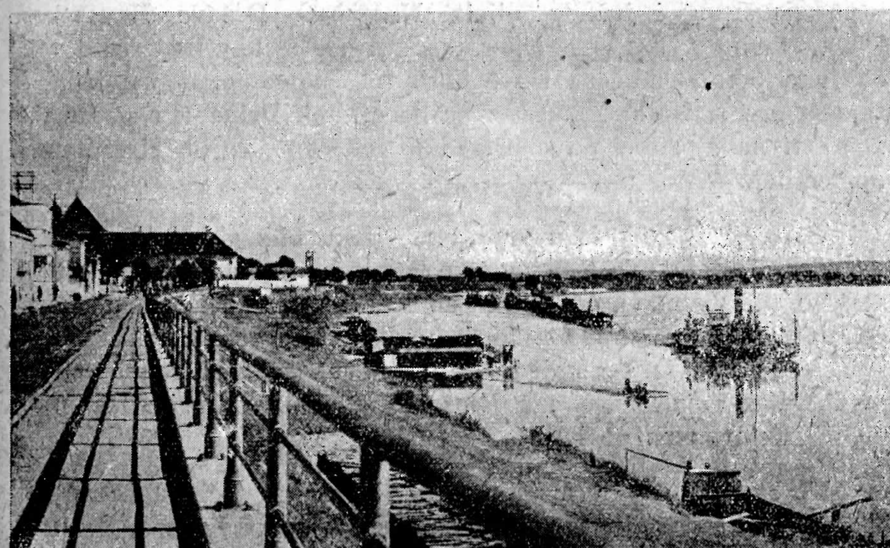

Br. 22. Izvor i dolina Dubrovačke Rijeke

naselja su redovno podalje od rijeke. Od naših pritoka glavni su B e d n j a (98 km) i K a r a š i c a (93 km). S lijeve strane pritječe joj M u r a, koja dolazi iz Njemačke i najdonjim tokom zatvara Međimurje.

V u k a izvire u Krstovima na istočnom rubu Požeške kotline i utječe u Dunav kod Vukovara poslije 111 km duga toka. Jednim rukavom joj pritječe B o s u t, koji šalje glavni dio svojih voda u Savu.

S a v a je sa 680 km u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj naša najduža rijeka, a svakako je i najvažnija. Teče Nezavisnom Državom Hrvatskom od ušća Sutle do ušća Drine, a dalje je u najdonjem toku granična rijeka prema Srbiji. Spustivši se iz Njemačke u Nezavisnu Državu Hrvatsku ona postaje mirna nizinska rijeka, ali nije nažalost uređena (regulirana), pa mijenja korito i plavi velika područja, osobito Lonjsko polje, koje se sada isušuje. Plovna je od svog ušća do Broda za veće, a do Siska za

Br. 23. Sava kod Broda. Na rijeci parobrod (remorker), koji vuče teglenice (šlepove)

manje lađe (slika br. 23.). Lako bi se mogla učiniti plovnom sve do Zagreba. Sava je, kao i Drava, bila od pradavnih vremena važan put iz sjeverne Italije i Alpa na istok. U doba Rimljana

bila su na njoj važna naselja (Ljubljana, Šćitarjevo niže Zagreba, Sisak, Hrvatska Mitrovica, Beograd), a i danas su ondje veća naselja, osobito na ušćima ili blizu ušća njezinih pritoka. Pored nje ide jedna od glavnih željezničkih pruga između zapadne i istočne Evrope.

Glavni su joj pritoci slijeva: Sutla, stara naša granica prema Austriji i sada prema Njemačkoj, Krapina, odvodnica voda iz Hrvatskog Zagorja, Lonja (132 km) sa Čazmom (123 km) i Ilovom, koja poplavljuje veliko Lonjsko polje, Orljava, odvodnica Požeške kotline, i Bosut (Bid), dug 186 km, koji pravi račvanje prema Vuki i Dunavu, plovan u donjem toku. S desne strane prima Sava kod nas Kupu (296 km), koja je do Ozlja gorska, a dalje nizinska rijeka, s brojnim pritocima, među kojima su glavni Dobra (104 km), ponornica kod Ogulina, Korana (121 km), odvirak Plitvičkih jezera, s Mrežnicom, Glina, Petrinjčica i Sunja.

Dalje su još veći desni pritoci Save iz Bosne, vrlo važni za vezu sjevernog i južnog dijela Nezavisne Države Hrvatske: Una, Vrbas, Bosna i Drina. Uočite njihov usporedni tok od juga prema sjeveru i sve dulji tok pojedinoga pritoka od zapada prema istoku! Izuzevši najgornji tok Drine (Piva, Tara i Lim) ti nam pritoci Save pripadaju čitavim svojim riječjima i porječjima.

Una (213 km) je u srednjem vijeku bila glavna prometna veza između Posavske i Primorske Hrvatske (slika br. 24.). Danas se kraj nje dovršava od Bihaća do Knina željeznička pruga, koja će vezati ova dva dijela naše domovine. U gornjem toku prima s desne strane Unac, koji izvire u Šatoru, teče gudurom i utječe pred Kulen-Vakufom, a niže Bosanskoga Novoga prima Sanu, plahu rijeku samo do Ključa.

Vrbas (245 km) izvire pod Zec-planinom, teče od Gornjega Vakufa preko Bugojna do Donjega Vakufa dosta širokom i gusto naseljenom dolinom (Skopsko polje), onda se probija u tjesnacu pored Jajca, gdje njegov lijevi pritok Pliva protječe jezero i čini slapove, do Banje Luke, a dalje teče ravnim tlom do ušća. Niže Banje Luke prima još desni pritok Vrbanju. S Vrbasova gornjega toka vodi put u dolinu Rame, pritoka Neretve, pa je tako ovaj put preko trgovišta Prozora dobra prirodna veza srednjega dijela Panonske i južnoga dijela Primorske

Hrvatske. Od Une ide već odavna željeznica preko Prijedora do Vrbasa kod Banje Luke, pored Vrbasa je od Banje Luke do Jajca izgrađena dobra cesta u prekrasnoj prirodi, od Jajca ide opet željeznica do Bugojna, a još je potrebno produženje pruge uz Ramu do Neretve, gdje se ovaj prometni put imade sastati s drugim, koji vodi dolinom rijeke Bosne u istočni dio Panonske

Br. 24. Izvor Une

Hrvatske na jednu stranu i dolinom Neretve na drugu stranu u južni dio Primorske Hrvatske.

Ukrina je manji pritok. Nad njom se smjestila Derventa. Ulijeva se u Savu kod Broda.

Bosna (275 km) je najvažnija rijeka zemlje Bosne. Izvire pokraj Ilidže ispod Igman-planine. Skupivši u Sarajevskom polju, koje je nad morem oko 500 m, vode sa susjednih planina (Ivan, Bjelašnica, Treskavica, Jahorina, Romanija) probija se uskim kotlinama i gudurom Vranduka ka sjeveru i šireći se niže Doboja Posavinom utječe kod Šamca u Savu. Pritoci su joj slijeva Fojnica, Lašva i Usora, a zdesna prima Miljacku, Krivaju i Spreču. Rijeke Bosne drži se glavna bosanska željeznička pruga Brod—Sarajevo, a od nje se račvaju sporedne pruge njezinim pritocima, naime Sprečom u Tuzlu i Simin Han, Krivajom u Olovo i Han Pijesak, Miljackom iz Sarajeva na istok

prema Drini, Usorom u Teslić, Lašvom u Travnik i dalje do Vrbasa, pa napokon uz potok Zujevinu i preko Ivan-planine u dolinu Neretve k moru.

Drina je najduži (333 km) pritok Save, a za Nezavisnu Državu Hrvatsku i najznatniji, jer je na granici prema Srbiji. Postaje od Tare i Pive, koje dolaze u gudurastim dolinama iz Crne Gore, pa prima Praču, Drinjaču i Janju s lijeve strane a s desne kod Foče Ćehotinu i iznad Višegrada dugi Lim, koji dolazi iz dalekih Prokletija preko Novopazarskog Sandžaka. Što vrijedi gotovo za sve Savine pritoke s dinarske strane, vrijedi još više za samu Drinu i njezine pritoke: u gornjem toku teku uskim i duboko urezanim dolinama, koje su u presjeku nalik na veliko tiskano slovo V, nose mnogo vode i imaju jak i brz slaz, ali nijesu plovne, izuzevši Drinu na cijelom toku za splavi. Po izvorima Tare i Lima približila se Drina Jadranskomu moru na samih 80 km, no to je za promet bez značenja.

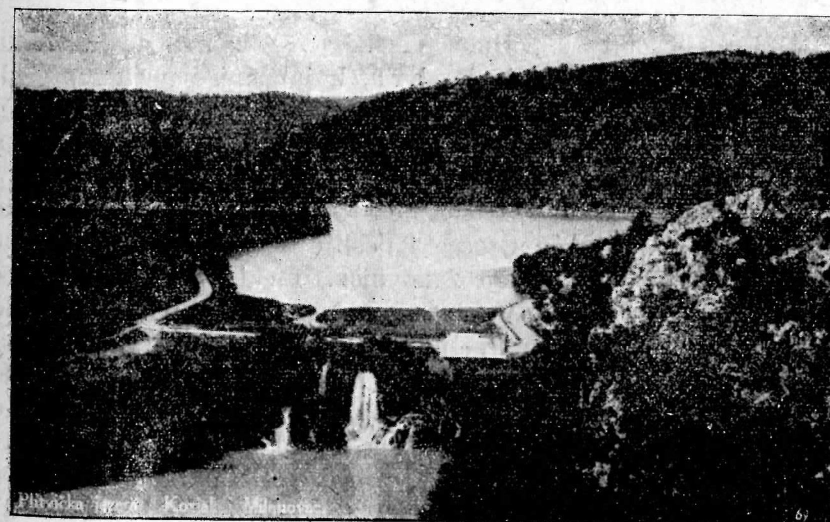
Jezera

Sva su naša jezera malena, a nastala su najvećim dijelom tako, da je voda ispunila udubljenja u vapnencu. Kako se kora Zemlje spustila u cijelom našem jadranskom primorju, mogle su se i morale ispuniti vodom neke ponikve i polja u blizini mora. Tako nastalih malih jezera sa dnom ispod razine mora ima oko najdonjeg toka Neretve (Baćinsko jezero, Desno, Vlaška), kod Imotskoga (Crveno jezero, Blato), na nekim otocima i t. d.

Niži dijelovi nekih krških polja, koja su daleko od mora, ispune se vodom samo u doba kiše i onda se pretvaraju u privremena jezera ili blata. Takvo je Švičko jezero u Gackom polju blizu Otočca, za poplave 26—28 m duboko, a ljeti suho, onda Buško blato kod Livna, a takva blata nastaju i u Glamočkom, Livanjskom, Kupreškom, Duvanjskom, Popovu (poplava do 28 m), Gatačkom polju i dr. Neka polja su već uređena, pa im je poplava kratka ili uklonjena. Privremeno je jezero također Hutovo blato uz donju Neretvu i Mostarsko blato blizu Mostara. U Srijemu je kod Kupinova Obedska bara pokraj obale Save.

Drukčijega postanka su jezera u planinama: Blidinje jezero između Vran-planine i Čvrsnice, u Hercegovini Boračko jezero na visini od 402 m. U nj se ulijeva Borački potok i iz njega istječe Sištica, koja teče u Neretvu. Ta su jezera nastala djelovanjem leda u diluviju, a takvih je više i na Treskavici u visini iznad 1500 m (Crno, Bijelo, Veliko jezero i dr.). Hladna voda im je bistra, zelenkasta ili modra, a uz neka su također tresetišta.

Napokon su neke rijeke u Visokom Kršu zagatile svoje doline sedrom (bigrom, vapnenim mačkom), pa je u njima nastalo jezero, tako Gornje i Donje jezero Plive kod Jajca, spomenuto već jezero Švica kod Otočca i naša krasna Plitvička jezera u dolini Korane. Ima ih 16, nastaju od Crne i Bijele rijeke, a stepenasto su poredana jedno niže drugoga u visini od 639 do 483 m. Gornja su jezera (12) otvorenija i većinom prostranija, a donja su jezera (4) stisnuta u uskoj stjenovitoj guduri visokih, okomitih strana. Najveće (Kozjak, slika br. 25.) nema ni 1 km². Voda se iz jednog jezera prelijeva u drugo preko 40 divnih slapova (slika br. 26.), a iz posljednjega teče rijeka Korana, koja se ulijeva u Kupu kod Karlovca (slika br. 27.). Svojom ljepotom ova jezera privlače mnoge putnike i u tome im je glavna gospodarska vrijednost. Šteta, što su daleko od ličke pruge. Nova pruga Bihać—Karlovac prići će im bliže.

Br. 25. Plitvička jezera, i to Kozjak (posljednje »gornje«) i Milanovac (prvo »donje«) jezero

Br. 26. Slapovi na Plitvičkim jezerima

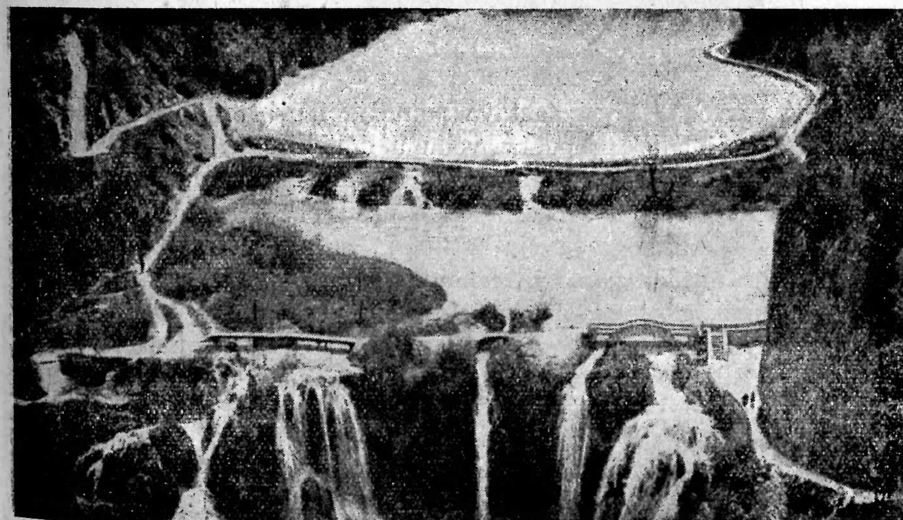
Vode u podzemlju Krša

U Kršu, osobito u poljima Visokoga Krša, ima dosta rijeka ponornica. Najsjevernija je **Dobra**, koja ponire u Ogulinu, ali izbija opet napolje i utječe u Kupu pred Karlovcem (slika br. 28.). U Gorskom Kotaru su ponornice **Lokvarka** i **Fužinarka** ili **Ličanka**, koja ponovno izbija u Vinodolu ispod Grižana, a zove se **Dubračina**. Ponornica Gackog polja je **Gacka**, koja ponire u Švici kod Otočca i poslije izbija s druge strane Velebita kod Sv. Jurja kao Žrnovnica. Ličkim poljem protječe **Lika**, koja ponire pod Velebitom u Lipovu polju i izbija kod Jablanca. U Krbavskom polju je **Krbava**, u Livanjskom **Plouča**, u Duvanjskom **Šuica**. Neke ponornice šalju vodu izravno u Jadransko more, pa na njegovoj površini nastaju **vrulje** slatke i hladne vode. Bog znade, kojim putem idu te vode iz ponornica na Kršu duboko u podzemlje, da se opet pojave pod razinom mora! Druge ponornice (**Stajnica**, **Drežnica**) putuju u Kupu i s njom u Crno more. Vode mnogih ponornica miješaju se pod zemljom s izdanskom vodom i ne znamo, gdje im je svršetak.

Glavno razvođe

(Vidi u prilogu crtež o razvođu pomorja)

Slabo poznavanje podzemnoga toka ponornica i izdanske vode pod Kršem sili nas na zaključak, da je teško odrediti razvodnu crtu između pomorja jadranskoga i crnomorskoga. Na mnogim mjestima razvođe nije crta nego pojas. Razvođe ide uglavnom od izvora Kupe kroz Gorski Kotar, Kapelom i Plješivicom na Dinaru, preko bila na Radušu, Bitovnju i Ivan-planinu, onda preko Bjelašnice, Treskavice i Lelije do Maglića na crnogorskoj granici. To je razvođe veoma visoko, gorovito i teško prohodno, pa se i u tome očituje slaba prirodna veza između dva glavna područja Nezavisne Države Hrvatske. Razvođe je nažalost odviše blizu jadranskoj obali, tako da primorju pripada samo $1/4$ naše domovine i na njemu se nijesu mogle razviti veće rijeke, a crnomorska je strana mnogo i mnogo prostranija ($3/4$ naše domovine) i po njoj je Nezavisna Država Hrvatska najvećim dijelom okrenuta suhozemskoj (kontinentalnoj) unutrašnjosti. Ta se kontinentalnost opaža također u podneblju i bilju, kako ćemo vidjeti naskoro. Zbog planina naše je jadransko pomorje usko, a jadransko primorje još uže. Utjecaj mora ne osjeća se do

Br. 27. Svršetak Plitvičkih jezera i početak Korane

Br. 28. Ponor rijeke Dobre u Ogulinu

glavnoga razvođa. Zbog sastava pomorja i primorja od kamena vapnenca, koji lako propušta vodu u dubinu, ovaj je dio naše domovine na jadranskoj strani slabo rodan, nezgodan za kopneni promet, siromašan. S mora je lako pristupačan, ali je visokom pregradom Dinarskoga gorja teško prići k njemu i k moru iz prostranoga našega pomorja crnomorskoga. Ipak je nerazrješiva veza jadranskoga kraja sa zaleđem i unutrašnjošću nesumnjivo osigurana jedinstvenom sviješću i voljom hrvatskoga naroda, koji će u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj znati ublažiti i ukloniti zapreke prirode, da očuva i ojača svoj položaj na Jadranskom moru. »Za primorske narode i države utvrđena je istina, da su im pomorski odnošaji bili od pamtivijeka mjerilom materijalnog i kulturnog napretka ili propadanja« (B. Poparić).

Podneblje

Kad govorimo o podneblju nekoga kraja, mislimo na skup važnih vremenskih pojava, koje vrše neki određeni utjecaj na prirodna zbivanja toga kraja i daju mu zajednički biljeg. Sunce kao glavni izvor topline za Zemlju glavni je uzročnik prirodnih zbivanja pa i vremenskih pojava i njihovih promjena na Zemlji. Kako djelovanje Sunčeve topline nije svagdje jednako na Zemlji, bit će i podneblje različitih područja na Zemlji različito.

Č i m b e n i c i p o d n e b l j a. Podneblje svakoga kraja na Zemlji zavisi uglavnom 1) o njegovoj zemljopisnoj širini, 2) o položaju kraja prema moru i o nadmorskoj visini i 3) o posebnom položaju na kopnu obzirom na razvoj lica Zemlje, gdje leži kraj.

Raznolikost podneblja na Zemlji, koja zavisi o zemljopisnoj širini, dolazi otuda, što površina Zemlje ne prima svuda i u svako doba jednako mnogo svijetla i topline. Jačina Sunčeva žarenja manja je na zemaljskim polovima nego u srednjem pojasu Zemljinih polukugla i na polutniku.

Utjecaj mora na podneblje očituje se ponajglavnije time, što sunčana toplina polaganije ugrijava vodu, ali se voda polaganije i ohlađuje nego kopno. Osim toga mijenja se podneblje i većom visinom mjesta nad razinom mora; zrak je u većoj visini rjeđi i čistiji nego u nižim položajima, pa je tu jačina Sunčeva žarenja veća, ali je veće i izbijanje topline iz Zemlje; što idemo više, toplina je sve niža.

Od velikog upliva na podneblje mjesta bit će i njegov posebni položaj na kopnu a i to, kako je ono mjesto izloženo djelovanju vremenskih pojava. Mjesta u ravnici, na vrhu ili obronku brijega, na visoravni ili u dolini imaju bitno različno podneblje, a od znatnog je utjecaja i to, da li je kraj obrastao biljem ili je pust i gol, da li je pokriven snijegom, ledom ili vodom.

V r s t i p o d n e b l j a. Prikazujući podneblje potrebno je, da pobliže opišemo najvažnije temeljne osobine (elemente) podneblja. Među ove ubrajamo t o p l i n u z r a k a, t l a k z r a k a i v j e t r o v e pa množinu, oblik i kretanje vlage u zračištu (atmosferi), t. j. n a o b l a k u i o b o r i n e. Postupajući tako možemo s različitih gledišta razlikovati više v r s t i ili t i p o v a podneblja. M o r s k a područja imaju bitno drugačije podneblje nego k o p n e n a, pa tako razlikujemo o c e a n s k o i k o n t i n e n t a l n o podneblje. Prvo se odlikuje blagošću i malim promjenama topline, a drugo je oporo pa ima vruća ili topla ljeta i oštre zime. Jednako se veoma razlikuju podneblja

p u s t i n j s k i h i jako š u m o v i t i h krajeva, a isto tako i podneblja velikih r a v n i h n i z i n a i visokih g o r s k i h p o d r u č j a.

Treba reći, da i veoma veliki dijelovi zemaljske površine imaju neke bitne zajedničke crte podneblja; tako su na pr. p o l a r n i krajevi veoma hladni, t r o p s k i su vrući, a podneblje u oba pojasa s r e d n j i h zemljopisnih širina je većinom u m j e r e n o. No zbog velike raznolikosti u razvoju kopna i radi nejednake razdiobe kopna i mora ne podudara se razdioba iste vrsti podneblja ni izbliza sa zemljopisnom širinom, nego zavisi uvelike o svim ovim čimbenicima zajedno.

Naša domovina Nezavisna Država Hrvatska leži baš na srednjoj udaljenosti između polutnika i sjevernog pola, dakle u srednjem zemljopisnom pojasu sjeverne polukugle. Na zapadnoj strani ima Nezavisna Država Hrvatska Jadransko more, koje je dio Sredozemnog mora. Sve zemlje uz to more imaju posebno podneblje, koje se zove s r e d o z e m s k o ili m e d i t e r a n s k o, pa takvo podneblje ima i naše p r i m o r j e. Ovo područje je dugo i veoma usko, jer se uz more ili već blizu njega izdižu visoki gorski lanci Velebita, Dinare i Biokova, koji dijele primorje od unutrašnjega k o p n e n o g dijela Nezavisne Države Hrvatske. Ovaj je pretežno g o r o v i t, a ravniji su samo sjeveroistočni krajevi u Panonskom nizozemlju. Podneblje kopnenog dijela Nezavisne Države Hrvatske znatno se razlikuje od podneblja primorja. Idući od jugozapada prema sjeveroistoku poprima ono sve više obilježja k o n t i n e n t a l n o g (suhozemskog ili kopnenog) podneblja, kakvo vlada u većem dijelu Srednje i naročito Istočne Evrope. U visokim gorskim krajevima naše zemlje nalazimo osim toga i zasebno t. zv. p l a n i n s k o ili a l p i n s k o podneblje.

P r i m o r j e. Podneblje našega primorja kao sredozemsko odlikuje se svojom blagošću. Ljeta su doduše vruća, no zime su većinom veoma blage. Jesen je bitno toplija od proljeća. Zima je razmjerno kratka, a toplina se i zimi drži većinom iznad ništice. Ipak nijesu svi krajevi našega primorja jednako topli: na jugu su topliji, na sjeveru hladniji, osobito u zimsko doba, no razlike nijesu baš velike. Srednja godišnja toplina mjesta u primorju kreće se u granicama od 13 do 17° C. Srednja je toplina najhladnijeg mjeseca siječnja oko 5 do 10° C, a najtoplijeg mjeseca srpnja oko 23 do 26° C. Crikvenica i Senj imaju srednju godišnju toplinu oko 14° C, Split 16, Dubrovnik 17° C. Srednja toplina siječnja u Crikvenici i Senju je oko $5^1/_2$° C, u Splitu 7, u

Dubrovniku 9° C; u srpnju imaju Crikvenica i Senj srednju mjesečnu toplinu 23 i 24, a Split i Dubrovnik 26° C (slika br. 29.).

Ljeta su toplija, a zime hladnije na obali nego na otocima. U Rabu i u Hvaru siječanjske su topline oko $6^1/_2$ i $8^1/_2$° C, a srpanjske oko 23 i 25° C. Mjesta dalje od mora imaju oštriju zimu, ali i vruće ljeto. Obično najviše ljetne topline u našem primorju ne premašuju 40° C; u zimsko doba zabilježene su mjestimično i topline niže od 10 pa i 15° C ispod ništice, no to su rijetke pojave.

Br. 29. Sredozemsko raslinstvo kod Trstenoga blizu Dubrovnika. Sprijeda se ističu visoki, vitki i tamni čempresi

Radi blage topline mogu u primorju rasti biljke, koje i zimi zadržavaju lišće (zimzelene biljke). Mrazovi su u našem primorju razmjerno rijetki. Najviše se u primorju osjeća hladnoća, ako je zimi zrak hladan, a istodobno puše jaka bura.

U našem primorju pada mnogo oborina. Na obali mora i na otocima prevladavaju oborine u obliku kiše; snijeg je dosta rijedak gost, osobito u južnom primorju i na otocima, a zadržava se na tlu samo u nešto višim planinskim krajevima. Kiše dolaze obično s južnim vjetrovima, kad se topao i vlažan zrak, dolazeći

s mora, diže uz planinske obronke Dinarskoga gorja. Zato pada najviše kiše na obroncima i vrhovima gorja, koji su bliže moru.

Raspored kiša u toku godine u uskoj je vezi sa rasporedom naoblake. U zimi, pa i u proljeće, a naročito u jesen nebo je u primorju često veoma oblačno. Naprotiv su vedrine česte i dugotrajne ljeti i u ranu jesen. Tako su i oborine u zimskom polugodištu obilne, dok je ljeto sušno. Jesenske i zimske kiše izdašnije su i dugotrajnije od ljetnih; ove, i ako katkad obilne, padaju uz grmljavinu i tuču kao nagli pljuskovi. Od njih nema velike koristi za bilje, jer voda brzo otječe u more ili se ispari na vrućem tlu, dok tuča (grȁd, led) češće nanosi štete ljetini.

A biljke baš ljeti, uz onu visoku toplinu, trebaju više vlage. Da se očuvaju od štetnih utjecaja suše, njihov rast ljeti miruje (kao kod drugoga bilja zimi), a osim toga im je i tijelo udešeno za što manje izlučivanje vode (lišće sitno ili kožno ili dlakavo ili puno mirisnog ulja).

Najviše kiše u našem primorju pada na jesenske mjesece: nad sjevernim primorjem u listopadu, a nad južnim u studenom. Najmanje kiše pada na mjesec srpanj i kolovoz. U proljeće su kiše dosta česte, ali nijesu tako izdašne kao u jesen. Radi nejednakog rasporeda naoblake i oborina u toku godine imaju naša primorska mjesta mnogo više vedrih i sunčanih dana nego mjesta u zaleđu. Zato se s pravom kaže našem primorju da je »sunčano«, pa njegovo Sunce privlači mnoge domaće i strane izletnike.

Množina oborine u našem primorju veoma je velika. Srednja godišnja množina kiše na otocima iznosi oko 80 do 100 cm, što znači 800 do 1000 litara vode po četvornom metru. Na samoj obali množina je veća — godišnje oko 150 cm, a još više oborine pada na obroncima i visovima Velebita i Dinare, gdje godišnja množina doseže i premašuje 300 cm. Najveće su oborine u Velikoj Kapeli i u zaleđu Boke Kotorske. Množina kiše, koja ovdje pada, veća je nego igdje u čitavoj Evropi!

Zimi, kad u planinama zapadne snijeg, krasno je vidjeti snijegom prekrite i suncem obasjane vrhove Velebita, Mosora, Biokova i Orjena, gdje se bijeli i sjajni izdižu iznad modre pučine mora!

Glavni v j e t r o v i našeg primorja jesu bura i jugo. B u r a nastaje, kada se hladni kopneni zrak ruši niz obronke primorskih planina na more. Što su te planine više i moru bliže, to jača biva i bura (Velebit, Mosor, Biokovo). Ona je pretežno zimski vjetar, napose u sjevernom Jadranu, a znade biti veoma jaka i puše na mahove. Zato je opasna jedrilicama. Njezini su glavni putovi niže usjekline u gorju (Vratnik iznad Senja, Kliška vrata iznad Splita, prodor Cetine iznad Omiša). Bura je suhi vjetar, koji donosi vedro i hladno vrijeme. J u g o (široko, šilok) dolazi sa Sredozemnoga mora smjerom jadranske kotline i donosi našem primorju oblačno vrijeme, veliku vlagu i kišu. Češći je u južnom nego u sjevernom Jadranu. Puše jednoličnije i diže i valja veće valove nego bura, ali je manja smetnja brodovima. Ljeti se u primorju javljaju dnevni vjetrovi »zmorac« ili m a i s t r a l, koji dolazi s mora, kada je kopno (po danu) najviše ugrijano, i »z g o r a c« ili t r a m o n t a n a, večernji vjetar, koji struji s kopna na more, kada se kopno (poslije zalaska Sunca) ohladi brže nego more.

Podneblje našeg primorja je zdravo za ljude izuzevši u močvarnim krajevima, gdje podržava bolest malariju (na ušću Neretve). Ovo toplo i sunčano podneblje, u zajednici s morem, privlači mnoge domaće i strane putnike, pa na taj način utječe povoljno na narodno gospodarstvo onih krajeva. Ratarima smeta na više načina: ljetna suša je jedan od razloga, da ovi krajevi imaju malo zemlje, jer se kamen slabo rastvara u plodnu zemlju; ljetna suša usporava rast bilja, koje baš onda treba mnogo vlage; tanak sloj zemlje brzo se isuši, ako ljeti ne padne kiša duže vremena, a usjevi onda ugibaju; suša se osjeća još teže radi raspucalosti i propustljivosti vapnenca, koji prevladava u onim krajevima; oskudicu vode teško podnose i ljudi i stoka. No ova sunčana i vruća ljeta i blage zime omogućuju opet gajenje stanovitih korisnih biljki (vinove loze, smokve, masline, rogača, limuna i naranče, buhača i duhana), kojima prija baš ovakvo podneblje. Još bi se moglo više u tom podneblju proširiti gajenje cvijeća, ranoga voća i povrća. Razvoj i rast šume u našem primorju mnogo otešćava bura (slika br. 30.) Zbog toga su mnogi strmiji gorski obronci na obali mora, a i mnogi manji otoci posve goli i pusti.

Razumno gospodarsko djelovanje čovjeka u području sredozemskoga podneblja sastoji se u tome, da se isuše močvare, da se rijeke iskoriste što bolje i za ratarstvo, da se izgradnjom vodovoda i velikih javnih čatrnja (nakapnica, cisterna) osigura pitka voda za ljude i životinje; nadalje bi trebalo da se što više proširi gajenje domaćih pa i novih, stranih kulturnih biljaka, koje su baš udešene za ovo podneblje; da se iskoristi blaga zima i toplo proljeće za uzgoj ranoga voća i povrća; da se proširi uzgajanje cvijeća i mirisnoga bilja i da se na zaklonjenim mjestima urede zimska oporavilišta za domaće i strane bolesnike.

K o p n e n o p o d r u č j e N e z a v i s n e D r ž a v e H r v a t s k e. Utjecaj sredozemskog podneblja, osobito koliko se tiče topline, prestaje na prvim grebenima Dinarskoga gorja. Podneblje u kopnenom dijelu naše domovine može se u glavnim crtama ovako označiti:

Zime su hladne, katkad i vrlo oštre, ali su ljeta topla ili vruća. Razlika u toplini proljeća i jeseni mnogo je manja nego u primorju. Zime su osobito oštre i dugotrajne u višim planinskim krajevima, a ljeta su vruća u sjeveroistočnom dijelu zemlje i u Hercegovini. Nebo je u ovim stranama mnogo više oblačno, a u mnogim krajevima osobito po dolinama rijeka i u zatvorenim gorskim kotlinama ima u jesen i zimi mnogo magle. Oborine su u ovom području dosta obilne, naročito u zapadnim gorskim krajevima. Množina oborine opada znatno u pravcu prema sjeveroistoku, ali raspored oborina u toku godine biva sve povoljniji, jer one padaju preko cijele godine u dovoljnoj mjeri. Vjetrovi su po smjeru i jačini mnogo raznolikiji nego u primorju, pa su jako zavisni o obliku tla.

Br. 30. Niska klekovina na Velebitu

Razdioba topline ovdje je uglavnom ovisna o nadmorskom položaju, a posebno i o licu tla, gdje mjesto leži. Od manjeg je utjecaja zemljopisna širina.

Srednja godišnja toplina mjesta, koja leže ispod 200 m nad morem, općenito se kreće od 9 do 11° C; ona je viša samo u Hercegovini t. j. 12 do 15° C. S nadmorskom visinom opada i srednja godišnja toplina, tako da mjesta iznad 200 do oko 800 m imaju toplinu do 7° C, a ona od 800 do 1400 m oko 7 do 5° C. Na vrhu Bjelašnice pokraj Sarajeva (2067 m nad morem) srednja je godišnja toplina 0° C.

Zagreb, Osijek, Banja Luka, Zvornik — sve mjesta, koja leže ispod 200 m nad morem i dosta su udaljena od njega — imaju srednju godišnju toplinu oko 11° C, ali Ljubuški i Mostar u Hercegovini 15° C. Mjesta na visini 500—600 m: Gospić, Fojnica 8, Bugojno, Sarajevo, Rogatica 9° C, a u Hercegovini Bileća i Berkovići oko 12° C; Ravna Gora u Gorskom Kotaru na 800 m ima godišnju toplinu 7° C, Kralupi i Čajniče u istočnoj Bosni na istoj visini 7 i 8° C; Medvednica iznad Zagreba na 1000 m ima 6° C.

Zima je oštra i duga u Lici, u Gorskom Kotaru i u planinskim krajevima Bosne. To se vidi po toplini zimskih mjeseci. Srednja toplina najhladnijega mjeseca siječnja (ili veljače), koja je u nižim krajevima oko 0 do —3° C, doseže u višim i u istočnijim krajevima oko —4 do —6° C, na vrhu Bjelašnice —9° C.

U poljima Krša ustali se zimi težak, studen zrak, koji tu i tjednima leži, a kad se krene, prebacuje se preko planinskoga hrpta Dinare i Velebita u primorje stvarajući jaku i hladnu buru. Jaki vjetrovi stvaraju tu snježne zapuhe, pa onda ovaj po sebi teško prohodni kraj postaje posve neprohodan i po više dana (zapusi na pruzi kod Gračaca, kod Klisa, na cesti kod Prologa). Najtopliji su mjeseci u unutrašnjosti srpanj i kolovoz. Srednje topline ovih mjeseci u nižim krajevima pretežno su 19 do 22° C, a u višim 15 do 17° C; u Hercegovini, gdje je ljeto vrlo vruće, 22 do 25° C.

Najviše topline zabilježene su kod nas u sjeveroistočnim krajevima, gdje maksimum dosegne katkad 40° C, a u Hercegovini i još koji stupanj više. U gorskim krajevima srednje visine najviše topline ne prelaze mnogo 30° C, a u nižim krajevima dosežu često i 35° C. Najniže topline dosegle su za vrijeme jakih zima u nižim krajevima već i do —30° C, a u gorskim i do —35° C; u Hercegovini —10 do —15° C. Svima nam je u pameti i zloj uspomeni netom minula zima!

Utjecaj mora dalje u unutrašnjosti očituje se još izrazito u godišnjoj razdiobi oborina u zapadnom dijelu Nezavisne Države Hrvatske. Veći dio oborina padne ovdje u jesen i u proljeće, kad je ne bi toliko trebalo i kad ona stvara poplave; ljeti oskudijevaju ovi vapnenački krajevi kišom i vodom, premda godišnja množina oborina nije malena (120—200 cm). Stoga su ovi krajevi po svemu povoljniji za stočarstvo nego za ratarstvo.

Sjeverni dio Nezavisne Države Hrvatske istočno od Gorskoga Kotara i Ličko-krbavske visočine ima kraće i umjerenije zime i toplija ljeta, a često i blagu jesen. Kiše je manje, 70 do 120 cm, ali je ona povoljnije raspoređena. Najviše je padne u početku ljeta i u jesen, kad je usjevi najviše trebaju. Zbog nepropustljivosti tla uvijek je dosta vode na površini. Ovo je podneblje povoljno za gospodarstvo. Osobito mu prija duga i topla jesen za uzgoj voća. To je godišnje doba lijepo opisao Franjo Marković u idilskom epu »Dom i svijet«.

Idući prema istoku podneblje se postepeno mijenja, tako da zime postaju hladnije, ljeta vruća, a kiše pada sve manje: u Slavoniji 70—90 cm, u Srijemu 60—70 cm, u istočnoj i jugoistočnoj Bosni 80—120 cm.

U sjeveroistočnom dijelu Nezavisne Države Hrvatske (panonsko podneblje) uspijevaju osobito žitarice (pšenica, kukuruz), vinova loza, pa voće, osobito šljiva po desnoj i lijevoj Posavini. U Hercegovini na jugu i bliže moru udružilo se djelovanje sredozemskog i kontinentalnog podneblja.

Na cijelom području kontinentalnog podneblja pada zimi i snijeg, koji se u višim i studenijim krajevima drži na tlu i po više mjeseci, osobito u najvišim planinama visokoga gorja na istoku, gdje vlada planinsko ili alpinsko podneblje. Ovamo spadaju unutrašnji krajevi Bosne i Hercegovine. Zima traje ovdje 5—8 mjeseci, a ljeta su svježa i kratka. Mraza ima i u lipnju; snijeg počinje padati već u rujnu, a drži se još i u svibnju kao u Alpama. Stoka se može izgoniti na planinske paše jedva svršetkom lipnja, a u rujnu mora se već stjerati kući. U proljetno i jesensko doba pušu ovdje žestoki vjetrovi, pa su česte nenadane promjene vremena.

Istočna i sjeverna Bosna ima veoma vruća ljeta i oštre zime, a proljeće joj je prilično blago, kao u Slavoniji i u Srijemu. Ipak tu znadu usjevi postradati od mrazova, jer od sjevera nema nikakve zapreke prodiranju hladnoga zraka.

U zapadnoj Bosni i istočnoj Hercegovini zima je dosta oštra, jer visoke gore zaustavljaju tople vjetrove s mora. Zbog toga je bilje sredozemskog pojasa ovdje ograničeno samo na zaklonjenija mjesta u Hercegovini. I ovi krajevi pate od bure a i od pljuskova, koje donosi jugovina. Ljeto je suho; najviše kiše pada u jesen, a u Hercegovini zimi. Prekomjerne kiše škode, jer otplavljuju zemlju s obronaka bregova u polja, koja su često pod vodom.

Naše umjereno kontinentalno podneblje je zdravo za ljude. Oni mogu razviti u njemu sve svoje tjelesne i umne sile. Pogodno je i za rast veoma mnogih kulturnih biljaka i za život korisnih životinja. Prema tome su se u njemu mogle razviti sve grane prirada. Samo je u planinskom podneblju ograničen uzgoj kulturnog bilja, pa se tu šire mnoge šume i planinski pašnjaci, na kojima je glavna gospodarska grana stočarstvo. Šume mogu rasti i na ostalom području kontinentalnoga podneblja, samo je izuzet sjeveroistok, naime Srijem, gdje oskudica ljetne vlage priječi njihov rast.

Dobro je, što u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imamo više vrsti podneblja. Sva su ona zdrava i povoljna za umni i tjelesni rad. Sva ona omogućuju gospodarsku radinost, u različitim granama i različitim kulturama. Osobito je povoljno, što Nezavisna Država Hrvatska leži i u području srednjoevropskog i u području sredozemskog podneblja, jer joj to omogućuje raznovrsniju i potpuniju prirodnu djelatnost.

Ako ima u vašem mjestu postaja za opažanje atmosferskih prilika i pojava, izračunajte, koja je bila srednja toplina u pojedinim mjesecima i u cijeloj prošloj godini? Koji je mjesec bio najtopliji, a koji najhladniji? Kolika je bila razlika između njih? Zabilježite, koliko je palo kiše prošle godine! Koliko u pojedinim mjesecima? Koji su mjeseci imali najviše, a koji najmanje kiše (snijega)? S koje strane pušu vjetrovi najčešće u vašem kraju? Koji vjetrovi donose kišu,a koji vedro vrijeme?

Biljni sag i životinje na kopnu i u moru

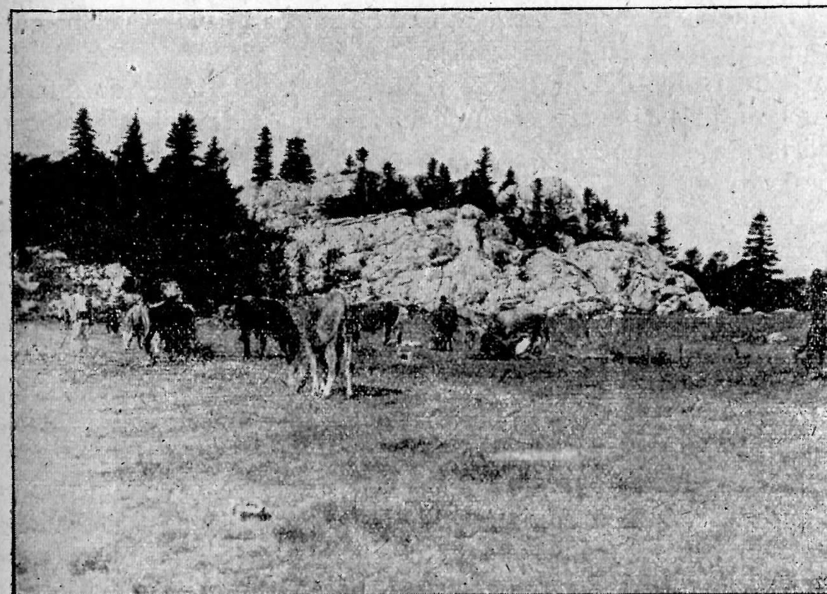
Razmještaj gora i rijeka, tlo i podneblje najvažniji su čimbenici, koji djeluju na zemljopisnu rasprostranjenost bilja i životinja.

Bilje. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj razlikujemo dva područja biljnoga saga. Jedno je u primorju, a drugo po ostaloj zemlji. Biljni sag u sredozemskom podneblju nije bujan. Biljke su udešene za ljetnu sušu: imaju ili maleno ili kožno ili mesno lišće, a često imaju po lišću dlačice ili im lišće izlučuje mirise (ružmarin, kadulja). Ljeti, za najveće žege i suše, obustavljaju rast, kao što to čine biljke u kontinentalnom podneblju zimi. Mnoge primorske biljke nastavljaju život i zimi, pa stoga imaju i onda lišće (zimzelene biljke). Šuma ima malo, a to su osobito šume zimzelenoga hrasta, crnike i primorskog bora. Mnogo više ima grmlja, pa mnogi zimzeleni grmovi pokrivaju otoke i obalu čineći t. zv. makiju. Zimzeleno se rašće drži otoka i uskoga ruba uz primorje. U visinu se penje samo 200—300 m. U većoj visini, kao i u unutrašnjosti kopna, koje je još u području sredozemskoga podneblja, raste listopadno bilje, a glavno su šumsko drveće hrast medunac, jasen pa bijeli i crni grab. U još većim visinama dolaze i šume crnoga bora, a bukovih šuma ima samo na visokim planinama, na pr. na Biokovu. Od kulturnoga bilja najvažnija je za sredozemsko područje maslina. Uz nju raste smokva, rogač, badem, šipak, mušmula, a u najjužnijim našim krajevima također limun i naranča. U tom podneblju uspijevaju dobro i žitarice, osobito kukuruz, dozrijeva višnja »maraska«, vinova loza daje slatko grožđe i jaka vina, a duhan svoje najbolje vrste.

Drugačiji je biljni svijet u ostaloj zemlji na području kontinentalnoga podneblja. Tu nema zimzelenoga bilja (osim crnogorice), jer biljke zimi radi studeni prekidaju rast i odbacuju lišće. I tu se mijenja bilje prema množini vlage i topline. U nizinama, oko naših velikih rijeka, šire se šume i livade. Veliku gospodarsku vrijednost imaju hrastove šume u Slavoniji. Tu su naša najbolja

žitna polja, osobito za pšenicu i kukuruz, ali uspijeva dobro i šećerna repa, konoplja i različito voće i povrće. Brežuljkasti krajevi, koji se izdižu nad tim nizinama, obrašteni su šumama hrasta kitnjaka i običnoga graba. Inače su i tu oranice zasijane žitaricama ili zasađene povrćem, vinovom lozom i voćkama. Viši krajevi niskoga gorja obrasli su šumom (manje hrastovom, više bukovom ili crnogoričnom), a gdje nema šume, širi se grmlje ili livada. Od kulturnog bilja još uspijeva pšenica i kukuruz, ali više raž, ječam i zob, a od voćaka kruška, jabuka i osobito šljiva. Još viši krajevi, koji već prelaze granicu niskoga gorja, imaju samo kratko i svježe ljeto. Ondje su veliki prostori pod bukovom i crnogoričnom šumom, a vlažni proplanci nose sočne travnike. Glavne su kulture raž, proso i krumpir. U još većoj visini prestaje uopće uzgoj bilja, a biljni sag čine travnici i šume, koje napokon ustupaju mjesto niskoj klekovini, planinskim pašnjacima i goloj litici (slika br. 31.). U tim visinama alpinskoga ili planinskoga podneblja i raslinstvo je planinsko ili alpinsko.

Životinje. Premda i životinje zavise od podneblja i sredine, u kojoj žive, ipak nije razlika između pojedinih njihovih područja tako velika kao kod bilja, jer se životinje giblju i mije-

Br. 31. Planinski pašnjak

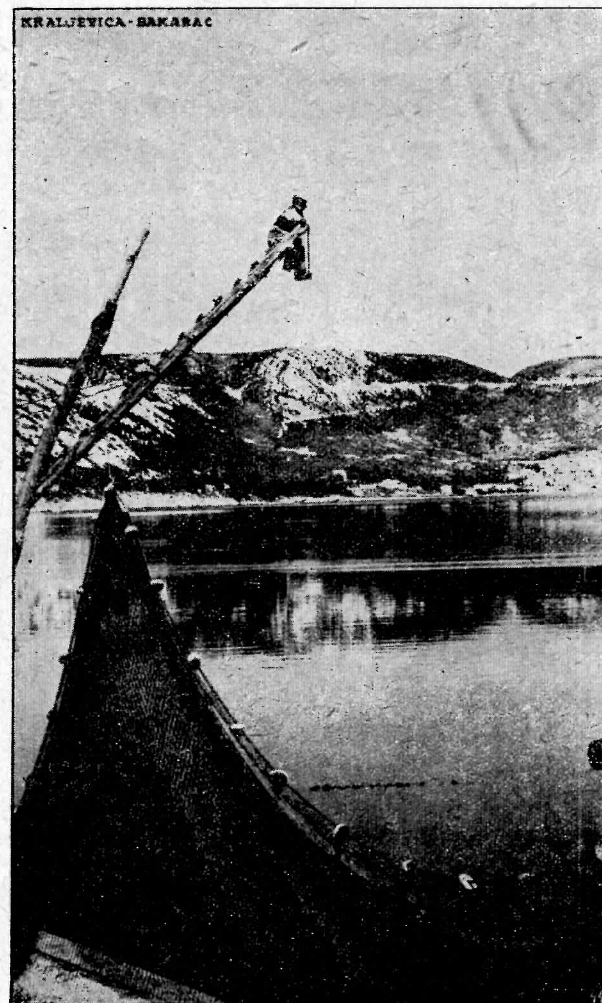
njaju boravište (ptice selice) i jer se lakše priljubljuju drugačijim prilikama. Od većih divljih životinja imamo zvijeri, i to medvjeda, vukova, lisica, kuna, tvorova, lasica i risova, a u južnom primorju i čagljeva (na Pelješcu). Divljači ima kod nas dosta: srna, veprova, zečeva, a u visokim planinama i divokoza. U gorskim rijekama su slasne pastrve i raci, a u nizinskim šarani, somovi, štuke, kečige, smuđevi i druge ribe. Gospodarsko iskorišćivanje divljači i životinja u vodama još je kod nas dosta nerazvijeno, jer se premalo radi na čuvanju, oplemenjivanju i uzgoju tih životinja. Među pticama grabežljivicama ističu se orao i kraguj, a od otrovnih zmija poskok i riđovka. Sve naše domaće životinje mogu uspijevati u svim našim krajevima sredozemskog i kontinentalnog podneblja, ali se mora istaknuti, da sjeverni, u gospodarstvu napredniji krajevi Nezavisne Države Hrvatske imaju bolje pasmine, a srednji i južni na Kršu, s mršavijom pašom, goje slabije vrste domaćih životinja.

Spomenut ćemo i život u Jadranu i na našim obalama mora. Jadransko je more puno živih stvorova, bilja i životinja. Ne žive svagdje iste vrste i u istoj množini, jer to zavisi o svjetlosti, slanosti, čistoći, gibanju i toplini mora, pa o tome, kakvo je morsko dno (muljevito, pjeskovito ili kamenito).

Biljke su većinom sitne, da se ne mogu ni vidjeti slobodnim okom. Raširene su u najgornjem slogu vode. Veće se biljke (različite resine ili alge) drže plitkoga mora uz obalu do dubine, kroz koju prolazi svjetlost. Boje su zelenkaste, crvenkaste, smeđe, modrikaste. U plitkome moru raste i jedna viša biljka, zvana morska trava.

Biljke, osobito one veoma sitne, važne su kao hrana različitim životinjama u moru. Bez tih životinja ne bi mogle živjeti druge životinje, koje se hrane mesom. I životinja ima sitnih, koje nastavaju gornji sloj vode (do 200 i 500 m dubine), a uz te sitne životinje žive i mnogo veće (račići, crvi, meduze). Neke se od tih životinjica svjetlucaju kao sitne iskrice. Kada ih je mnogo, onda se more žari kao sjajna tekućina. Ove su male životinje hrana većima. Većih životinja ima i u drugim slojevima vode, pa i u najvećim dubinama, ali ih je ipak najviše uz obalu do 250 m dubine (slika br. 32.). Kao nemili gosti javljaju se u našem moru različite psine, od kojih neke napadaju i čovjeka. Od gmizavaca ima Jadransko more kornjaču, a od sisavaca ima najviše pliskavica ili dupina, koji žive zadružno. U naše more zađu katkada i ulješure i neki kitovi.

Na obali uz samo more žive manje životinje, koje vole slanu okolinu (neke muhe, pauci, drugi kukci). Najpoznatiji je gost naše obale smjeli galeb, koji sjeda na nju, da se odmori poslije dugoga leta iznad modre pučine. Moru se približuju i biljke, koje vole slano tlo i kojima ne škodi, kada ih vjetar i valovi škrope slanom vodom. To su obično malene zeljane biljke i rijetki grmovi. Među ovima je dosta česta k nama donesena ukrasna biljka tamariska. U novije se doba sade uz našu obalu sve više različite palme kao ukrasne biljke.

Br. 32. Tunolovka u Bakarskom zaljevu. Na vrhu ljestava ribar pazi na dolazak jata tuna

II

Život hrvatskoga naroda u njegovoj Nezavisnoj Državi

Oton Iveković: Oranje

Stanovništvo

P o v i j e s t n a s e l j a v a n j a. Na tlu današnje Nezavisne Države Hrvatske živjeli su ljudi već u predpovijesno doba. U spilji kod Krapine nađeni su ostatci p r a č o v j e k a, koji se broje u najstarije na tlu Evrope. Krapinski diluvijalni čovjek potječe iz staroga kamenog doba. Iz mlađega kamenog doba ima u našoj domovini više nalazišta, i na jadranskoj strani po primorju i otocima, i na panonskoj strani kod Osijeka, Vukovara i Zemuna, a najbogatije je nalazište usred Bosne u Butmiru kod Ilidže. Još je više tragova iz bakrenog i brončanog doba, a najvredniji su spomenici otkriti iz željeznog doba u Glasincu istočno od Sarajeva.

Najstariji stanovnici Hrvatske, za koje znade povijest, bijahu I l i r i. Njihova su glavna plemena bili Ardijejci u južnoj, Delmati u srednjoj i Liburni u sjevernoj Dalmaciji i u Kvarneru, Japudi istočno od Liburna, Kolapljani oko Kupe, Jazi u Podravini i Skordisci u Slavoniji. Ilirska plemena na sjeverozapadu izmiješala su se s drugim starim narodom, K e l t i m a, koji su ovamo došli oko 500. godine pr. Kr. s atlantskih krajeva Evrope. U 4. vijeku pr. Kr. pojavili su se u našem primorju i G r c i. Od njih potječu naseobine Epidauros — Cavtat, Issa — Vis, Pharos — Starigrad na Hvaru, Korkyra melaina — Korčula i dr. U ratovima, koji su trajali više od 200 godina, pokoriše R i m l j a n i staro stanovništvo, a krajevi, koji danas čine Nezavisnu Državu Hrvatsku, postadoše u doba cara Augusta dijelovi r i m s k i h p o k r a j i n a D a l m a c i j e i P a n o n i j e. S gospodstvom Rimljana raširila se u ovim stranama ne samo njihova vojska i uprava nego također njihov jezik i prosvjeta, a došlo je i mnogo ljudi s Apeninskoga poluotoka. Rimljani su razvili sve grane prirada, izgradili važne ceste, koje su spajale zapadno carstvo s istočnim, a uz ceste su podigli utvrde, sela i gradove. Mnoga od tih naselja postoje još i danas.

Za velike seobe naroda boravili su u našim krajevima G o t i, H u n i, G e p i d i, A v a r i sa Slavenima i napokon oko 600. go-

dine poslije Kr. dođoše Hrvati, koji ostadoše trajno. Seoba Hrvata završila se u 7. stoljeću, tako da su ovdje nastanjeni već 13 stotina godina. Oni zagospodovaše krajevima današnje Nezavisne Države Hrvatske i susjednim područjima i uredište svoje države. Računa se, da je u doba narodnih vladara živjelo u hrvatskim zemljama oko 1 i 1/2 milijuna Hrvata. Za provale Turaka na Balkanski poluotok i za njihova prodiranja u Evropu, kada su hrvatske zemlje imale već dvostruko više stanovništva, stali su se, potiskivani ili dovedeni od Turaka, na našem tlu naseljavati Srbi i drugi balkanski narodi u velikom broju, a broj Hrvata je opadao zbog ratova, klanja, odvođenja u roblje, glada i bolesti, bijega i raseljavanja. Taj sudbonosni rasap Hrvatstva od 15. do 18. stoljeća i to stvaranje tuđinskog otočja u hrvatskim zemljama do najnovijega vremena ima se sada ispraviti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U tu svrhu je ona osnovala Zavod za kolonizaciju i Državno ravnateljstvo za ponovu. U novije doba doselilo se u naše sjeverne krajeve i nešto naroda iz bivše Austro-Ugarske, najviše Nijemaca i Madžara, Čeha, Slovaka i Ukrajinaca. Tih je stranaca najviše na sjeveroistoku Nezavisne Države Hrvatske, jer su ondje krajevi ravni, otvoreni i plodni, a to je došljake privlačilo i olakšalo im širenje. U godinama poslije prošloga svjetskog rata nastanio se kod nas i veći broj Slovenaca i Rusa, a najviše Srbijanaca, kojih sada više nema.

Stanovništvo po broju. U bivšoj Jugoslaviji, kojoj je Hrvatska robovala 22 godine, obavljena su dva popisa stanovništva, dne 31. siječnja 1921. i 31. ožujka 1931. Na području hrvatskoga naroda nabrojeno je kod prvog popisa 5,404.000 stanovnika, a kod drugoga 6,207.000. U tih 10 godina poraslo je dakle stanovništvo za 800.000 duša. Računajući porast u istom omjeru (godišnje oko 1·2%) može se uzeti, da je u god. 1941. bilo na području sadašnje Nezavisne Države Hrvatske oko 6,700.000 stanovnika. Od toga je muškaraca nešto manje od polovice.

Ovo je ukupan ili apsolutan broj stanovnika. On je važan čimbenik u životu svake države, jer o njemu veoma mnogo zavisi njezina gospodarska i vojnička snaga. Zato nastoje svi napredni i za život sposobni narodi, da što više povećaju svoj apsolutni broj. Po broju stanovnika zaostaju mnoge evropske države iza naše, među njima Srbija, Švicarska, Danska, Finska, Norveška, Irska i dr.

Gustoća stanovništva. Na 1 km² živi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 61 čovjek. Ova srednja napučenost prelazi gustoću stanovništva u Evropi, jer u njoj stanuju prosječno 52 čovjeka na 1 km². Nezavisna Država Hrvatska je gušće naseljena nego mnoge evropske države, ona ima veću gustoću od Norveške (9), Finske (10), Švedske (15), Rusije (u evropskom dijelu 22), od Irske (43), Grčke (48) i Bugarske (54), ali opet znatno zaostaje po naseljenosti iza manjih i velikih država, naime iza Madžarske (93), Švicarske (101), Nizozemske (247) i Belgije (274), pa iza Njemačke (135), Italije (141) i Velike Britanije (196).

U naseljenosti Nezavisne Države Hrvatske očituje se velika razlika između njezina sjevernog i južnog dijela. U prvom je gustoća znatno veća nego u drugom. Na sjeveru je napučenost veća radi povoljnijih gospodarskih prilika: ondje su pretežno nizine i humlje, glavna naša ratarska područja; oni krajevi obiluju vrelima i rijekama, a kiše ima u svim godišnjim dobama; gologa kamenja skoro i nema, nego je gotovo cijelo područje pokrito zemljom. Na jugu su gospodarske prilike mnogo nepovoljnije: mnogo kamena, i to raspucanog vapnenca, malo zemlje, sušno ljeto, oskudica vode na površini, često jak vjetar (bura), rijedak biljni sag.

No u sjevernom dijelu Nezavisne Države Hrvatske nije najveća napučenost u plodnim nizinama na istoku, u Srijemu, nego u Hrvatskom Zagorju i Međimurju. U tim najsjevernijim stranama prelazi gustoća 100, a u nekoliko kotara prelazi i 150 na 1 km² (Pregrada 165). Znatno zaostaje gustoća Podravine (Donji Miholjac 48), a još više Posavine (Županja 43), i to zbog neuređenosti rijeka i njihovih pritoka, ali ima tomu i drugih razloga (napose t. zv. bijela kuga, v. niže). Gustoća se kreće oko 50 i niže. Malena je gustoća u Gorskom Kotaru i Lici, oko 30, a najrjeđe su naseljeni krševiti obronci Velebita. U senjskom kotaru nema ni 20 ljudi na 1 km².

U južnom dijelu zemlje imaju najveću gustoću plodniji krajevi primorja i područja nekih polja. Najmanja je naseljenost u Visokom Kršu, a to je i razumljivo. Zašto? Godine 1931. imao je najveću gustoću kotar imotski (66) i ljubuški (64), a mnogo su slabije bili naseljeni livanjski i duvanjski (28), pa prozorski kotar u povirju rijeke Rame (24).

Sva je Bosna nastanjena razmjerno rijetko, a Hercegovina još rjeđe. Tomu ima mnogo razloga, a najvažniji su nepovoljne

gospodarske prilike, nerazvijen veleobrt i često iseljavanje. Najgušće je žiteljstvo na plodnom sjeveroistoku oko Tuzle (gračanički kotar 66) i na sjeverozapadu oko Banje Luke, a najrjeđe u gorovitoj unutrašnjosti oko Travnika i osobito na istoku od Sarajeva prema Drini (čajnički kotar 59). U Hercegovini je svuda malo ljudi, ali prema sadašnjim uvjetima za život ima ih gdjegdje i previše. Najgušće je naseljen ljubuški kotar, najslabije nevesinjski, a u zapadnoj Bosni slabo je naseljen glamočki kotar, koji se prostire na visini od 1000 i više m.

Gustoća stanovništva je veoma važan čimbenik u životu naroda, jer uz druge čimbenike suodlučuje o snazi naroda. Gustoća se neprestano mijenja i redovno raste. Množenje stanovništva biva tako, da se više ljudi doseli u neki kraj (na pr. u gradove) negoli se odseli iz njega. Općenitije je množenje stanovništva prirodnim prirastom, da se u nekom kraju više djece rodi nego ljudi umre. Te su promjene zavisne od gospodarskih prilika, a često još više i od drugih čimbenika, naime od ćudorednosti, vjerskog odgoja, zdravog obiteljskog života i narodne svijesti. Žalosna je kod nas činjenica, da naši sjeverni, osobito sjeveroistočni, gospodarski jači krajevi imaju manji prirodni prirast nego siromašniji središnji i južni krajevi. Ondje vlada t. zv. bijela kuga. Ova je pojava toliko opasnija, što u onim krajevima stanuju uz Hrvate i drugi narodi, kojima se slabim množenjem Hrvata otvara mogućnost lakšeg i bržeg širenja. U godini 1931. do 1937. iznosio je prirodni prirast na sjeveru oko 10, a na jugu oko 17 djece na 1000 stanovnika. Pri tome su opet malo djece imali baš naši najrodniji krajevi međurječja, a kuće na pustom Kršu, gdje je život doista težak, imađahu mnogo djece. Na mlađima svijet ostaje. S velikim brojem zdrave djece ima se izgraditi sreća Nezavisne Države Hrvatske.

Razmjerno malen prirodni prirast ne dolazi samo od malenog broja rođene djece, nego i od toga, što razmjerno previše te novorođene djece umire već u prvoj godini života. U spomenutom je razdoblju umiralo u sjevernim krajevima oko 200, a u južnim oko 150 od 1000 dojenčadi. Ova velika smrtnost nejake djece dolazi otuda, što naš svijet, osobito siromašniji, živi u nepovoljnijim zdravstvenim prilikama, što oboljela djeca ostaju bez liječničke pomoći i što mnoge majke ne znaju, kako valja postupati s malom djecom, osobito kad obole. Da se popravi ovaj veliki pomor, potrebna je pouka i potpora državnih vlasti i pojedinaca u zdravstvenom i prosvjetnom smjeru, ali još više u

rodoljubnom, jer je istina i to, da je bijela kuga jače raširena u krajevima, gdje je pismenost veća.

Najveća moguća gustoća nekoga kraja zavisi od mogućnosti prehrane stanovništva. Mogućnost prehrane ovisi ne samo od prinosa ratarstva i stočarstva, nego i od zaslužbe u rudarstvu, obrtu, trgovini, prometu, drugim zvanjima, osobito u veleobrtu. Evropske zemlje, koje imaju najgušće stanovništvo, imaju i najrazvijeniji veleobrt.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj se mogu unaprijediti sve grane ratarstva i stočarstva i razviti sve druge grane prirada, pa je moguće i znatno povećanje gustoće našega stanovništva. Veće su mogućnosti prirasta u sjevernom negoli u južnom dijelu Nezavisne Države Hrvatske, a najveće su u središnjem, naime u onim krajevima Bosne, gdje može procvasti veleobrt. Najmanje su mogućnosti na Visokom Kršu, pa će on imati uvijek razmjerno malenu naseljenost. No kako je baš tu prirodni prirast velik, dolazi brzo do prevelike gustoće stanovništva, do prezasićenosti zemlje ljudima. Suvišno ljudstvo mora onda seliti. Ako seoba (migracija) ide u druge krajeve domovine, onda je ona dobra i veoma korisna pojava. Štetna je, ako seoba ide u strane zemlje (emigracija), jer slabi narod. *Naši krajevi Krša bili su uvijek područje iseljavanja.* Odanle potječe najveći dio naših prekomorskih iseljenika (emigranata). Mnogo je muslimanskoga svijeta iselilo u Malu Aziju (muhadžiri). Za unutrašnje naseljavanje brine se državna vlast po svom Zavodu za kolonizaciju, ali se radi i na povratku iseljenika u domovinu (imigracija). Ovaj je posao povjeren Državnom ravnateljstvu za ponovu. Već se vide prve dobre odredbe, za kojima će slijediti korenite promjene dosadašnjega naopakog stanja. Ne smije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj sjediti stranac, a Hrvat lutati po svijetu za korom kruha.

Stanovništvo po narodnosti. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj velika je većina stanovništva hrvatska. Hrvata ima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj do pet milijuna. Hrvatski je narod vrhovnički narod u svojoj vlastitoj državi. Ima i manjina. One pripadaju doseljenicima. S juga dođoše Vlasi, Srbi i Cigani, sa sjevera Nijemci (170.000), Slaveni različitih grana (145.000) i Madžari (70.000), a s različitih strana Židovi i drugi. Točan broj Hrvata i pojedinih narodnih manjina ne može se zasada ustanoviti, jer tuđinska brojidba nije bilježila Hrvate napose od Srba.

S t a n o v n i š t v o p o v j e r o i s p o v i j e s t i. Po vjeri je stanovništvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u najvećoj mjeri katoličko i muslimansko, a ima još mnogo pravoslavnih, zatim evangelika, mojsijevaca i pripadnika nekih sljedba. Pored katolika zapadnog i istočnog obreda neznatan je broj starokatolika. Hrvati su najvećim dijelom katolici, a manjim muslimani. Pravoslavne su vjere mnogobrojni doseljenici s juga, evangelici su dijelom augsburške (Nijemci) i dijelom helvetske vjeroispovijesti (Madžari). Od Slavena Slovenci, Česi i Poljaci su katolici, Bugari i Rusi pravoslavni, a Slovaci su katolici ili evangelici, Ukrajinci grkokatolici ili pravoslavni, dok od ostalih malo mare za vjeru jedino Cigani.

S t a n o v n i š t v o p o z a n i m a n j u. Stanovnici Nezavisne Države Hrvatske privređuju za život svoj i svojih obitelji baveći se različitim poslovima i zvanjima. Golem dio naroda (oko 80%) živi od ratarstva, stočarstva i šumarstva, tako da na rudarstvo, obrte i veleobrte otpada malen postotak (10%), a na ostala zanimanja (promet, trgovinu i novčarstvo, javne i posebničke službe i dr.) po prilici isto toliko (10%).

Iz ovih podataka slijedi: 1. Golema većina našega stanovništva, četiri petine, živi od ratarstva, stočarstva, šumarstva i ribarstva. Ljudi, koji se time bave, gotovo su svi seljaci. Prema tome smo mi seljačka zemlja i seljački narod. 2. Razmjerno premalo ljudi živi od obrta i veleobrta. Zato izvozimo mnogo toga, što proizvodi naše ratarstvo, stočarstvo i šumarstvo, neprerađeno u sirovom stanju, namjesto da izvozimo prerađenu robu, koju bi naši obrtnici i veleobrtni radnici prerađivali iz proizvoda ratarstva, stočarstva i šumarstva. S druge strane uvozimo skuplje izrađevine tuđih obrta i veleobrta, koje bismo mogli proizvoditi dobrim dijelom sami u svojoj zemlji. 3. Kod nas je veoma malen broj ljudi, koji žive od trgovine, a osobito od prometa na kopnu i moru. Kod nas, u prelaznoj zemlji, morala bi biti mnogo bolje razvijena trgovina, osobito provozna, a s njome i promet.

H r v a t i i z v a n d o m o v i n e. Broj svih Hrvata izvan granica Nezavisne Države Hrvatske veoma je velik. Iznosi do 2 milijuna. To znači, da više od četvrtine hrvatskoga naroda živi izvan Nezavisne Države Hrvatske. Ima Hrvata u inozemstvu gotovo koliko svih ne-Hrvata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ne-Hrvati u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zauzimlju velik prostor. Taj bi imali zapremiti Hrvati, koji sada žive u tuđem svijetu.

Hrvati izvan domovine jesu: 1. oni Hrvati, koji stanuju preko državne granice na neprekidnom narodnom području u Boki Kotorskoj, Dalmaciji i Istri pod Italijom (600.000), onda 2. oni s nama slabije povezani u mnogobrojnim naseljima Podunavlja pod Njemačkom (Gradišćanski Hrvati), Slovačkom, Madžarskom (Šokci i Bunjevci), Rumunjskom i Srbijom, nadalje 3. rasijani s obiteljima ili bez njih po Evropi u različitim državama i napokon 4. naši iseljenici u prekomorskim zemljama Amerike (800.000) i ostalih kopna.

Po sveukupnom broju ljudi naše krvi i misli u domovini i izvan nje m i s m o s r e d n j i n a r o d u E v r o p i. Narod od 6—7 milijuna kao mi jesu Srbi, Bugari, Grci, Bjelorusi i Portugalci, a manji su brojem od nas Katalonci i Irci (bez amerikanskih) sa 4—5 milijuna, još manji su Danci, Finci, Valoni, Norvežani i Slovaci sa 3—4 milijuna, onda Litavci, Slovenci, Bretonci, Leti, Esti, Baskijci i Islandijci, koji broje do 2 milijuna duša.

»Nijesmo velik narod, no dovoljno smo velik, da sebi osiguramo ono mjesto pod Suncem, koje držimo već preko tisuću i trista ljeta« (M. Lorković).

Prirad

Prirad u nekoj zemlji zavisi od povoljnih i nepovoljnih p r i r o d n i h p r i l i k a, ali i od l j u d i, od njihova broja i gustoće, od načina njihova života, od njihove marljivosti, prosvijećenosti, poduzetnosti i sposobnosti, da povoljne prilike svoga kraja što više i što bolje iskoriste za prirad, a nepovoljne da po mogućnosti poprave i uklone (slika br. 33). Razmatrajući pojedine grane hrvatskog prirada osobito ćemo paziti na povoljne i nepovoljne prilike za naše gospodarstvo, da saznamo, koje bi se mogle popraviti, dotično još bolje iskoristiti.

Br. 33. Jednostavna drvena ralica u Dalmaciji

A) Prvotna proizvodnja

Mnogi proizvodi ratarstva, stočarstva i šumarstva mogu se odmah trošiti (voće, povrće, meso, mlijeko, jaja, med i t. d.), a drugi se proizvodi (žito, lan, koža, vuna, vosak, drvo, rude i t. d.) moraju tek preraditi u kućnom rukotvorstvu, obrtu i veleobrtu. I prve i druge sirovine daje nam p r v o t n a p r o i z v o d n j a u ratarstvu, stočarstvu i šumarstvu, a njihove p r e r a đ e v i n e potječu od kućnog rukotvorstva, obrta i veleobrta.

1. R a t a r s t v o

Za ratarstvo su vrlo povoljne prilike u sjevernom dijelu naše države (mnogo niskoga zemljišta, dosta kiše i topline), nepovoljnije u srednjem (visina nad morem i gorovitost, hladno podneblje, malo stanovništva), a najnepovoljnije su u južnom dijelu (Krš, oskudica zemlje i vode, poplavljenost polja, sušno ljeto).

Od cijele površine Nezavisne Države Hrvatske tek je $^1/_4$ prikladna za ratarstvo i $^1/_4$ za stočarstvo (livade i pašnjaci), tako da obrađenoj zemlji ili poljoprirodnoj površini pripada s a m o p o l o v i n a svega našega tla. Od druge polovine pokrite su $^4/_5$ šumama (nejednake vrijednosti), a preostala $^1/_5$ je mrtvo, neplodno zemljište (goli vrhovi planina, druge kamene i mokre plohe, bare i trstici, površine zapremljene cestama, željeznicama i naseljima). Prema tome se u p r i r a d u i s k o r i š ć u j e s a m o 90% n a š e z e m l j e. Taj je postotak u većini evropskih država veći. Stavi li se u omjer obradiva zemlja i ukupni broj stanovnika, vidi se, da je gustoća našega žiteljstva na obrađivanoj površini preko 100 duša na 1 km², a ako se uzme u obzir samo seosko stanovništvo, koje se bavi prvotnom proizvodnjom, onda je gustoća nerazmjerno prevelika. Veća je samo u Bugarskoj (116), a inače svagdje manja: u Rumunjskoj 97, u Madžarskoj 72, u Italiji 90 i t. d. Stoga treba smanjiti mrtvu površinu, ukloniti suvišne vode u porječju Save, Kupe, Odre, Lonje, Ilove, Bosuta i donje Neretve, urediti poplave u mnogobrojnim krškim poljima, gdje leže pod vodom velike površine inače veoma plodne zemlje, koje su sada ne samo izgubljene za ratarstvo, nego su i legla malarije. Sve se ovo zemljište može pretvoriti u korisno. Na njegovu isušenju i popravljanju (melioraciji) već se radi, a državna je vlada uvrstila ove poslove među svoje najpreče zadaće.

Isušenjem posavskih površina dobit će se 250.000 kat. jutara[1] plodne zemlje, a uređenjem krških polja dobit će se zemljišta za 100.000 seljačkih obitelji.

Ratarsko zemljište (preko 2 i ½ milijuna ha) najvećim je dijelom oraće. Na oranice otpada 9/10, a ostalo su vrtovi, voćnjaci i vinogradi. Vinograda imamo dovoljno, a voćnjaka premalo. Kako je naše podneblje povoljno za gajenje voća u nižim krajevima i na sjeveru države i na jugu, trebalo bi proširiti ovu granu ratarstva. Povrće nije samo u vrtovima, jer su njime zasijane i zasađene također mnoge oranice. Sjeverni dio Nezavisne Države Hrvatske ima daleko više oranica nego južni, pa se i u tome očituje važnost našega međurječja za ratarstvo u državi. Ovo zemljište nije jednolično razdijeljeno na ratarske obitelji, osobito u Bosni i Slavoniji. Briga je državne vlasti, da popravi taj nerazmjer.

Obradive je zemlje premalo u poredbi s brojem seljačkoga stanovništva, tako da postoji prenapučenost osobito u Hrvatskom Zagorju i na Kršu u Dalmaciji i Hercegovini. Ovoj će se nevolji doskočiti uređenjem močvarnih nizina i krških polja, naprednijim gospodarenjem, preuređenjem seljačkoga imovinskog prava, razmještajem i preseljenjem stanovništva (unutrašnjom kolonizacijom) i stvaranjem novih vrela prirada (razvijanjem veleobrta i prometnih sredstava).

Naše su oranice zasijane ponajviše žitaricama (kukuruzom i pšenicom), mnogo manje povrtnim usjevima, još manje krmnim i veleobrtnim biljem, a dosta površine leži svake godine na ugaru. Napredne poljopriradne zemlje u Evropi imaju razmjerno manje oranica pod žitaricama, jer gaje ostale vrste više nego mi. S razvitkom našega veleobrta trebat će znatno povećati proizvodnju veleobrtnoga bilja. Oranica na ugaru ne bi uopće smjelo biti, jer se istrošena zemlja u naprednom gospodarstvu obnavlja prirodnim i umjetnim gnojenjem.

a) Žitarice. Od žitarica se gaje u prvom redu kukuruz i pšenica, osobito u sjevernom dijelu države, zatim ječam i zob, ponajviše u središnjem i južnom dijelu, a raž, proso, krupnik (pir) i heljda daleko manje. Na 1 ha urodi više žita na sjeveru nego na jugu, nešto radi bolje zemlje, ali i radi naprednijega

[1] Katastralno jutro = 1600 četvornih hvati (po 3,596 m²) = 5754 m². 1 ha (ili 10.000 m²) = 2780 četvornih hvati = 1 katastralno jutro i 1180 četvornih hvati.

gospodarenja. U međurječju se 10—12 q* pšenice na 1 katastralnom jutru smatra veoma dobrim rodom, a često rodi samo 6—8 q. Kukuruz »zuban« može dati 12—25 q na 1 kat. jutru ili 25—40 na 1 ha, dakle oko dva puta više nego pšenica. Stoga imamo kukuruza i za izvoz. Ječma i zobi dobivamo mnogo manje, a prirod ostalih žitarica je samo mjesnog značenja. Nažalost mi još imamo na jugozapadnoj strani države t. zv. pasivne (deficitne) krajeve, koji proizvode veoma malo krušne hrane, pa im se ta hrana mora slati iz sjevernih krajeva, t. zv. aktivnih ili suficitnih. Proizvodnja pšenice mora se povećati, da je bude dovoljno za domaću potrošnju.

b) Povrtni usjevi. Važniji su kupus, grah i luk, onda grašak, paprika i rajčica, pa bob i leća u primorju, mrkva, dinja i lubenica u Bosni, ali glavno je svagdje krumpir (koji spada u okopavine i izvan povrtnoga bilja), jer se i izvozi. Svi naši susjedi osim Njemačke i Madžarske proizvode manje krumpira od nas, ali svi proizvode više pšenice nego mi.

c) Krmno bilje. Veoma je malo naših oranica pod povrtnim biljem, a još manje pod krmnim. U južnom dijelu države sije se nešto malo lucerne, a djeteline gotovo ništa. Na sjeveru države je stočarstvo mnogo naprednije. Stoga su ondje oranice češće zasijane biljem za krmu stoke. Najviše se siju djetelina i lucerna, a premalo ima drugoga krmnoga bilja (grahorice, tikava, bundeva) izuzevši repu. Mnogi pašnjaci u Bosni mogli bi se zasijati krmnim biljem.

d) Veleobrtno bilje. Najvažnije su konoplja, uljana repica, lan, šećerna repa, suncokret, soja, cikorija, mak i hmelj u sjevernom dijelu države, a u južnom duhan, buhač i sijerak. Konoplja i lan daju vlakno tekstilnim, a sjeme uljanim tvornicama. Kao što međurječje proizvodi obilno šećerne repe i cikorije, tako je Primorski Krš važan proizvođač izvrsnoga duhana. Zanemareno je gajenje ljekovitoga bilja u cijeloj državi, a i drugo bilje (ružmarin, kadulja i pelin) moglo bi se više iskoristiti za dobivanje mirisnih ulja.

Veleobrtno bilje uspijeva u našem podneblju dobro, a neko i izvrsno. Ništa ne smeta proširenju ovih kultura. Kad Ravnateljstvo državnoga monopola dopusti veću sadnju duhana, imat će Hercegovina dovoljno sredstava za prehranu i ne će više biti

* 1 q (čitaj: kvintal) = 100 kg.

pasivan kraj. Onome sušnom kraju je glavna osnova gospodarstva u duhanu, a u drugim krajevima treba znatno povećati površine za druge vrste veleobrtnoga bilja, osobito za konoplju, lan i šećernu repu, da ne moramo uvoziti ni tih sirovina ni njihove prerađevine.

Vinogradarstvo

Svi naši niski krajevi imaju ljeti toliko topline, da može dozrijevati vinova loza. Gorovitoj Bosni je ta kultura nepoznata. Gdje su ljeta toplija, vinova loza uspijeva bolje i daje bolje vrste slatkoga grožđa. To su južni pristranci brežuljaka u međurječju, osobito u Srijemu, onda Hercegovina, primorje i otoci.

Imamo oko 75.000 ha vinograda, od toga više od polovice u sjevernom dijelu države. Oko 90% sviju vinograda ima nakalemljenu (cijepljenu) lozu, nešto je još stare domaće loze, a previše ima amerikanske, koja rodi izravno (»direktor«).

Svi su ovi vinogradi dali god. 1938. preko 2 milijuna q grožđa i blizu 1 i 1/2 milijuna hl vina. Proizvodnja je od godine do godine promjenljiva, ali je redovno tolika, da velike količine vina preostaju za izvoz. Izvozu je velika zapreka, što imamo veoma malo ranih i finih vrsta stolnoga grožđa i što nemamo uređeno podrumarstvo, pa ne proizvodimo stalne vrste (tipove) vina. Stoga se naša vina prodaju teško i nemaju dobre cijene.

Ovo je velika šteta za naše gospodarstvo, jer imamo sve prirodne uvjete za uzgoj finih vrsta stolnoga grožđa i dobrih vrsta vina, lakših na sjeveru i jačih na jugu, gdje već dobivamo nekoliko vrsta cijenjenih vina (vugavu na otocima, muškat u Omišu, dingač na Pelješcu, blatinu i žilavku u okolici Mostara), kao što je poznato i desertno vino prošek iz svega primorja.

Voćarstvo

Voćarska je površina malo veća od vinogradarske. Većom polovinom pripada našemu sjeveru, a manjom primorju. To znači, da ima južni dio Nezavisne Države Hrvatske razmjerno više ratarske površine pod voćnjacima nego sjeverni, gdje su prilike tla mnogo povoljnije za voćarstvo.

S obzirom na naša dva glavna podneblja razlikujemo i dva voćarska područja: južno i srednjoevropsko.

Glavni predstavnik našega srednjoevropskog voća je šljiva. Ona je naše glavno voće. Uspijeva svuda do 1000 m visine. Kako je odlične vrste (na pr. požegača), poznata je i na vanjskom tržištu, pa se izvozi u znatnim količinama svježa i prerađena (sušena, pekmez i šljivovica). Središte je trgovine šljiva u Brčkom. Dosta je i jabuka (dobre vrste osobito u Hrvatskom Zagorju), a mnogo manje je krušaka i oraha, bresaka, kestena i dunja, koje se gaje zapravo samo u sjevernom dijelu. Nešto više jabuka i krušaka ima na istoku oko Foče i Goražda. Kajsija, trešanja i oraha ima dosta i na jugu, i ako znatno manje nego na sjeveru. Po rodnosti, krupnoći i ukusu izvrsne su trešnje iz okolice Neretve i Drine. Višnja je jedino srednjoevropsko voće, koga ima više na jugu, a tu uspijeva i osobita mirisna vrsta (maraska), od koje se pravi liker maraskin. Pored šljive naš je izvoz drugoga voća slab, jer ima veoma malo finih stolnih vrsta i još nema ustaljene vrste voća u pojedinim krajevima.

Od južnoga voća imamo masline, smokve i bademe po svem primorju na zaklonjenim mjestima nevelike visine, pa limune i naranče u najjužnijem dijelu Nezavisne Države Hrvatske. Maslina se uživa svježa i usoljena, ali se najviše upotrebljava za pravljenje ulja, koje je izvrstan i zdrav začin.

2. Stočarstvo

Stočarske su prilike najpovoljnije u žitničkom dijelu zemlje, naime u nizinama istočno od Virovitice i Vrbasa, povoljne su na zapadu od Virovitice i Vrbasa uključivši i Pokuplje, slabije je pašnjačko stočarstvo u gorovitoj Bosni i Hercegovini, a posve je slabo na Kršu počevši od Like po dinarskim goletima sve do Boke Kotorske.

U žitničkom području glavna je grana stočarstva svinjogojstvo za proizvodnju masti (mangulica) i konjogojstvo za obavljanje poljskih radova (lipicanac i nonius). U drugom području je lijepo razvijeno govedo simentalske i pincgavske pasmine, svinja rano zrelih mesnatih pasmina engleskoga podrijetla i težak belgijski konj. Odavle se raznose matična grla rečenih vrsta stoke po čitavoj državi. Gorovita Bosna i Hercegovina je područje sočnih planinskih pašnjaka, na kojima pasu golema mnoštva ovaca dobroga

mesa i mlijeka. U onim zemljama posvećuje narod od davnine veliku pažnju i lakomu brdskom konju. Na Kršu su glavne domaće životinje sitnoga grla (ovca i koza), ali i one su tako zahirile, da imaju prosječno tek 25 kg žive vage (u Bosni 45 kg), dok je svinjogojstvo bez značenja, a od konja su važniji magarac i mazga.

Godine 1940. bijaše u državi preko 600.000 konja, 2 milijuna goveda, 50.000 magaraca, 12.000 mazga, preko 1,300.000 svinja, do 3 i 1/2 milijuna ovaca i preko 600.000 koza, ali treba imati na umu, da je velik broj konja i goveda u vrijeme rata god. 1941. ubijen ili odveden u krajeve izvan Nezavisne Države Hrvatske.

Sjeverni dio države ima nekoliko puta više konja nego južni dio. Od domaćih su pasmina poznati posavski i međimurski konji, a od stranih belgijanac i nonius, pa iznad sviju hrvatski lipicanac, koji ima prvo mjesto u svijetu.

I velika većina goveda drži se u sjevernom dijelu zemlje, a drže se većim dijelom dobre strane pasmine (najviše simentalska, manje pincgavska i montafonska) ili mješanci tih pasmina s domaćim govečetom (bušom). Slabija su i manja goveda u Bosni. Baš su ondje čiste buše najčešće. U južnim stranama prevladava to isto goveče, koje se križa u novije doba s tirolskim (oberintalskim) govečetom.

Magarac i mazga zapravo su tegleće životinje u krajevima sredozemskoga podneblja, gdje se zadovoljavaju oskudnijom pašom i mršavijom hranom.

Na jugu ima veoma malo svinja, jer nema za njih hrane (kukuruz, ječam, žir), a Bosna i osobito Hercegovina imaju ih još manje u krajevima muslimanskoga stanovništva. U međurječju imamo dobrih domaćih pasmina za proizvodnju masti (turopoljska, mangulica i bagun), a uzgajaju se i oplemenjene pasmine (jorkširska i berkširska) kao i njihovi križanci s domaćom šiškom (zagorska svinja) i mangulicom (crna slavonska) radi proizvodnje mesa. Masnim svinjama ističe se Srijem, a iz Hrvatskoga Zagorja su poznate mesnate bijele svinje.

Dok je ovca pravi dar Božji čovjeku na Kršu, jer mu daje mlijeko, sir, meso, vunu, kožu i loj, koza mu je i veoma štetna, jer podgriza mlada stabla i sprečava zagajivanje Krša. Kod nas prevladava uzgoj domaće pramenke ovce, koja nam daje podjednako mesa, vune i mlijeka. Samo na sjeveroistoku drži se bolja pasmina (cigaja), koja daje finiju vunu. Veća bi korist bila

od našeg ovčarstva, kad bi se uzgajali bolji sojevi ovaca pramenka-pasmine, koji se odlikuju bilo finijom vunom (sjenička ovca) bilo jačim uzrastom (kupreška ovca) ili mliječnošću (primorska ovca). Ipak su poznati naši sirovi (paški, livanjski i travnički). Ali s ovcama za vunu je zlo. U novije doba križaju se u Hrvatskom Primorju domaće ovce s plemenitom stranom merino-ovcom, da se dobije bolja vuna. Ovčjega mesa troši narod dosta u Bosni i Lici, a najtečnije je od primorske ovce. Od koza je najbolje sanska u sjeverozapadnoj Bosni.

Na 1 km² sveukupne površine ima:

	goveda	konja	svinja	ovaca i koza
Italija	24·7	2·6	9·5	36·4
Madžarska	20·5	8·7	33·4	17·9
Bugarska	14·5	5·2	8·7	94·5
N. D. Hrvatska . .	19·3	6·2	13·0	36·8

Ovamo idu još peradarstvo, pčelarstvo, svilarstvo, lov divljači, ribolov i ribnjačarstvo.

Peradarstvo bi moglo uspijevati veoma dobro u svim našim krajevima. Imamo premalo peradi (oko 9 milijuna komada), najviše kokoši, mnogo manje gusaka, pataka i purana. Trebalo bi se ugledati u Dance, koji imaju u svojoj maloj zemlji 4—5 puta više kokoši nego mi, a njihove su i mnogo boljih odlika nego naše, jer nesu češće i veća jaja i daju bolje meso. U južnom dijelu države kokoš je gotovo rijetkost, a u sjevernom se dijelu vidi i u tome povoljnije stanje i brži napredak. Sjeverni dio goji uz kokoš također drugu perad, osobito purana, pa patku i gusku na travnim ravnicama s obiljem vode. U posljednje vrijeme uradilo se dosta na unapređenju peradarstva uvozom nekih stranih boljih pasmina (kokoši Plymouth i Rhode-Island, emdenska guska, patke Peking i Orpington te broncaste pure). Od naše domaće peradi najpoznatiji su u svijetu purani iz Hrvatskog Zagorja, no oni potječu dobrim dijelom i iz Bosne.

Pčelarstvo bi s obzirom na naše blago podneblje moglo biti mnogo raširenija i naprednija grana prirada, osobito u području sredozemskoga podneblja s kratkim i blagim zimama, ali mu se obraća slaba pažnja. Tim mogućnostima ne odgovara stanje našega pčelarstva ni po broju ni po vrsti košnica, jer su još veoma raširene stare, jednostavne košnice s pomičnim saćem. Najveći se broj košnica nalazi u sjevernim krajevima. U Bosni se broj košnica smanjio u našem stoljeću za 70%. Izvan-

redne vrste meda daje primorje, premda se služi ponajviše zastarjelim sredstvima za pčelarenje.

S v i l a r s t v o. Dud uspijeva veoma dobro u niskim krajevima na sjeveroistoku Nezavisne Države Hrvatske i na cijelom području sredozemskoga podneblja, pa bi se dudov prelac svile mogao hraniti u njima. Ta je priradna grana osobito u posljednjih 20 godina j a k o z a n e m a r e n a, što treba žaliti najviše stoga, jer je uzgoj prelca vrlo unosan i ne iziskuje nikakvih troškova, a s uspjehom se mogu njime pozabaviti same žene i djeca najsiromašnijih obitelji u našim selima. Od dudova prelca pritječe lijep prihod baš u vrijeme, kada narod na selu najviše oskudijeva na gotovini (u mjesecu lipnju).

L o v d i v l j a č i. Prirodne prilike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj su pogodne i za život mnogih divljih životinja. Neke od njih čovjek lovi, ponajviše radi mesa. Da se ne bi istrijebile prebrzo, ne smiju se loviti u određeno vrijeme (lovostaja). Te su životinje među ostalima: jelen, srna, zec, divokoza; gnjeteo, trčka, jarebica, prepelica, divlji golub, divlja patka i guska. Druga nam divljač nanosi štetu, pa se stoga tamani. No od njezina krzna i kože ima i koristi. Među ove životinje idu divlje svinje, lisice, jazavci, kune, tvorovi, lasice, vidre, vjeverice, puhovi i mnoge ptice grabežljivice. Kod nas se ulovi mnogo divljači, i to najviše zečeva, srna i različite pernate divljači, a od zvijeri se love lisica, vjeverica, lasica, tvor i kuna. Od koristi su i hajke na vukove i medvjede.

R i b o l o v. Proizvodnja našega morskog ribarstva nije velika. Tome je uzrok u nepovoljnim prirodnim uvjetima. U našem moru n e m a r i b a s e l i c a u v e l i k i m k o l i č i n a m a kao na pr. u Sjevernom moru. Osim toga lovi se riba na našoj obali ponajviše obalnim alatom, a na pučini se lovi malo.

S t a l n e r i b e (škarpine, kanji, zubatci, trilje, listovi, a onda i hobotnice, školjke, rakovi i spužve) borave trajno uz našu obalu, pa se love cijele godine, a r i b e s e l i c e dolaze napovremeno u obalno područje, pa se love samo onda, kad se iznenada pojave. Po množini lova daleko su važnije ribe selice. Love se samo ljeti, pa ih zovemo ljetnom ribom za razliku od stalne ribe, koja se više lovi zimi, kad nema selica.

Najvažnija je riba selica u Jadranu s r d e l a. Ona daje 1/3 cjelokupnoga našeg morskog ribolova. Što je sleđ za Sjeverno more, to je srdela za naš Jadran. U manjoj se količini lovi skuša, plavica, brgljun i tun. Lov stalnih riba nije nikada obilan. Od stalnih riba najvažnija je g i r i c a (menula). Lovi se najviše zimi. Jeftina je i zato veoma važna za prehranu siromašnoga stanovništva.

Rad naših ribara na moru isplaćuje se veoma slabo prema glavnici, koja je uložena u lađe, mreže i ostalo oruđe, i prema utrošenom vremenu po danu i noći. Stoga se većina njih bavi pored ribolova također obrađivanjem zemlje.

S t a n j e b i s e m o g l o p o p r a v i t i boljim uređenjem lova i prodaje ribe, jačom potrošnjom u našem zaleđu. Budući da lov srdele pada u ljetno doba, mora se ulovljena riba potrošiti istog dana ili konzervirati. Za konzerviranje u kutijama imamo nekoliko tvornica, ali za slučaj obilne lovine nema ih dovoljno. Stoga konzerviraju mnogo više sami ribari za potrebe svojih obitelji u toku cijele godine soljenjem riba u bačvicama. Da se suvišak ribe može i za velike žege sačuvati za otpremu, trebalo bi urediti u primorju hladionice za privremeno konzerviranje i omogućiti brz prijevoz u gradove unutrašnjosti, gdje se riba traži za potrošnju. Ali ta je p o t r o š n j a k o d n a s v e o m a n e z n a t n a, neusporedivo manja nego u drugim naprednim zemljama uz more, tako da se i uz neveliku proizvodnju našega ribolova mora često misliti na brz i jeftin izvoz u tuđinu.

A ipak je morska riba zdrava i lako probavljiva hrana, koja po hranivosti zaostaje samo malo iza mesa toplokrvnih životinja, a vrlo je dobra i kao dijetna hrana. Jedući ribu koristit ćemo ne samo svome zdravlju nego i našem narodnom priradu, a pomoći ćemo također naše siromašne ribare u primorju.

R i b n j a č a r s t v o. Veća je korist od našega r i b a r s t v a s l a t k o v o d n o g a. Njega ima u rijekama i ribnjacima. Jedni su r i b n j a c i u n i z i n i i goje pretežno š a r a n a, a drugi su u v i s i n i i goje ponajviše p a s t r v u. Nizinski su ribnjaci u kotarima daruvarskom (Končanica), pakračkom (Poljana), našičkom (Grudnjak, Feričanci, Đurđenovac), pisarovinskom (Pisarovina, Crna Mlaka kod Zdenčine), brodskom i virovitičkom, pa u Bosni kod Bosanske Gradiške i Prijedora, a visinska ribogojilišta postoje u Turković-Selu kod Ogulina, u Brušanima kod Gospića, na vrelu Bosne kod Ilidže, u Klašniku kod Banje Luke, u Solinu kod Splita i u Samoboru kod Zagreba.

Naše velike rijeke u nizini na sjeveru Nezavisne Države Hrvatske imaju dosta riba (šarana, somova, štuka, kečiga, smuđeva i dr.), a gorske tekućice, osobito u Bosni, imaju pastrva i rakova. Gajenje riba u planinskim rijekama može se lako unaprijediti bez velikoga troška. Isušivanjem poplavnih područja uz naše velike rijeke u nizini nestaje đoduše ribama paše, no taj će se gubitak naplatiti mnogostrukom plodnošću onih zemljišta za poljoprirad. Mjesto toga moći će se umnožiti gajenje riba u umjetnim ribnjacima u nizini na tlu, koje nije prikladno za drugu kulturu, gdje naše ribnjačarstvo napreduje u posljednje vrijeme veoma povoljno davajući mnogo izvrsne ribe i za izvoz u inozemstvo. Ovdje se otvara široko polje rada i uspjeha državnoj vlasti i posebničkoj poduzetnosti domaćih glavničara.

3. Šumarstvo

U nizu prirodnih bogatstava zauzima šuma veoma važno mjesto u narodnom priradu. Šuma je izvor neophodno potrebnih sirovina. Drvo se upotrebljava ne samo za gradnju i ogrjev u kućanstvu, građevinarstvu, obrtu i veleobrtu, nego i za proizvodnju celuloze, papira, drvene žeste (metilalkohola) i pogonskog materijala. Ono je sve važnije za proizvodnju mnogih kemijskih spojeva. Od sporednih proizvoda dovoljno je spomenuti smolu (od koje se dobiva terpetinsko ulje i kolofonij) i tanin za preradbu kože. No od šume imamo i općih koristi. U njoj je oporavilište za bolesne. Šumski zrak sadrži više ozona, čist je i bez štetnih bakterija, plinova i prašine. Žirom hrastove šume žire se svinje. Šuma je stan brojnoj divljači i našim krznašima. Ona zadržava vlagu, zaustavlja vjetrove i štiti zemlju od jakih promjena topline. Na obroncima strmih planina sprečava stvaranje bujica, koje odnose plodan sloj zemlje i stvaraju golet, učvršćuje tlo, otešćava odronjavanje zemlje, stvaranje usova (lavina) i t. d. Stoga treba šumu čuvati i razumno iskorišćivati (slika br. 34.). Posječene šume treba nanovo zagajiti, a gole krajeve pošumiti.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj obrasle su šumom skoro $^2/_5$ tla. Postotkom šume prednjače nam u Evropi jedino Finska, Švedska i Rusija. Preko polovice naših šuma prostire se Bosnom. Ali nije sve naše šumsko zemljište zgodno samo za šumu, nego bi se znatan dio mogao upotrijebiti i za korisnije kulture. S druge strane velike su šumske plohe zapravo šikare bez osobite vrijednosti. Sva množina drva u našim šumama cijeni su na nekoliko stotina milijuna m³, a godišnje dozrijeva za sječu oko 8 milijuna m³, t. j. nešto više od 1 m³ na svakoga stanovnika. Godišnji je prirast oko 2·40 m³ po 1 ha, ali se godišnje sjeklo 3·15 m³ po 1 ha. Sjeklo se dakle više nego priraste, trošio se ne samo prirast nego i jedan dio temeljne glavnice, koja bi morala ostati netaknuta. Ovo dosadašnje veoma nerazumno gospodarenje ugrožavalo je sam opstanak naših šuma, ali je na sreću prestalo s osnutkom Nezavisne Države

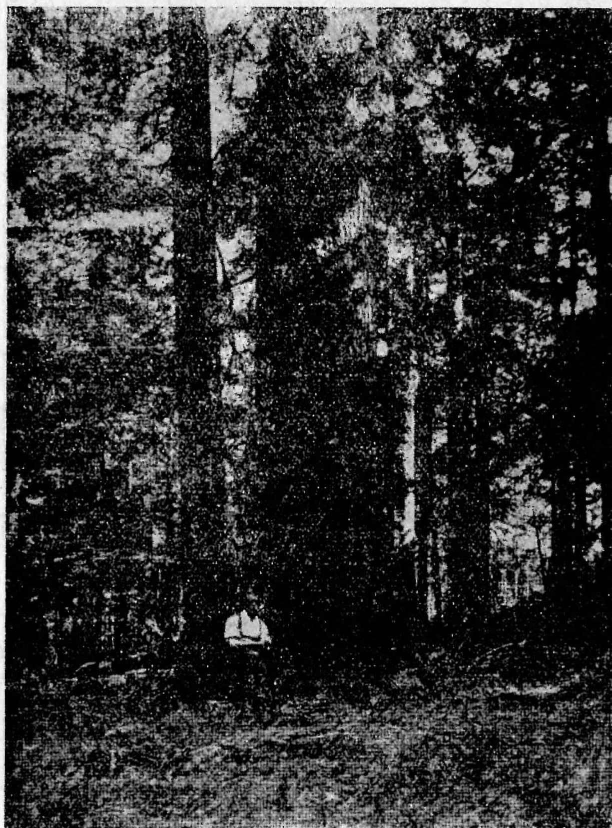

Br. 34. Uređena šuma u Medvednici iznad Zagreba

Hrvatske. Unaprijed će se šumsko gospodarstvo voditi po smišljenoj osnovi, da se uklone nedostatci. Treba urediti proizvodnju (sječu) i potrošnju kod kuće i u izvozu.

Po u z r a s t u dijelimo šume u visoke, srednje i niske (slika br. 35.). Visokom šumom su pokrite goleme površine, srednjom veoma male, a niskom šumom i šikarjem po prilici jedna četvrtina našega šumskog zemljišta. Šume u sjevernom dijelu Nezavisne Države Hrvatske najviše su visoke, a u južnom niske i kržljave, šikare. U kamenitoj Hercegovini taj je razmjer još nepovoljniji, a zelena Bosna je zemlja dobrih šuma, visokih i srednjih, dok su joj niske šume i šikare samo po Kršu na zapadu prema Dalmaciji.

Po v r s t i d r v e ć a otpada na crnogoricu 23%, a na bjelogoricu 77%. Na sjeveru ima veoma mnogo bjelogorice. Od toga je najviše miješanih bjelogoričnih šuma, mnogo manje čistih

Br. 35. Visoka šuma

bukovih, a još manje čistih hrastovih šuma. Slavonska hrastovina pronijela je naše ime diljem svijeta (slika br. 36.). Njezina razmjerno mala specifična težina, vrlo dobra tehnička svojstva, lagano obrađivanje i dugotrajnost osigurali su joj prvo mjesto na svjetskom tržištu. U visokim krajevima dolaze čiste bukove sastojine, koje idu često do ruba raslinstva. U Gorskom Kotaru i u Bosni pojavljuje se bukva zajedno s jelom i smrekom. U južnom dijelu Nezavisne Države Hrvatske otpada više od 4/5 svih šuma na bjelogoricu, i to u golemoj većini na miješanu bjelogoričnu šumu, a ostatak podjednako na miješanu lisnatu i četinarsku i na čistu crnogoričnu šumu.

Polovica naših šuma je vlasništvo države. Ostalo drže imovne općine, zemljišne zajednice, upravne općine, druge samoupravne ustanove i posebnička lica. P r a v a n a š u m u t r e b a n a r o d u i z j e d n a č i t i i g o s p o d a r e n j e u n j i m a s v i m a

Br. 36. Slavonska hrastova šuma

prepustiti državi na korist narodne cjeline. Najpreča je zadaća razumno čuvanje šume, koju još imamo, obnavljanje posječene šume, pošumljivanje goleti i tla, koje nije ni za kakvu drugu gospodarsku upotrebu, pa pretvaranje u šumu onih šikara, od kojih se krčenjem ne može dobiti vrednije zemljište. Treba misliti i na pomicanje šuma s izrazito poljoprirodnog zemljišta na šumska zemljišta.

Iz prednjega prikaza naše prvotne gospodarske proizvodnje jasno se vidi, koji su povoljni a koji nepovoljni prirodni uvjeti za tu proizvodnju i kako čovjek u tim prilikama djeluje i što bi još trebao i mogao učiniti, da povoljne prilike bolje iskoristi, loše popravi i tako postigne što veći uspjeh u svom gospodarskom poslovanju. Radi napretka svih grana seljačkoga gospodarstva trebalo bi razvijati i one grane veleobrta, koje prerađuju proizvode toga gospodarstva. Pored svega toga trebalo bi osigurati povoljne cijene za gospodarske proizvode, kako bi seljak mogao pristojno živjeti od svoga znoja i svojih žuljeva.

Na ovom unapređivanju našega gospodarstva treba da surađuje svaki pojedini gospodar i tjelesnim radom i pameću. Kod pošumljivanja mogu mnogo učiniti i pojedinci, pa i djeca. Kada bi svako školsko dijete u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj posadilo samo jedno šumsko stablo, imali bismo svake godine preko pol milijuna stabala, s vremenom golemu šumu od par km². Da se to radi u pučkim školama od godine na godinu, mogli bismo dočekati, da bi kod nas bilo veoma malo neproduktivnoga tla. Ali pojedinac o sebi ne bi tu mogao mnogo učiniti, već se seljački gospodari moraju udruživati i tako udruženi raditi zajedničkim silama na poboljšanju svoga gospodarstva, a time i na razvijanju prirada cijeloga naroda. Seljački su se gospodari zato već i prije udruživali u različne gospodarske zadruge (stočarske, mljekarske, uljarske, ribarske i t. d.), od kojih su nastali Savezi hrvatskih seljačkih zadruga. Kad Savez postane jaka gospodarska ustanova s mnoštvom ogranaka po svim hrvatskim krajevima, bit će mu moguće izvršiti glavnu zadaću, da seljaka gospodarski pouči, pomogne i ojača. Budući da napredno gospodarstvo iskorišćuje sve korisne pronalaske znanosti, osnovan je i Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, u kome naši školani stručnjaci stavljaju svoje znanje u službu razvijanja seljačkog i općeg narodnog prirada.

Za istim ciljem ide i hrvatska državna vlada. Ona ima u tu svrhu posebno ministarstvo za seljačko gospodarstvo. Državna se vlada brine i za bolje stručno obrazovanje seljačkog naraštaja uzdržavanjem gospodarskih škola i tečajeva. Broj ovih škola i tečajeva sigurno će se doskora znatno povećati.

B) Prerađivanje sirovina

Prvotni prirad ratarstva, stočarstva i šumarstva nastoji proizvoditi preko domaće potrebe i za izvoz u inozemstvo, a druga glavna priradna grana, koja se bavi obrtnim prerađivanjem sirovinskih proizvoda prvotnog prirada, učinila je mnogo u agrarnoj zemlji, kao što je naša, ako proizvodnjom pokrije potraživanja domaćega svijeta. U daljem razvitku nastoji i o tome, da barem domaće sirovine preradi i prerađene izveze u tuđe zemlje, jer je od toga veća korist, nego ako se izvozi sirova, neprerađena roba. Od prerađivanja sirovina žive naime mnogobrojni domaći radnici i stručnjaci, a prerađena se roba i prodaje skuplje.

Stanovništvo Nezavisne Države Hrvatske i po svom broju i po svojim životnim potrebama troši mnogo prerađenih proizvoda, pa je to dalji povoljan uvjet za razvitak ove grane u našem narodnom priradu. Za mnoge od tih prerađevina nemamo domaćih sirovina, nego ih moramo uvoziti (pamuk, svilu, fine vrste drveta, različite kovine i t. d.).

Neke vrste ovog prirada zadovoljavaju posve naše vlastite potrebe. Ima ih štaviše, koje proizvode i za izvoz. Druge vrste namiruju samo dio naših potreba, a trećih uopće nemamo, pa moramo uvoziti dotičnu robu (na pr. satove, samovoze, krugovalnike, različite druge sprave i strojeve). Naš cilj u razvijanju ovih priradnih grana imao bi biti: 1. da proizvode svoga gospodarstva, koje izvozimo, ne izvozimo kao sirovine nego prerađene i 2. da sami namirujemo svu domaću potrebu u prerađevinama.

Prerađivanjem sirovina bave se kućno rukotvorstvo, obrt i veleobrt.

1. Kućno rukotvorstvo

To je prvi i najstariji oblik prerađivanja sirovina, jer je u početku svaka kuća, svaka obitelj ili zadruga izrađivala sve, što joj je trebalo. Budući da su isti ljudi radili sve, nijesu njihove prerađevine mogle biti savršene. Kasnije stadoše pojedini ljudi ili cijele obitelji izrađivati od neke prerađevine više nego što trebaju, pa tu robu zamjenjivahu drugom. Tako su nastali obrti, a kada su obrti zamijenili ljudsku radnu snagu radom strojeva, nastao je veleobrt, koji radi u tvornicama. Obrti mogu u pravilu izrađivati savršeniju robu nego kućno rukotvorstvo, a najsavršeniju i najjeftiniju daje redovno veleobrt. Kućnoga rukotvorstva ima i danas svagdje. Ono postoji i uz obrte, pa i uz veleobrt, kao što neki obrti postoje i napreduju uz veleobrt. Ipak ima kućnoga rukotvorstva najviše tamo, gdje je najmanje obrta, osobito veleobrta, jer ove grane prirada redovno potiskuju kućno rukotvorstvo.

I u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ima svagdje kućnoga rukotvorstva, manje na sjeveru, gdje je više obrta i veleobrta, više na jugu, a najviše u Bosni, gdje su razviti samo neki obrti, a veleobrt je tek u početcima. U nekim našim krajevima unutrašnjega Krša i visokoga gorja ima i danas kuća, koje izrađuju same gotovo sve, što im treba za život.

Drugdje se seoski domovi ograničuju na manje vrsta proizvoda, ali ih proizvode u većim količinama. Neki proizvodi dolaze i na bliža tržišta (sir, maslac, rakija, vino, ulje, platno, vezivo). Ima i takvih proizvoda kućnoga rukotvorstva, koji se prodaju na daljim tržištima (sirovi, rakija, vino, ulje, veziva, čipke, pokrivači, lončarska roba, sita, drvena roba), a neki se od tih proizvoda štaviše i izvoze.

Premda razvitkom obrta i veleobrta sve više nestaje kućnoga rukotvorstva, neke će njegove grane ipak uvijek ostati (pravljenje vina), a neke bi se mogle i unaprijediti u vezi sa zadrugarstvom (sir, maslac, ulje, vino, rakija, suhe šljive, pekmez, čipke, vezovi) ili u vezi s veleobrtom (platno, drugo tkivo, pokrivači).

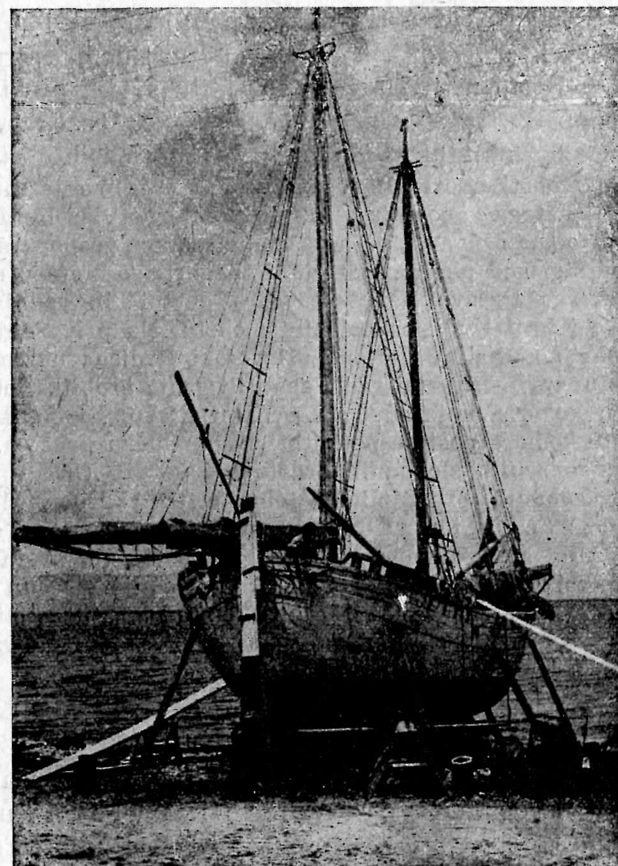
Od poznatijih proizvoda kućnoga rukotvorstva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj jesu igračke i drveni predmeti (Konjic, u okolici Zagreba i u Gorskom Kotaru), prostirači od rogoza, rogožari i košare (u Podravini), korita (u Međimurju), lončarska roba (Hrvatsko Zagorje), kazandžijska (kotlarska) i krojačka roba muslimana, pokrivači i domaća čoha (Lika i Bosna), tanka tkanina »bez« (Bosna), laneno i konopljeno platno fine i grube žice, ženska veziva (Posavina od Siska do Županje, Dalmatinska Zagora, u Bosni Travnik, Foča, Livno, Zenica), čipke (Lepoglava, Pag). Čipke, veziva i drugi ukrasi na odjevnim, drvenim i kožnim predmetima, izrađenim u našim seoskim domovima, dokazuju veliku umjetničku nadarenost i spretnost hrvatskoga seljačkog svijeta. Seljačke ruke su stvorile u kućnom rukotvorstvu mnoge prekrasne predmete, kojima se divimo ne samo mi nego i strani stručnjaci.

2. Obrt

Razvitak obrta u nekoj zemlji zavisi o sirovinama, koje ima, a onda o broju, prosvijećenosti i načinu života njezina stanovništva, t. j. o tome, koliko i kakvih obrtnih izrađevina treba i troši.

Nezavisna Država Hrvatska leži na području srednjoevropske i zapadnoevropske kulture, pa ima obrte, koji su prošireni na

područjima tih kultura, a u Bosni se osjećaju jaki utjecaji istočnjačkog obrta. Kako se kod nas sve više širi upotreba domaćih i stranih tvorničkih proizvoda, potiskuju ti veleobrtni fabrikati izrađevine obrta sve više. Održali su se na selima kovači i potkivači, kolari, stolari, tesari i sl., a po gradovima i drugi obrti, koje ne može nadomjestiti tvornička proizvodnja ili koji postoje i uz tvorničku proizvodnju, pa se bave i popravkom fabrikata. Ovakvi su obrtnici: mesari, pekari, slastičari; obućari, krojači, kapari, klobučari, švelje, kitničarke, krznari, zlatari; klesari, zidari, bravari, limari, pećari, stolari, staklari, tapetari; remenari, sedlari, kovači, torbari, užari, mrežari; bačvari, košarači; urari, nožari, puškari; tiskari, slikari, bojadisari; fotografi, elektrotehničari, mehaničari i još mnogi drugi.

Br. 37. Popravak jedrilice na Jadranu

U nekim gradovima, napose u Zagrebu i Sarajevu, cvatu neki obrti, koji izrađuju umjetnički dotjerane predmete (t. zv. umjetni obrt). Takvi se predmeti izrađuju najviše od drva, različitih kovina, kože i finoga kamena. U primorju su posebne grane pravljenje ribarskih mreža, užeta i drugih predmeta za opremu brodova, pa brodogradnja. Obrtnih brodogradilišta, koja se bave popravkom manjih brodova i brodica, ima u svakom većem mjestu uz more (slika br. 37.). U krajevima Nezavisne Države Hrvatske, koji su bili najduže pod utjecajem Turaka i Istoka, ima još obrta, koji pokazuju tragove istočnjačke kulture: izrada različitih odjevnih predmeta, bakrenog posuđa posebnog oblika, noževa, filigranskog nakita od srebra i zlata, drvenih predmeta kao štapova, čibuka, lula, kutija, puceta, ukrašenih u drvo uloženom srebrnom i zlatnom žicom.

Obrti su se razvili u hrvatskim zemljama veoma rano, a obrtnici se već u srednjem vijeku udružuju po strukama u cehove (u Bosni u esnafe) za zaštitu svojih probitaka i za promicanje obrta. Iz onoga vremena su nam sačuvani mnogi upravo savršeno umjetnički izrađeni predmeti naših obrtnika.

Premda i obrti upotrebljavaju strojeve, u njima je ipak glavno ručni rad. Oni stoga zaposluju i hrane razmjerno više ljudi nego veleobrt, pa su veoma važna grana u našem narodnom gospodarstvu. Osim od ratarstva živi kod nas najviše ljudi od obrta, osobito u sjevernom dijelu Nezavisne Države Hrvatske. Broj obrtničkih radnja raste i dalje, a tako i broj ljudi, zaposlenih u obrtu. Na privođenju novoga naraštaja obrtima djeluje korisno »Hrvatski Radiša« u Zagrebu. Da bi što bolje unaprijedili svoj rad i zaštitili svoje probitke, obrtnici su ujedinjeni u komore, koje su u Zagrebu, Osijeku, Banjoj Luci i Sarajevu. Uz te komore postoje po kotarima obrtnička društva. Obrtnici imaju i mnogo svojih slobodnih društava i saveza (kreditnih, nabavljačkih, proizvodnih, prodajnih). Većina je tih zadruga učlanjena u Savezu obrtničkih zadruga u Zagrebu. Sva ova udruženja zamijenila su nekadašnje cehove. O razvijanju obrta brine se ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine, koje uređuje obrtne škole i tečajeve za stručno usavršavanje obrtničkog podmlatka, uzdržava u Zagrebu muzej za umjetni obrt i pomaže priređivanje izložaba obrtnih proizvoda.

3. Veleobrt

Da se u nekoj zemlji razvije veleobrt, treba da postoje stanoviti prirodni i prosvjetni uvjeti: ugljen ili vodena snaga za pokretanje strojeva; sirovine, koje će se prerađivati; uređen promet za lagan dovoz sirovina i odvoz veleobrtnih proizvoda; tržište za prodaju tih proizvoda u vlastitoj zemlji ili izvan nje; sposobna i jeftina radna snaga; novac (glavnica) za uređenje tvornica i za rad u njima; poduzetan duh.

Nezavisna Država Hrvatska ima većinu tih uvjeta za razvitak veleobrta: prilično ugljena i mnogo neiskorišćene vodene snage; dosta biljnih, životinjskih i nekih rudnih sirovina; prirodne uvjete za još bolje uređenje prometa u krajevima, koji dolaze u obzir za veleobrt; jeftinu i po nadarenosti sposobnu radnu snagu, koja bi se stručnim obrazovanjem mogla lako usavršiti. Zapreke su razvitku našega veleobrta razmjerno velik broj siromašnih žitelja, koji ne mogu kupovati i trošiti mnogo tvorničke robe; poteškoće u izvozu naše tvorničke robe na strana tržišta; oskudica novca za nove veleobrtne uređaje, a donekle i pomanjkanje poduzetnog duha.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postoje sve glavne grane veleobrta. Na prvom su mjestu poljoprivredni i šumski veleobrti, a to je i prirodno, jer mi smo ratarsko-stočarska i šumska zemlja. Imamo preko 1.500 veleobrtnih poduzeća, a među njima su najbrojnije tvornice, koje prerađuju proizvode ratarstva, voćarstva, vinogradarstva, stočarstva i ribarstva (prehrambeni veleobrt). Na drugom je mjestu drvni veleobrt, onda tkalački, kemijski i kovinarski (metalurgijski). Velika je većina poduzeća u sjevernom dijelu Nezavisne Države Hrvatske, gdje su glavna veleobrtna područja Zagreb, Karlovac i Osijek. U Bosni su glavni veleobrti razviti duž rijeke Bosne do Sarajeva, a u južnom dijelu Nezavisne Države Hrvatske je veoma malo veleobrta.

Veleobrtne sirovine. Biljne sirovine dobiva naš veleobrt od ratarstva, voćarstva, vinogradarstva i šumarstva. Njih prerađuje poljoprivredni prehrambeni veleobrt. Takve su sirovine: žita, koja se prerađuju u brašno, tijesto i pecivo, žestu i škrob; krumpir, od koga se dobiva škrob i žesta; povrće, od koga se prave konzerve, sokovi, žesta i rakija; grožđe i vino, od koga se dobivaju pjenušava vina, vinjak (konjak) i komovica; šećerna repa, koja daje šećer, slatkiše i žestu; mak i različite uljane biljke daju sirovinu za ulje; cvijeće (ružmarin, pelin, buhač) je sirovina za dobivanje mirisnih ulja, dotično praška proti gamadi; lan i konoplja daju sirovinu jednom dijelu tkalačkog i uljanog veleobrta; drvo i kora su sirovine za drvenu robu, celulozu, papir, destilate drva i proizvode za strojenje koža.

Mnogi veleobrti prerađuju životinjske proizvode, i to meso (tvornice suhoga mesa, kobasica, mesnih konzerva); mast (tvornice sapuna i svijeća); mlijeko (proizvodnja konzerviranog mlijeka, sirova, maslaca); kožu (tvornice koža, cipela i različite kožne robe); rogove (izrada puceta, češljeva, držaka za noževe); vunu (predionice,

tvornice sukna, odijela, pletene robe); vosak (proizvodnja svijeća); svilu (izrada pređe, tkanine, konfekcija); divljač (krzna); ribu (različita prerada ribe); koralje (nakit).

Sirovine veleobrta mogu biti sve rude i kovine, pa i sam ugljen, jer se i on prerađuje destilacijom u rasvjetni plin, različite spojeve i katran, koji se opet dalje prerađuje. Sve su kovine, osobito željezo, sirovine za kovinarski veleobrt. U veleobrtu se prerađuju i druge neke rude, kao sol, sadra, tupina, boksit, asfalt, petrolej. Prije nego prijeđemo na sam prikaz pojedinih grana našega veleobrta, potrebno je pregledati naše rudarstvo i ono, što je s njime u vezi.

Rudarstvo

Rudno bogatstvo neke zemlje zavisi o tome, od kakve je građe (od kakvog je kamena) i na koji je način izgrađena kora Zemlje u njoj. Krajevi, napose gore, izgrađene od staroga kamenja, imaju u sebi raznovrsnih korisnih ruda, osobito ako je ondje bilo i mnogo vulkanskih izljeva. Mlado kamenje, a to je ponajviše vapnenac, koji pokriva golem dio površine u našoj zemlji, sadrži u sebi malo korisnih ruda. Gdje su se u prošlosti gomilali ostatci bilja i životinja na dnu tihih zaljeva mora i jezera, tu se danas nalazi mineralni ugljen, asfalt, zemno ulje i zemni plin.

Nezavisna Država Hrvatska ima gorja izgrađenog od starog kamenja na sjeveru u međurječju i u sredini u Bosanskom rudogorju. To su dakle i naša područja, gdje se najviše nalaze rude. U davnoj prošlosti bila je sva hrvatska zemlja pod morem, a kasnije su se po njoj širila jezera. Bilo je dakle prigode, da se tu staloži i građa za ugljen i zemni plin. Bit će da toga imamo i više, nego se dosad znade, samo treba tražiti.

Na području Nezavisne Države Hrvatske ima zlata u Samoborskoj gori, u gorama oko Požeške kotline, gdje se nekad i vadilo, pa u rijekama, koje dolaze iz staroga gorja (Mura i Drava kod Koprivnice i Đurđevca, Rama i Neretvica, gornji Vrbas, Lašva kod Travnika i Fojnička rijeka). Nešto zlata i srebra dobivamo kao sporedne proizvode kod prerađivanja olovnih i cinkovih ruda i pirita (Bakovići kod Fojnice). Sumpora ima u Hrvatskom Zagorju kod Radoboja, grafita u Psunju, mangana u Petrovoj gori i Medvednici, kroma u Medvednici i Kalniku, osobito u Duboštici kod Vareša i u Borji kod Teslića, redovno tamo gdje je i željezo, onda bakra na više mjesta, u Samoborskoj i Petrovoj gori, u Gorskom Kotaru i Velebitu, no najbolja su nalazišta u Bosanskom rudogorju kod Fojnice i u Mračaju blizu Gornjeg Vakufa. Našlo se i olova u tom gorju, pa u Ivančici, Velebitu, Medvednici i Samoborskoj gori. U Bosanskom rudogorju nađene su i rudače arsena (Hrmza kod Kreševa), bizmuta, antimona, žive i cinka, ali su količine malene, pa se ne isplaćuje iskorišćivanje. Barita ima kod Jajca, u Lici i Gorskom Kotaru, a osobito je čist u okolici Kreševa. Magnezit se nalazi u srednjoj Bosni oko Teslića i Žepča. U Kršu bi moglo biti mnogo fosforita, koji je nađen u Dalmaciji kod Ervenika, Drniša i u Poljicima.

Sve ove dosta raznovrsne rude nađene su dosada nažalost samo u tako malenim količinama, da se njihovo vađenje i iskorišćivanje ne isplaćuje, dotično ne bi isplatilo. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj se danas uspješno iskorišćuju samo nalazišta ugljena, željeza, pirita, zemnog ulja i zemnog plina, asfalta, boksita, tupine, sadre, soli i različitog kamena.

Imamo tri vrste mineralnog ugljena, naime nešto kamenog, mnogo smeđeg i dosta mlađega ugljena, koji se zove lignit. Kameni se ugljen iskapao jedino u Majevici kraj Tuzle. Smeđi je nađen na mnogo mjesta, ali se svagdje ne vadi. Najveće je nalazište u zeničko-sarajevskoj kotlini (ugljenici Zenica, Kakanj i Breza), a manja su na Kršu u Dalmaciji (Siverić), u Hercegovini (Mostar), u zapadnoj Bosni (Livno, Duvno), u Hrvatskom Zagorju (Budinšćina, Golubovec, Radoboj i t. d.), u Srijemu kod Vrdnika, pa opet u Bosni kod Tuzle (ugljenici Banovići i Đurđevik), kod Priboja (Ugljevik i Mezgraja), kod Sanskoga Mosta (Suhača) i kod Banje Luke (Maslovare). Bogate su naslage lignita u Međimurju (Paklenica), Hrvatskom Zagorju (Pešćeno kod Zlatara), Podravini (Bregi kod Koprivnice i Pitomača), u Posavini od Novske do Broda (Nova Gradiška, Oriovac) i u Bosni (Kreka i Ugljevik-Bukinja). Ovakvim bogatstvom ugljena na razmjerno maloj površini može se pohvaliti rijetko koja zemlja u Evropi. Godišnje se proizvodi do 2·5 milijuna tona.

Željeza imamo još više nego ugljena. U ovoj smo sirovini posve nezavisni od drugih zemalja. Željezo se kod nas vadilo već u staro rimsko doba, a i kasnije u srednjem vijeku. Tako su Zrinski dobivali željezo u Petrovoj gori. Kod Slavskoga Polja i Vojišnice u Petrovoj Gori blizu Vojnića izvadilo se 1939. blizu 11.000 tona željezne rudače, koja je prerađena u talionici kod Topuskoga. Naš najbolji rudnik željeza je Ljubija blizu Prijedora. Cijene ga na 25 milijuna tona, a proizvodi se godišnje

do pola milijuna tona. On ima rudu veoma dobre vrste s mnogo željeza (60% limonita i 40% siderita), a s malo fosfora i sumpora. Najviše se iskorišćuje željezni rudnik kod Vareša, gdje su podignute i velike talionice. Bit će da ima ovdje i dva puta više željeza nego u Ljubiji, a daje po 50% hematita i limonita. Proizvodi se godišnje oko 110.000 tona, a moglo bi se povećati na 175.000 tona željezne rudače. Time nijesu nabrojena sva nalazišta željeza, jer ih još ima kod Jajca, Busovače, Fojnice, Rame, Prače i Foče i t. d., tako da je Bosna željeznom rudačom najbogatija zemlja na Balkanskom poluotoku. Najveći dio rudače se izvozi.

Pirit, spoj željeza i sumpora, u kome ima često i nešto zlata i srebra, vadio se kod Mrzle Vodice u Gorskom Kotaru i kod Bakovića u fojničkom kotaru. Iz ovoga se pirita izvadilo god. 1938. 144'5 kg zlata i 54 kg srebra.

Mnogo je važniji boksit. To je rudača, iz koje se dobiva laka kovina aluminij. Boksit zauzima sve veće značenje u našem rudarstvu, otkako se širi upotreba aluminija u svijetu (osobito u veleobrtu zrakoplova). Nezavisna Država Hrvatska ide ne samo u red boksitom najbogatijih zemalja Evrope, nego je naš boksit i izvanredne vrste. On je jedna od rijetkih ruda, koja je mnogo proširena baš u našem Kršu. Glavna su nalazišta u Dalmaciji (na Pagu, kod Knina i Sinja), u Hercegovini kod Mostara uz Neretvu (oko Knežpolja, Domanovića, Čitluka, Širokog Brijega i Kočerina), pa u Lici kod Gospića, Gračaca i Rudopolja, a i po Bosni kod Bosanske Krupe, Bosanskoga Petrovca i Jajca. God. 1939. izvadilo se 262.000 tona boksita. Jedan se dio preradio u tvornici u Lozovcu kod Šibenika, a drugi se dio izvezao neprerađen.

Asfalta ima na više mjesta u Dalmaciji i Hercegovini. Najviše ga je dala Paklina kod Vrgorca (135 tona).

Zemno ulje i zemni plin. Petrolejska društva pokazuju veliko zanimanje za sve naše područje u međurječju od Međimurja do Drine. Dosada je zemno ulje otkriveno u Međimurju kod Selnice i Paklenice (izvadilo se 800 tona), kod Siska, u Gojilu kod Kutine i nedaleko Tuzle. Dosadašnja bušenja pobuđuju nadu, da će zemno ulje postati važnim proizvodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Treba istraživati. Zemnog ulja ima i kod Bujavice u pakračkom kotaru, ali se ondje dobiva mnogo više zemnoga plina. Godišnja je proizvodnja preko

3 milijuna m³, pa se proučava mogućnost, da se taj plin cijevima dovede do Zagreba i da se više iskorišćuje za pogon samovoza i motora. Čini se, da su golema skladišta zemnoga plina i pod Gojilom u kutinskom i garešničkom kotaru. Na Gojilu rodi izvrsno vino (»Gojilo mnogog napojilo«), ali po zemnom plinu i ulju bi Gojilo moglo postati još čuvenije.

Tupina, vrsta lapora, iz koje se pravi cement, također je kod nas raširena ruda. Iskorišćuje se tupina iz Medvednice kod Podsuseda i iz Fruške gore, a najviše iz primorja od Splita do Omiša. Uz nalazišta tupine podignute su tvornice cementa u Beočinu, Podsusedu i Omišu, ali se dio dalmatinske tupine izvozi i u sirovom stanju.

Sadra (gips) se staložila na nekadašnjem morskom dnu. Nađena je na više mjesta, u Dalmaciji, u porječju Vrbasa i Sane, a vadi se u Rudama kod Samobora, na Kosovi kod Knina i u Bosni kod Novoga. Služi za gradnju, kao gnojivo i u veleobrtu cementa.

Sol, morska i kamena. Dobiva se hlapljenjem morske vode na suncu i vjetru u solanama kod Paga i Stona i varenjem solne vode iz bušotina u Kreki kod Tuzle. Proizvodnja je obilna i neiscrpiva, u Jadranskom moru vadimo do 15 tisuća i u Bosni 60 tisuća tona dobre kuhinjske soli, a to je preko domaće potrebe i za izvoz, premda Solvayeva tvornica u Lukavcu troši jedan dio solne vode za pravljenje jetke (kaustične) sode.

Kamen. Gore u sjevernom dijelu Nezavisne Države Hrvatske daju dobar tvrdi kamen za taracanje cesta i za druge potrebe, a južni krajevi, osobito otoci Brač i Hvar, obiluju finim vrstama vapnenca za kamenu gradnju, a imaju i mramora. Od toga su kamena ukusne građevine ne samo u Dalmaciji nego i u Zagrebu (džamija), pa i u inozemstvu, u Beču i Berlinu.

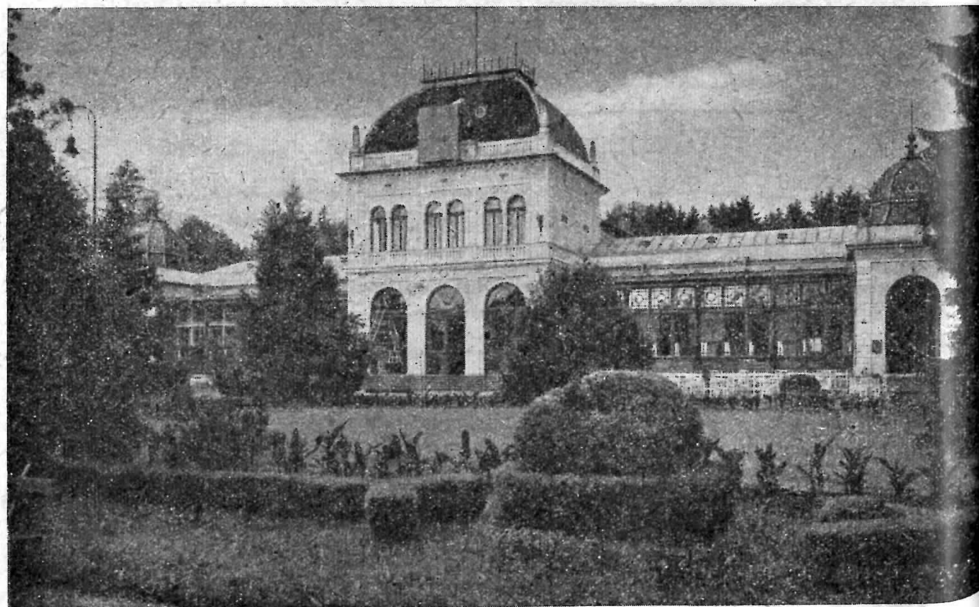
U tijesnoj vezi s rudama jesu toplice i rudna vrela. Ima ih najviše u području staroga gorja, gdje je nekada bilo vulkanske djelatnosti i rasjedanja Zemljine kore. Prema tome ih nalazimo u međurječju i u Bosanskom rudogorju. Toplice su ljekovite vode (preko 20° C), u kojima ljudi kupanjem liječe bolesti mišica i živaca. Ima ih prilično velik broj, ali su rijetke dobro uređene. Jedne su upotrebljavali već Rimljani (Aquae), a druge Turci (ilidža). Evo glavnih: Krapinske Toplice (39° C), Sutinske Toplice (36° C), Stubičke To-

plice (43—63° C), Daruvar (42—47° C) i Topusko (58—60° C).

Vode, koje sadrže više čvrstih sastojina nego obična voda za piće, zovu se rudne i služe kao lijek, koji se pije. One sadrže kao glavnu sastojinu natrijev klorid (murijatičke vode), natrijev bikarbonat (alkalične vode, natrijev sulfat (salinične vode) ili kalcijev i magnezijev sulfat (gorke vode), a one, koje pored natrijeva bikarbonata sadrže i slobodnog ugljikova dioksida, zovemo kiselice.

Sve ove vode liječe bolesti, koje nastaju zbog poremećenja tvarne izmjene (bolesti probavnih organa, žučnoga mjehura, bubrega ili srca). Još ima voda, koje sadrže i druge tvari, sumpor, jod, željezo ili arsen, a neke su radioaktivne. I one su ljekovite, sumporne kod kožnih bolesti, jodne kod gušavosti, željezovite i arsenske kod malokrvnosti, a radioaktivne kod pojava starenja.

Naše murijatičke vode jesu Tuzlanska Slanjača (u litri 254 g natrijeva klorida), alkalične Lipik (toplo vrelo sa 62° C) (slika br. 38.), Fojnički Kiseljak (hladna kisela voda), Slatina Ilidža kod Banje Luke (41° C), Jamnička kiselica i Lasinja (služe samo za piće. jer nema uređaja

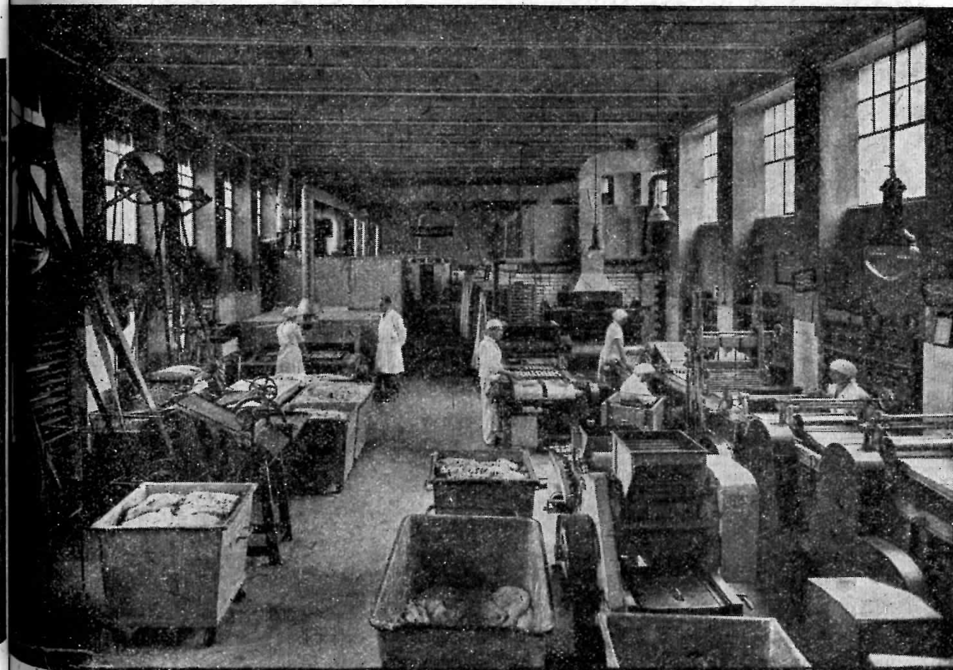

Br. 38. Kupalište Lipik kod Pakraca

za liječenje), sumporne Varaždinske Toplice (58° C), Ilidža kod Sarajeva (57° C) i Mokošica kod Dubrovnika (23° C), jodno vrelo Sisak, Slankamen (s uređenim kupalištem) i Apatovac (samo za piće), arsensko Srebrenica, gdje Crni Guber ide u red najjačih arsenskih vrela u Evropi, jer sadrži 0·0046 g arsena u litri vode. Izrazitih saliničnih i željezovitih voda, uređenih za liječenje, zasad nema, a radioaktivno je kupalište Lešće (28° C) kod Generalskoga Stola. Kad se i uz druga vrela i toplice u državi, osobito u Bosni, podignu zgrade za goste, bit će u njima veći promet ljudi, koji traže zdravlje. Vode nekih vrela trebalo bi puniti u boce i otpremati u trgovinu, kao što se već čini s Jamničkom kiselicom i drugima u međurječju.

Pojedine grane veleobrta

a) U vezi s proizvodima ratarstva. Imamo pedesetak velikih mlinova uz vodu, na motore ili paru u žitorodnoj nizini i nekoliko u krškim poljima. Oni ne iskorišćuju

Br. 39. U Bizjakovoj tvornici keksa u Zagrebu mijesi se tijesto

mogućnost proizvodnje (kapacitet), jer mnogobrojni mali mlinovi (najviše vodenice) zadovoljavaju najvećim dijelom unutrašnju potrebu, a brašno se malo izvozi. Brašno prerađuju tvornice tjestenine i peciva (keksa). Veće su u Bjelovaru i Osijeku, najveća je u Zagrebu (Bizjak, slika br. 39.), a ima ih i u primorju (Omiš, Dubrovnik), jer primorci rado troše sušeno tijesto.

Šećer se proizvodi jedino u Osijeku, jer je tvornica u Usori već davno obustavila rad. Premda naš narod radi siromaštva troši razmjerno malo šećera, 4—5 puta manje nego u nekim državama Evrope, mora se zasad šećer uvoziti. Stanje se mora popraviti i proizvodnja povećati. Tvornice čokolade i slatkiša postoje u Osijeku, Požegi, Čakovcu, Sarajevu i Dubrovniku, a najveća je u Zagrebu (Union).

Žesta se proizvodi iz krumpira, žita i šećerne repe u nekoliko poljopriradnih pecara i u tvornicama. Kad prestane sadašnji rat i sadašnja zabrana izvoza žeste, proizvodit će se ne samo za unutrašnju potrebu, nego kao prije i za izvoz. Najveća su poduzeća u Zagrebu, Savskom Marofu, Kreki, Brčkom i Sisku. Uz žestu idu usporedo tvornice rakije, likera, vinskoga konjaka i octa (octene kiseline), a tih ima u Zagrebu i u pokrajini (Sisak, Požega, Karlovac).

Kako vino, koje se ne može izvoziti, konkurira pivu i cijenom i množinom, neke su pivovare obustavile rad, a druge proizvode malo. Poduzeća te vrste su u Otočcu, Zagrebu, Daruvaru, Novoj Gradiški, Banjoj Luci, Tuzli i Sarajevu.

Prerađivanje voća i povrća obavlja se najvećim dijelom u kućanstvu, ali postoje i tvornice u Zagrebu (Meinl), Osijeku i Opuzenu kod Metkovića. Moglo bi toga biti više pa i u Hercegovini, jer kotari Stolac, Čapljina, Mostar i Konjic pogoduju kulturama voća. Treba spomenuti i proizvodnju dodatka kavi u Zagrebu (Francka sinovi).

Ulje od masline u primorju proizvode sama kućanstva i nekoliko rafinerija (Omiš, Makarska, Hvar, Dubrovnik), od ružmarina i pelina u Stonu, a iz nekih sjemenaka (bundeve, suncokreta, uljane repice, maka, lana i soje), za začin ili za drugu upotrebu, na više mjesta u tvornicama (Podravska Slatina, Daruvar, Varaždin, Čakovec, Sv. Klara kraj Zagreba i najveća u samom Zagrebu).

Duhan je državni monopol. Tvornice su u Senju, Zagrebu, Banjoj Luci, Travniku, Sarajevu i Mostaru. Izvrsne je kakvoće u sirovu stanju i u preradbi (duhan za lulu, cigare i cigarete), a ima ga i za izvoz.

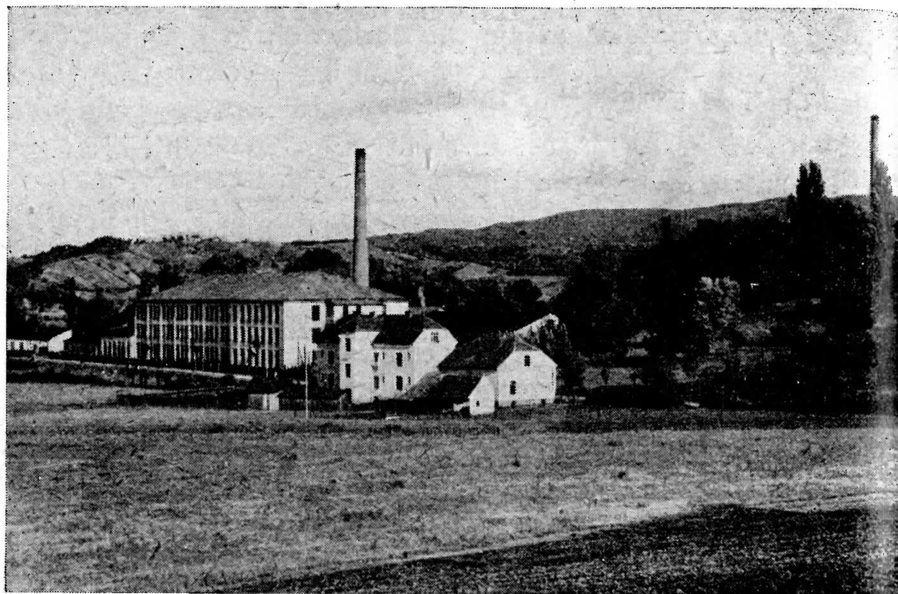
Buhač se gaji u južnom primorju, pa se ondje i melje u mlinovima kod Dubrovnika i u Jelsi na otoku Hvaru.

b) U vezi sa stočarskim proizvodima. Velike klaonice i tvornice mesnih proizvoda postoje u Zagrebu i kraj Zagreba u Zaprešiću, Vrbovcu i Sesvetama, onda u Bjelovaru i Petrinji, pa u Čakovcu, Križevcima, Šidu i na Braču. One šalju u promet zaklane životinje, suho meso, kobasice, slaninu i mast, a neke prave i mesne konzerve. Riječna se riba konzervira u Osijeku, a morska u više primorskih tvornica (Milna i Postire na Braču, Vrboska na Hvaru).

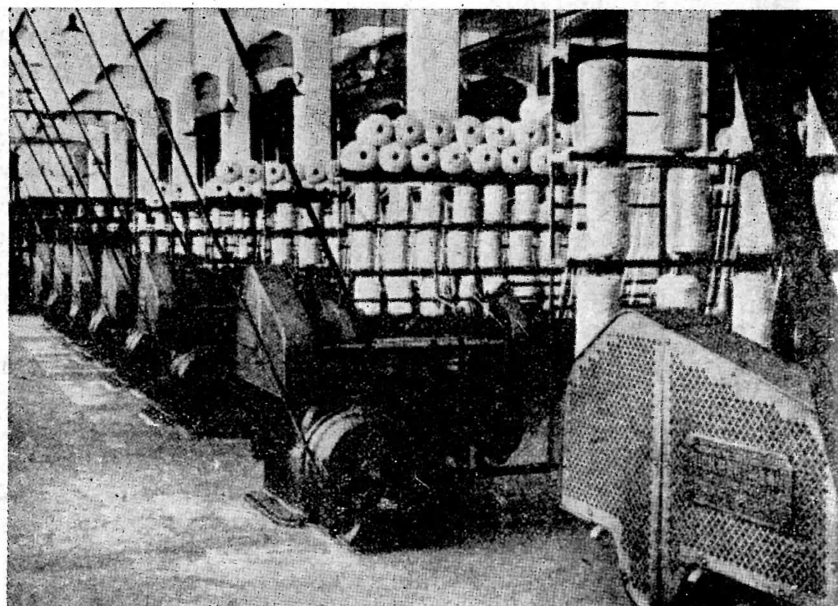
Veća poduzeća mliječnih proizvoda, prije svega sira i maslaca, jesu kod Banje Luke (»Marija Zvijezda«) i u srednjem dijelu međurječja (Staro Petrovo Selo kod Nove Gradiške, Veliki Zdenci iznad Daruvara i Velika Pisanica kod Bjelovara).

Tvornice kože (11) su najveće u Zagrebu, Osijeku i Karlovcu, velike u Vinkovcima, Varaždinu i Visokom, a velik dio koža zaklanih životinja prerađuju i sami obrtnici, ali sva se poduzeća bore s nestašicom sirovina, jer mi izvozimo ponajviše živu stoku, a s njom i kože. U Borovu kod Vukovara je najveća tvornica cipela (Bata), koja izrađuje i predmete od gume. Od manjih tvornica obuće najvažnija je u Karlovcu. Postoje i poduzeća za izradu druge kožne robe (rukavica, torba, kovčega, remenja i sl.). U tomu se ističe Sarajevo. Sa stočarstvom je u vezi proizvodnja sapuna i svijeća, koja inače spada u kemijski veleobrt. Manje su tvornice u Makarskoj i Mostaru, a velike u Osijeku (Schicht), Zagrebu i Karlovcu.

c) Tkalački veleobrt. Prerada vune ima kod nas dobre uvjete za razvitak, jer bi se moglo proširiti napredno ovčarstvo i u planinskoj Bosni i u Primorskom Kršu, ali danas se vuna, osobito finije vrste, mora uvoziti, a još se više uvoze vunene tkanine, što je velika šteta za naš prirad. Vuna se prerađuje u Karlovcu, Krapini, Oroslavju (slika br. 40.), Samoboru, Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Derventi, najviše u Varaždinu (»Tivar«), onda u Vinkovcima, Zaboku i Zagrebu. Za izradu pletene i druge vunene robe (trakova, vrpca, čipaka,

Br. 40. Tkalačka (tekstilna) tvornica u Oroslavju (Hrvatsko Zagorje)

Br. 41. Dio tkalačke (tekstilne) tvornice u Dugoj Resi kod Karlovca

šešira, kapa, gunjeva, čarapa) ima dosta manjih poduzeća u mnogim većim mjestima Nezavisne Države Hrvatske.

P a m u k nažalost ne gajimo, nego uvozimo pamučnu sirovinu. Kako p a m u č n o t k i v o i z i n o z e m s t v a n a g l o p o t i s k u j e d o m a ć e l a n e n o p l a t n o i drugu pređu domaćega rukotvorstva i našeg obrta, brzo se razvijaju tvornice za preradu pamuka i ne mogu podmiriti svu potrebu, pa se uvozi i mnogo pamučnih izrađevina. Tu štetu našega narodnoga gospodarstva trebalo bi smanjiti veoma jakim proširenjem g a j e n j a l a n a. Veća su poduzeća u Zagrebu, Karlovcu, Samoboru, Čakovcu i Derventi, a najveće je među njima u Dugoj Resi kod Karlovca (slika br. 41.). Postoje i mnoge p l e t i o n i c e pamučne robe i posebna poduzeća za izradu vrpca, vate, zavojnog materijala za bolnice i t. d.

K o n o p l j a i l a n prerađuju se prilično, ali bi se morali prerađivati mnogo više, jer su n a š e p r i r o d n e p r i l i k e v e o m a p o v o l j n e z a u z g o j o v i h b i l j k i. Od veće kulture konoplje i lana bilo bi mnogo koristi i ratarstvu i kućnom rukotvorstvu. Prva se prerada konoplje obavlja trenjem u k u d j e l j a r a m a ponajviše u istočnoj Slavoniji. Jedan se dio poluprerađene konoplje izvozi, a drugi prerađuju poduzeća u Zagrebu, Karlovcu i Osijeku u gotovu robu (vreće, pokrove, užariju, mreže i sl.), koja se dijelom i izvozi, jer je izvrsna i poznata na stranom tržištu. Ista poduzeća prerađuju i l a n, koji se najvećim dijelom prerađuje u kućnom rukotvorstvu. Tvornice u Karlovcu i Vinkovcima izrađuju vreće, prostirače i materijal za omatanje (pakovanje) od j u t e, naime od vlakna indijske konoplje.

S v i l a se uvozi i prerađuje u tvornicama u Đakovu, Osijeku, Varaždinu, Karlovcu i Zagrebu. Domaća proizvodnja sirovine je nažalost zanemarena, a izrada umjetne svile i svilenih tkanina širi se brzo.

Tkanine se b o j a d i š u u Čakovcu, Karlovcu, Bjelovaru i Osijeku.

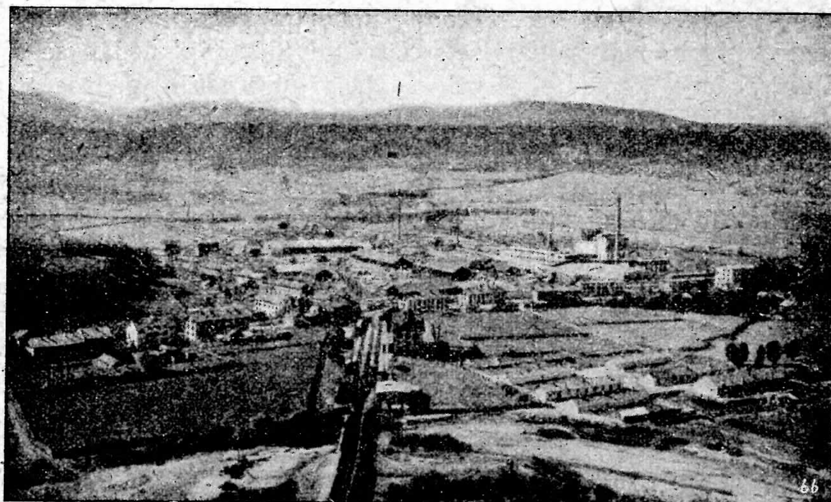
d) U v e z i s a š u m a r s t v o m. Šumski veleobrt proizvodi u pilanama poluprerađevine (daske, grede, letve i sl.) ili u tvornicama gotovu robu (pokućtvo, parkete, željezničke pragove, bačve, štapove, sanduke i t. d.).

Bez obzira na mnogobrojne male p i l a n e uz potoke i rijeke u šumovitim krajevima dosta je srednjih u Gorskom Kotaru i

srednjoj Bosni, a velike su pilane u Brodu na Savi, u Pakracu, Belišću (kod Osijeka), Našicama, Capragu (kod Siska), u Dobrljinu, Drvaru (slika br. 42.) i Banjoj Luci, kod Zenice, Travnika, Sarajeva i najveća u Zavidovićima, među najvećima u Evropi.

Tvornica gotove drvene robe imamo također mnogo. One izrađuju obično pokućtvo (Krapina, Nova Gradiška, Osijek, Zagreb i Sarajevo), savijeno drvo (Osijek, Varaždin), ukočeno drvo (Fužine), parkete (Karlovac, Zagreb, Sisak, Okučani, Belišće), tanke ploče od tvrdoga drva, t. zv. furnir (Okučani), štapove (Krapina, Bregana kod Samobora, Derventa), sanduke (Vrhovine, Vukovar), bačve (Zagreb) i drugu sitnu robu (tkalačke čunjeve, četke, kalupe za cipele, drvene klince i t. d.).

Ali drvo se prerađuje i kemijski. Tako se destilacijom dobiva od drveta žesta i drveni ugljen (tvornice u Belišću kod Osijeka i u Tesliću u Bosni). Iz drvene celuloze pravi se papir (tvornica u Zagrebu), a sam papir se dalje prerađuje u listovni i omotni papir, trgovačke knjige, karton i predmete od

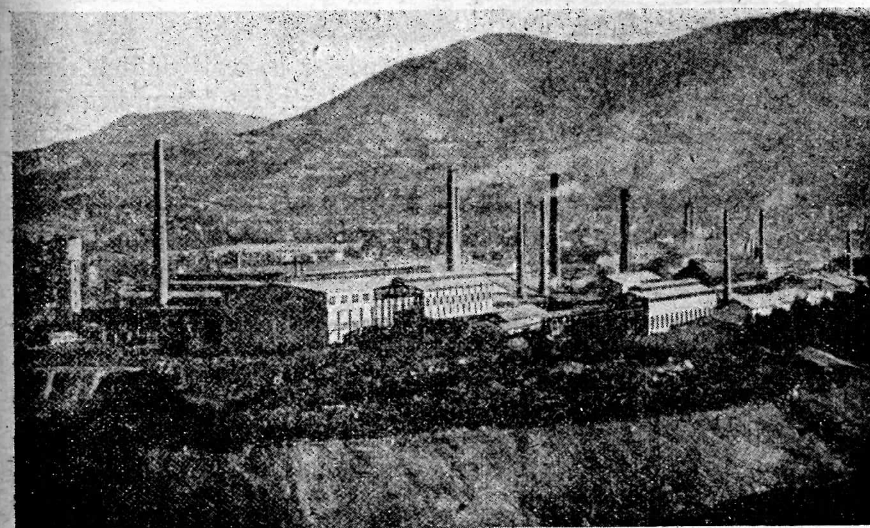

Br. 42. Veleobrt drva u Drvaru

kartona (Zagreb, Osijek). Impregnacijom se čuvaju od prebrzog truljenja željeznički pragovi, brzojavni stupovi i grede za mostove (Karlovac i Vitez kod Travnika). U Hrvatskoj Mitrovici, Županji, Belišću, Đurđenovcu (kod Našica) i u Sisku dobiva se od nekih biljaka (hrasta, kestena, smreke, ruja)

kemijski spoj tanin za činjenje ili štavljenje koža. Uz drvo je usko vezana i proizvodnja žigica. Prave se u Vrbovskom, Osijeku i Docu kod Travnika. One su državni monopol kao duhan i sol.

e) U vezi s rudarstvom. Talionice, u kojima se taljenjem željezne rudače dobiva željezo, imamo u Vranovini kraj Topuskoga, velike u Varešu i nove u Capragu, a ljevaonice, u kojima se lijevanjem rastaljene kovine, najviše željeza, izrađuju različiti predmeti (peći, ograde, dijelovi strojeva, kotači za parovoze i željeznička kola, mostovi, vodovodne cijevi i sl.), postoje u Daruvaru, Osijeku, Požegi, Brodu, Banjoj Luci i Zagrebu, a najveće su u Varešu. U Bjelovaru, Varaždinu, Karlovcu, Zagrebu, Kutini i Brodu na Savi, pa u Banjoj Luci, Zenici (slika br. 43.) i Varešu (slika br. 44.) su veća poduzeća za izradu druge željezne, čelične i kovinske robe (čavli, vijci, različito ratarsko i drugo oruđe, željezne bačve, kotlovi, strojevi, kapci, svjetiljke, posude, limena i emajlirana roba i t. d.). U ovoj prilici treba naglasiti veliku tvornicu za gradnju vagona, popravak parovoza i gradnju željezničkih mostova u Brodu na Savi i brodogradilište u Kraljevici (slika br. 45.).

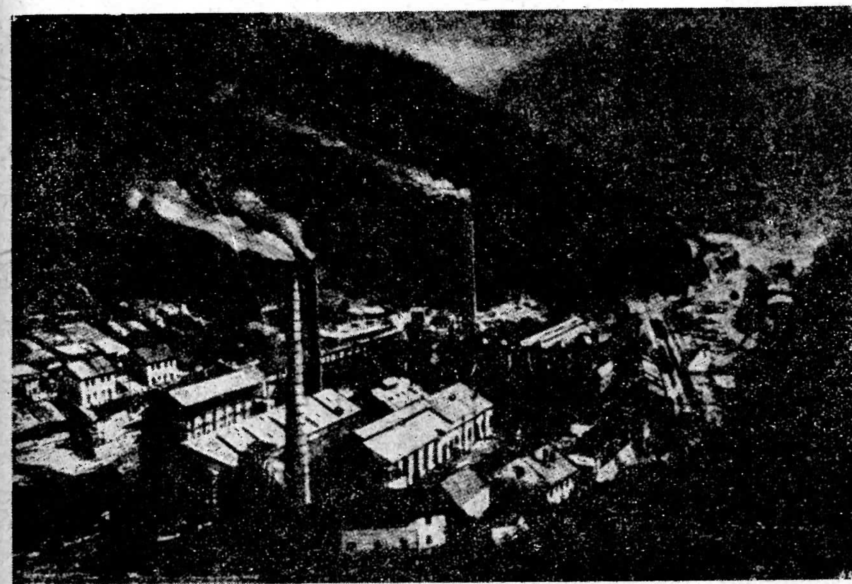

Br. 43. Veleobrt željeza i čelika u Zenici

T v o r n i c e c e m e n t a, koje proizvode dobar cement i za izvoz, izrađuju i robu od cementa i umjetnog kamena. Velika su poduzeća u Beočinu, Podsusedu i Omišu. Srodna su poduzeća za izrađivanje k a m e n a (uz kamenolome), m r a m o r a (Osijek), g r a n i t a (Konjic), predmeta od s a d r e (Sinj, Samobor), onda o p e k a, c r i j e p a i g l i n e n e r o b e u bezbrojnim manjim poduzećima i u nekoliko velikih tvornica (Bedekovčina u Hrvatskom Zagorju, Zagreb i Vinkovci).

f) K e m i j s k i v e l e o b r t već je djelomice spomenut kod drva, žigica, svijeća, sapuna i koža, ali još treba istaknuti proizvodnju l j e k a r i j a u Zagrebu, c j e p i v a za ljude i stoku u Vrbovcu kod Križevaca i u Kalinovici nedaleko Samobora. U Zagrebu su tvornice b o j a, l a k o v a, t i n t e, l u ž i n e, k r i s t a l n e s o d e, k o l o m a z a, u Capragu i Bosanskom Brodu rafinerija z e m n o g a u l j a, u Karlovcu tvornica e k s p l o z i v a, u Lukavcu j e t k e (k a u s t i č n e) s o l i i l u ž n o g a k a m e n a, u Jajcu k l o r a i t. d. S t a k l o se radi jedino u Humu kod Pregrade, a obnoviti treba tvornicu u Daruvaru. Velike tvornice u Dugom Ratu kod Omiša proizvode u električnim pećima različite k e m i j s k e s p o j e v e, k a l c i j e v k a r b i d za rasvjetu i umjetno dušično g n o j i v o. Ovamo idu napokon i p l i n a r e (u Bjelovaru, Brodu na Savi, u Vinkovcima, Osijeku, Zagrebu i drugdje), koje suhom destilacijom kamenog ugljena prave rasvjetni plin.

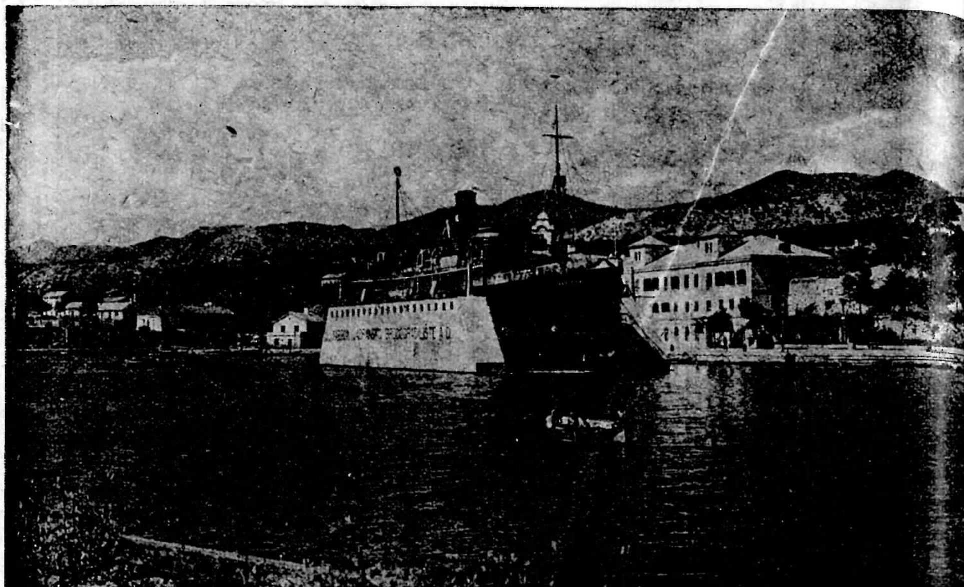
g) E l e k t r o t e h n i č k i v e l e o b r t proizvodi elektrinu za rasvjetu, loženje ili tjeranje motora i strojeva, a proizvodi je u elektranama (centralama) od vodene snage ili od pokretanja strojeva parom ili motorom. U vodama gorovitih krajeva imamo veoma mnogo snage, koja bi se mogla iskoristiti za pokretanje električnih (dinamo) strojeva, ali zasad iskorišćujemo tek jedan veoma mali dio, i to u glavnom vodopade Cetine (Gubavicu), Zeleni Vir kod Skrada u Gorskom Kotaru, Kupu kod Ozlja, Trebišnjicu kod Lastve, u Fojnici, u Travniku, slap Plive kod Jajca. Možda je i s k o r i š ć e n s a m o d e s e t i d i o n a š i h v o d e n i h s n a g a. No i ugljen bi trebalo upotrijebiti u istu svrhu. Mi imamo dosta ugljena lošije vrste i u teže pristupačnim krajevima, pa bi se u z t e u g l j e n i k e m o g l e p o d i g n u t i c e n t r a l e, a dobivena bi se elektrina onda lakše nego ugljen odvela na mjesto upotrebe. Tako bi se ugljenikom kod Mostara mogla elektrificirati cijela neretvanska krajina i Dubrovnik,

Br. 44. Željezana u Varešu

zagorski bi ugljen bio mnogo korisniji u obliku elektrine i t. d. Stoga se pitanje elektrifikacije Nezavisne Države Hrvatske živo proučava i pomalo izvodi, jer je potrebno dati našem obrtu i veleobrtu jeftinu pogonsku snagu i našem stanovništvu u gradu i na selu zdravije i jeftinije svijetlo.

U poduzeća hrvatskoga veleobrta uloženo je više milijarda Kuna, ponajviše u obliku dioničarskih društava sa znatnim udjelom stranih glavnica. Da novac domaćih ljudi dođe do što jačeg utjecaja i da se djelovanje veleobrta uskladi što bolje s probitcima narodnog prirada, osnovano je u Zagrebu »**P o v l a š ć e n o h r v a t s k o i n d u s t r i j s k o i t r g o v a č k o**« dioničko društvo (P o h i t), koje će uz pomoć državnih vlasti izvršiti ovo nastojanje. Naš bi se veleobrt mogao bolje iskoristiti za seljački prirad tako, da se urede z a d r u ž n a p o d u z e ć a z a p r e r a d u s e l j a č k i h p r o i z v o d a (mlinovi, tvornice šećera, kudjeljare, mljekare, prerada mesa i riba i t. d.), a s druge strane trebalo bi unaprijediti one tvornice, koje izrađuju potrepštine za seoska gospodarstva (različito oruđe, umjetni gnoj, galicu, stočno cjepivo i t. d.). Mjesto pretjeranoga razvijanja veleobrta bolje je unapređivati obrte, kućno rukotvorstvo i proizvodnju sirovina, a veleobrt ograničiti uglavnom na to, da podmiruje potrebe vlastite zemlje, da daje sredstva narodnoj obrani i da prerađuje domaće sirovine za izvoz.

Br. 45. Brodogradilište u Kraljevici

C) Trgovina i promet

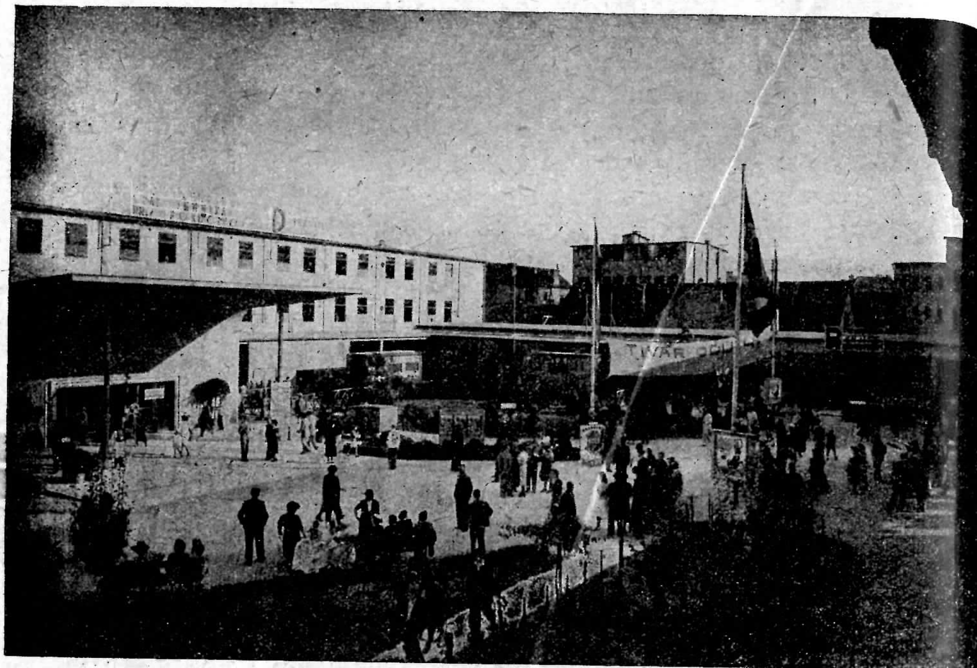
Trgovina

1. Proizvodi, koji dolaze u trgovinu. U trgovinu dolazi sve, što naša zemlja proizvodi, a što ne potroše sami proizvođači. To su u prvom redu proizvodi ratarstva i stočarstva: žitarice, svježe i prerađeno povrće, krmno i veleobrtno bilje, grožđe i vino, svježe i prerađeno voće srednjoevropsko i južno, žive i zaklane domaće životinje i proizvodi od njih, divljač, krzna, vuna, med i vosak, čahure od bube svilopređe, morske, riječne i jezerske ribe i druge životinje (rakovi, školjke), onda proizvodi ostalih grana: drvo i njegove prerađevine, različite rude i talionički proizvodi od njih, rudne vode, kisele i tople (ljekovite). Sve se to promeće u trgovini bilo u onom stanju, kako daje priroda, bilo manje više prerađeno. Na tržište dolazi i višak kućnoga rukotvorstva, najraznovrsniji proizvodi obrta (hrana, obuća, predmeti, koji su potrebni kod gradnje i uređenja kuća, alati i druga pomagala u radu), proizvodi tiskara, fotografa, mehaničara i t. d., pa napokon mnogostruki proizvodi svih grana veleobrta.

2. Unutrašnji trgovački promet. Izmjena robe (trgovina) vrši se još i danas dobrim dijelom na mjestu proizvodnje. U sela dolaze kupci i prekupci, pa kupuju proizvode od seljaka. To čine i stalni seoski trgovci. Običnije je, da seljaci donose svoje proizvode u grad dnevno ili na sajmene dane, prodaju ih na trgu i kupuju gradske i druge proizvode, koje trebaju. Sva naša veća mjesta imaju određene dane za manje sedmične i veće godišnje sajmove. U prijašnje doba, dok nije bilo današnjih prometnih sredstava, mnogo se više trgovalo na sajmovima. Na njih su dolazili trgovci iz dalekih zemalja. Tako su na sajam u Leipzig dolazili trgovci sa svih strana svijeta. U novije se doba opet priređuju takvi veliki sajmovi, ali se na njima izlažu najvećim dijelom samo uzorci robe. Takav sajam uzoraka postoji već odavno i u Zagrebu (Zagrebački zbor, slika br. 46.).

Izmjenu robe vrše trgovci. Trgovci su mali i veliki. Veliki trgovci nabavljaju robu od proizvođača (producenata) i prodaju je malim trgovcima, a po ovima dolazi roba u ruke potrošača (konzumenata). Veliki trgovci trguju redovno samo jednom vrstom robe, a mali trgovci prodaju često raznovrsnu robu. I male (detaljne) trgovine mogu prodavati samo jednu vrstu robe (špecerajsku robu, obuću, odijela, kovinsku robu, papir i t. d.). Takvih trgovina ima u većim mjestima, a u manjim mjestima dobiva se u jednoj trgovini više manje sva roba, koju trebaju stanovnici onoga kraja. U novije doba sudjeluju u trgovini sve više i zadruge, koje s jedne strane snabdijevaju robom svoje članove zadrugare, a s druge im olakšavaju prodaju njihovih proizvoda. Dobro bi bilo, da se ovakvo zadružno trgovanje razvije i raširi što više.

Unutrašnja trgovina Nezavisne Države Hrvatske vrlo je živa, jer se naši krajevi, osobito na sjeveru i jugu, mnogo razlikuju množinom i vrstom proizvodnje. Stoga se proizvodi izmjenjuju i šalju iz jednoga kraja u drugi, na pr. žito, brašno, meso, mast sa sjevera na jug, a s juga ide na sjever južno voće, ulje, vino, riba, vuna, koža. Pretežno ratarski, ili stočarski, ili šumarski, ili ribarski, dotično veleobrtni krajevi šalju svoje proizvode u krajeve, u kojima ih nema nikako ili ih nema dosta. Tako na pr. krajevi Panonskoga nizozemlja, Posavine i Pokuplja šalju ratarske proizvode, osobito žita i povrće, u gorovite krajeve. Istim smjerom kreću i proizvodi ratarskoga veleobrta. Stanovita povrća dolaze u trgovinu i iz drugih krajeva (dobar krumpir iz planinskih krajeva). Voće (jabuke, kruške, šljive, orahe) daju sjeverni,

Br. 46. Pogled na jedan dio Zagrebačkoga zbora

istočni i južni krajevi, a krajevi jadranskoga podneblja šalju u trgovinu svoje povrće, južno voće, vino i ulje, pa preko državnoga monopola osobito duhan. Vino dolazi u trgovinu i iz brežuljkastih krajeva međurječja. Iz područja visokih planina, gdje su naše najprostranije visoke šume, idu drva i različite prerađevine u krajeve s malo šuma. Krajevi naprednoga stočarstva, a to su i neki krajevi Visokoga Krša, prodaju proizvode svoga stočarstva (goveda, sir, maslac, mesne prerađevine, kožu i dr.). Iz Dinarskoga gorja na glasu su janjci i ovnovi. Otuda dolazi u trgovinu i sušeno meso, ovčje i kozje kože, loj i vuna. Svježe i konzervirane ribe daju krajevi uz naše najveće rijeke i uz more. U unutrašnji trgovački promet dolaze i neki proizvodi kućnoga rukotvorstva (sirovi, šljivovica, vino, ulje). No glavnu množinu različitih prerađevina daje unutrašnjoj trgovini veleobrt. Iz sjedišta veleobrta idu tvornički proizvodi ili fabrikati u krajeve, gdje nema veleobrta.

Množina izmijenjene robe između sela i grada i između pojedinih krajeva Nezavisne Države Hrvatske vrlo je velika, ali

se ne zna točno ni ta množina ni vrsta robe ni njezina vrijednost, jer se podatci o unutrašnjoj trgovini ne bilježe u brojidbi.

Velika je smetnja jačem razvitku naše unutrašnje trgovine, što seljački gospodari prodaju razmjerno jeftino svoje proizvode, a skupo kupuju izrađevine obrta i veleobrta. Oni stoga mogu kupovati veoma malo, a kako seljački narod čini golemu većinu stanovništva, zapinje sva trgovina. Ove će prilike krenuti na bolje, kad se srede sadašnje prilike u svijetu. Državna vlada nastoji, da seljak ima primjerenu korist od svoga rada, pa utječe na cijene ratarskih proizvoda. Ustanovljeno je **Povlašćeno gospodarsko društvo** (»P o g o d«), koje je imalo zadaću, da otkupljuje uz primjerene cijene izravno od seljaka žito, vino i rakiju, no ratno stanje u Evropi izmijenilo je zasada smjer djelovanja ovome društvu. Ratni događaji u svijetu poremetili su i svu vanjsku trgovinu, a njihov se utjecaj osjeća sve jače i u unutrašnjoj trgovini (nestašica mnoge robe, porast i nestalnost cijena).

Tržište je svako mjesto, gdje se roba kupuje i prodaje. Tržišta su prema tome i sva naša trgovišta, varošice i gradovi. Što je neko mjesto veće, u njemu je redovno veća izmjena robe, ono je važnije tržište. Evo naših glavnih tržišta:

Z a g r e b je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj najveće prirodno središte, sjedište mnogih banaka, velikih trgovina, trgovačkih i veleobrtnih društava, burze i Zagrebačkoga zbora. Na sastavu Kupe i Korane leži K a r l o v a c, stjecište putova i trgovine bliže i dalje okolice, od novijega vremena također važno središte veleobrta. Blizu je D u g a R e s a s našim najvećim tvornicama pamuka. Na utoku Kupe u Savu smjestio se S i s a k, na stjecištu putova iz Pokuplja, Pounja i Posavine, na plovnoj Savi trgovačko mjesto, osobito za žita i kože, a od novijega vremena i znatno mjesto veleobrta. Na Ličko-krbavskoj visočini glavno je tržište G o s p i ć, a u Hrvatskom Primorju S e n j.

U plodnoj gornjoj Podravini, na prijelazu preko Drave i blizu granice, leži V a r a ž d i n, trgovačko i veleobrtno središte onoga kraja (»Tivar«), kao što je u Međimurju, bogatom i gusto naseljenom ratarskom kraju, glavno trgovačko središte Č a k o v e c. Na Savi je B r o d nasuprot Bosanskom Brodu, tamo gdje put dolazi dolinom Bosne do Save. Na ovom važnom stjecištu putova i na plovnoj rijeci, a u naprednoj i bogatoj okolici, moralo se razviti i važno tržište. U donjoj Podravini, blizu ušća plovne Drave, nastao je još za Rimljana O s i j e k, danas važno tržište

za žito, stoku, drvo i jako središte veleobrta. U niskoj ravnici, gdje se sastaju Podravina i Posavina i gdje se stječu putovi iz plodnih i naprednih dolina, nastalo je prometno središte i tržište poljopriradnih proizvoda i drva, naime Vinkovci. Vukovar je pristanište na Dunavu i tržište za ribu. Blizu su Batine tvornice u Borovu. Tržišta su za svoju okolicu Hrvatska Mitrovica za poljopriradne i Ruma za stočarske proizvode, a Zemun je vrlo važno prometno i trgovačko mjesto nasuprot Beogradu, glavnom gradu Srbije.

Na bosanskoj strani leži Banja Luka u vrlo zgodnom položaju na Vrbasu, gdje on izlazi iz planina u ravnu Posavinu. To je glavno priradno i trgovačko središte u porječju Une i Vrbasa (stoka, kože, drvo), a ima već i nešto veleobrta. Druga su važnija tržišta Bosanski Novi na stjecištu putova iz Pounja i doline Sane; Bihać u plodnoj kotlini Une, kroz koju vodi put prema moru; Derventa na Ukrini i Doboj na Bosni, gdje se dolina ove rijeke sastaje s dolinama Usore i Spreče. Na putu iz Posavine dolinom Bosne u dolinu Neretve i pokraj nje dalje na more leži u Sarajevskom polju Sarajevo, glavni grad i glavno tržište Bosne, od kojega se odvaja put na istok u Podrinje. Na rijeci Bosni su važnija tržišta Visoko (kože) i Zenica, stjecište važnoga veleobrta željeza. Na zapadu je Travnik, na putu iz doline Bosne u dolinu Vrbasa, tržište travničkoga sira, a dalje na Vrbasu stara tvrđava Jajce, danas tržište elektrokemijskim veleobrtom. Na istoku su glavnija tržišta Tuzla, ujedno rudnik soli i veleobrtno mjesto; Brčko, na Savi, veliko tržište za šljive; Bijeljina u plodnom Podrinju i t. d.

Na moru je glavni i najveći grad Split, najveća i najbolja luka, veleobrtno mjesto i veliko tržište, doduše u vlasti kraljevine Italije, ali potreban i za naš izvoz po moru. Niže na jugu su uz more Omiš i Makarska, tržišta za vino i ulje, a na otoku Hvaru grad Hvar, ugodno boravište putničarima ljeti i zimi. Metković je luka i tržište na Neretvi, ali kraj njezina ušća je potrebno izgraditi još veću luku, Ploče. U unutrašnjosti je Knin, u plodnom Kninskom polju, na stjecištu putova, koji vode s Ličke visočine i Pounja prema moru, zato nekada tvrđava, a danas priradno središte sjeverne Dalmacije; Sinj, priradno središte Cetinskog polja; u velikim krškim poljima trgovačka i priradna mjesta Livno i Glamoč osobito za stočarske proizvode, dalje Imotski i Ljubuški u plodnijim poljima za ratarstvo; Mostar, glavni grad Hercegovine, na Neretvi, gdje ova izlazi u širu dolinu, i napokon na krajnjem jugu države ponosni Dubrovnik s lukom u Gružu, trgovačko središte od davnine, sjedište našega parobrodarstva za promet uz našu obalu i u daleki svijet.

3. Vanjska trgovina. Vanjska trgovina neke države zavisi ne samo o vlastitim priradnim prilikama nego i o stanju prirada u susjednim i drugim zemljama. Kako je cijela Zemlja povezana prometnim vezama, izmjenjuju se dobra cijeloga svijeta, a priradne prilike u svijetu utječu na vanjsku trgovinu svake pojedine države, pa i naše Nezavisne Države Hrvatske. Kad je god. 1939. izbio u Evropi rat, koji još traje i širi se sve više, vanjska je trgovina isprva nazadovala, a onda se posve poremetila i danas je gotovo nema. U takvim je trgovačkim prilikama Evrope obnovljena hrvatska država. Stoga se može malo što kazati o njezinoj vanjskoj trgovini.

Kako je bivša banovina Hrvatska činila jedno državno područje s ostalom Jugoslavijom, nije se vodila posebna brojidba o vanjskoj trgovini ove banovine. Zato ne znamo točno, što, koliko i kamo se izvozilo iz hrvatskih krajeva, koji sačinjavahu banovinu Hrvatsku, ni iz središnjih krajeva Bosne, koji ne bijahu u njoj. Ne znamo ni vrijednost izvezene i uvezene robe. Ali poznavajući proizvode svih grana prirada u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, napose proizvode, kojih dobivamo više, nego što sami trebamo, možemo ipak uglavnom odrediti barem to, koji su se proizvodi izvozili i koji će se izvoziti iz Nezavisne Države Hrvatske, kad se vrate smirene prilike međunarodnoga prometa i trgovanja.

Izvozit ćemo nešto žitarica, prije svega kukuruza, onda brašna, voća (šljiva, grožđa, jabuka, krušaka, oraha, rogača, smokava), veleobrtnoga bilja (buhača, kudjelje), ljekovitog bilja (pelina, kadulje i sl.), vina, rakije, duhana, pa drveta mekog i tvrdog (osobito hrastovinu), drvenu građu, izrađevine od drveta i tanin. Znatan će udio imati u našem izvozu sigurno i naše stočarstvo (konji, stoka živa i zaklana, suho meso, mast), peradarstvo (jaja, različita perad, osobito purani), ribarstvo i ribolov (svježa i prerađena riba slatkovodna). Naše rudarstvo će izvoziti tupinu, cement, boksit, građevni kamen i željezo.

Neki od tih proizvoda poznati su i na dobru glasu u svjetskoj trgovini (pšenica, kukuruz, kudjelja i roba od nje, buhač,

duhan, šljiva i njezine prerađevine, hrastovina, purani, cement, boksit) i oni se vani lako prodaju. Drugi su nam proizvodi slabiji, ne mogu se mjeriti s istom robom iz drugih zemalja, pa se teško izvoze i to za nižu cijenu (voće, grožđe, vino, stoka za klanje, sirovi, perad, jaja i dr.). Jedna od glavnih briga imala bi nam biti, da točno upoznamo dotične želje i zahtjeve stranih tržišta i da prema tome čestito proizvodimo i opremamo svoju robu za izvoz, kako nas drugi narodi ne bi potisnuli sa tržišta svojom boljom robom. Ujedno će biti potrebno pripaziti, da proizvodimo razumno i jeftino, jer je i cijena robe važan čimbenik u izvozu.

Ovako samo općenito može se zasada govoriti i o našem budućem u v o z u. Uvozit ćemo robu, koju trošimo, a nemamo je kod kuće dosta ili je nemamo nimalo. To je: kolonijalna (prekomorska) roba, strano voće, mirodije i začini, strane vrste drva, cvijeće, rano povrće; različite kože, kovine i kamenje, mineralna ulja, osobito zemno ulje, petrolej i benzin, staklo; sirovine za naš veleobrt, među njima osobito pamuk, fina vuna i svila; mnogobrojni fabrikati svih grana veleobrta, koje mi uopće ne proizvodimo ili ne proizvodimo u dovoljnoj količini. Među robom, koju obično uvozimo, ima dosta i takve, koju bismo mogli i sami kod kuće dobivati ili izrađivati. Otkad smo Nezavisna Država Hrvatska, imat ćemo u nekim granama života i većih potreba i zahtjeva nego dosada, pa se valja spremiti, da i u tom pogledu uvozimo što manje i da se pouzdamo u svoje vlastite sile. Jasna je pouka, koja slijedi otuda za naš prirad, narodni i državni.

Svaka država nastoji, da po vrijednosti više robe izveze nego uveze, da više novaca uđe u zemlju, nego iziđe iz nje. Sada su u tome velike teškoće, jer je trgovanje preko granice otešćano i ograničeno. Naša mlada vanjska trgovina uređuje se u prvom redu prema našim velikim susjedima, naime prema Njemačkoj i Italiji. S njima vršimo u podjednakom opsegu i izvoznu i uvoznu trgovinu. Oduvijek smo trgovali, pa ćemo i nadalje najviše trgovati s Njemačkom, onda s Italijom, a sve druge zemlje jesu za našu vanjsku trgovinu od sporednoga značenja. Njemačka i Italija su ujedno i naši glavni uvoznici.

Državna vlada i sve naše priradne ustanove spremit će se na vrijeme, da Nezavisna Država Hrvatska uzmogne, kad se vratimo u mirno stanje, izvoziti i uvoziti (osobito veleobrtnih sirovina) samo toliko, koliko odgovara množini i vrsti njezine

proizvodnje. Radi zaštite naših probitaka u vanjskoj trgovini osnovano je R a v n a t e l j s t v o z a v a n j s k u t r g o v i n u, a uz naša poslanstva u glavnim gradovima inozemstva imamo i trgovačke stručnjake, kojima je dužnost stvarati što povoljnije uvjete našoj vanjskoj trgovini i za izvoz i za uvoz.

P r o m e t

S priradom neke zemlje usko je vezan i njezin promet, koji ima zadaću, da brzo, sigurno, jeftino i udobno prevozi ljude, robu i vijesti (poštu). Bez izgrađenog i uređenog prometa nema razvijenog prirada, ali ni bez naprednog prirada ne može biti uređenog i raširenog prometa. No izgradnja prometa u nekoj zemlji zavisi i od stanovitih prirodnih prilika (oblika tla, rijeka, dužine i razvedenosti obala, podneblja, položaja).

Na sjeveru Nezavisne Države Hrvatske vrlo su povoljne prirodne prilike za promet (ravnice, niske osamljene gore, mnoge riječne doline, velike rijeke mirnog toka). Na jugu su te prilike lošije, ali još ipak dosta povoljne barem na području niskog i osamljenog gorja u primorju. Između tih dvaju dijelova države proteže se od Gorskog Kotara do Neretve veliko područje do skrajnosti nepovoljno za promet, pa i za samu željezničku prugu kroz Liku. I u Bosni je promet težak, jer rijeke nijesu plovne ni dovoljno široke za laku izgradnju cesta i željezničkih pruga pokraj njih. Slabe su prometne prilike i uz obalu. Hrvatsko Primorje je nerazvedeno i stoga bez željezničke veze, jedina mu je luka u Senju, a na južno primorje dopire željeznica k moru na dva mjesta, kod Metkovića, gdje treba tek izgraditi luku Ploče, i kod Dubrovnika u Gružu, koji predstavlja jedinu našu upotrebivu pomorsku vezu s vanjskim svijetom.

S obzirom na ove prilike imamo sve vrste prometa: kopneni, riječni, pomorski, a i nešto zračnoga.

1. K o p n e n i p r o m e t. C e s t a nemamo mnogo, dosta je loših, mnogo osrednjih, a trećina dobrih, da mogu po njima voziti samovozi cijele godine. Još više ima općinskih putova za spor promet i planinskih staza za pješake, na kojima se teret prenosi tovarnim životinjama (konjem, magarcem i mazgom). Ceste po sjevernim krajevima lako se grade, ali ih je teško uzdržavati, jer nema uvijek blizu kamena, a podloga je cesta meka i slaba. Na jugu i u gorovitim krajevima teže je graditi

ceste, ali se one u kamenu drže bolje i popravljaju lakše. Tako Bosna nema mnogo cesta, ali su joj uglavnom dobre. U naprednim zemljama obavlja se promet po cestama sve više samovozima, pa se ceste prema tome i grade, a prave se i posebne samovozne ceste. Naše ceste nijesu nažalost posebno udešene za takav promet, pa je to znatna zapreka suvremenom prometu i putničarstvu. Gradi se jadranska samovozna cesta od Rijeke do Kotora. Evropska transkontinentalna samovozna cesta Calais—Istanbul ići će preko Nezavisne Države Hrvatske istočnim Srijemom od Petrovaradina do Zemuna. Kod nas je veoma malen broj samovoza, po prilici 1 na 1000 stanovnika.

Željeznice. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ima 4.081 km državne željezničke pruge u javnom prometu, od toga 2.882 km normalnoga kolosijeka (1·435 m), a 1.199 km uskog kolosijeka (0·76 m). Dvostruke su tračnice samo od Novske do Zemuna. Povrh toga ima i 700 km privatnih željeznica u javnom prometu.

Velika je većina svih pruga na sjeveru, pa se i u tome očituju mnogo povoljnije prirodne i gospodarske prilike toga dijela Nezavisne Države Hrvatske prema južnom dijelu. Željeznice u Bosni i Hercegovini su uskoga kolosijeka izuzevši pruge, kojima je ishodište u Sunji. Najveće je raskršće željeznica u Zagrebu. Odanle polaze pruge na sve strane, a važno je raskršće i u Vinkovcima za promet u zemlji i prema vanjskom svijetu. Gustoća naše željezničke mreže (t. j. dužina željezničkih pruga na 100 km² prostora) nije velika, tako da zaostajemo daleko iza naprednih zemalja na evropskom zapadu, ali ipak imamo veću gustoću od balkanskih država.

Glavni nedostatci željezničke mreže u Hrvatskoj jesu: što imamo premalo pruga; što ih je razmjerno malo u srednjem i južnom dijelu države; što veliki prostori Krša uopće još nemaju željeznice; što premalo pruga vodi do naših luka na moru; što Split nema veze sa svojim zaleđem dalje od Sinja; što postoji jedna jedina veza preko područja Nezavisne Države Hrvatske između njezinih sjevernih i primorskih dijelova i što mnoge važne pruge, koje već imamo, nijesu uređene za brzi promet. Najpotrebnije je dovršiti izgradnju unske pruge Bihać—Knin i gradnjom prugâ Banja Luka—Jajce i Bugojno—Rama udariti temelje najglavnijoj pruzi čitave države: Čakovec—Zagreb—Sunja—Banja Luka — Jajce—Bugojno —Rama—Mostar—Dubrovnik, koja bi dakako morala biti sva normalnoga

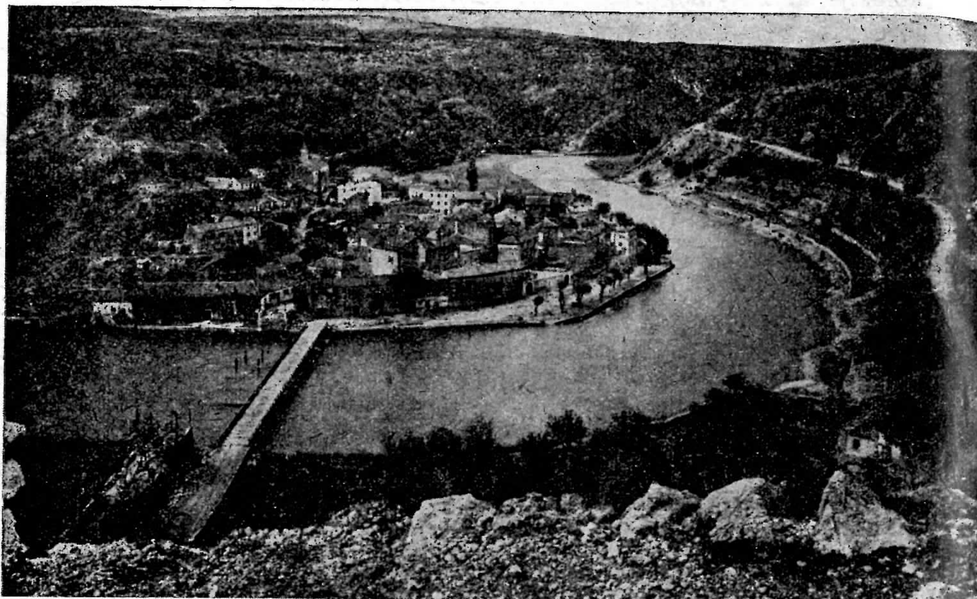
kolosijeka. Pregled pruga naći ćete na priloženoj škici. Proučite je u savezu sa zemljovidnom kartom Nezavisne Države Hrvatske. Odredite sve željezničke ogranke glavnih pruga u čitavoj državi. Zapamtite, koje naše pruge vode u inozemstvo.

2. Riječna plovidba. Na sjeveru Nezavisne Države Hrvatske plovne su rijeke: Dunav (od Zemuna do utoka Drave 200 km), Sava (od Zemuna do Siska 593 km), Bosut (u donjem toku 40 km), Kupa (od ušća kod Siska do Karlovca 130 km) i Drava (od ušća do Barča 150 km), a u primorju su plovne Zrmanja (od ušća do Obrovca 11 km) (slika br. 47.), Krka (samo u donjem toku u Italiji) i Neretva (od ušća do Metkovića 20 km). U Bosni nije plovna nijedna rijeka, tek se na Drini splavi drvo.

Nemamo dakle dovoljno plovnih rijeka. Još je gore to, što nijedna rijeka ne veže obalu sa zaleđem. Morat će se osnovati parobrodarsko poduzeće za plovidbu po našim rijekama. Do sada to čine brodovi drugih podunavskih država. Glavna su naša riječna pristaništa: na Dunavu Vukovar, Ilok i Zemun, na Dravi Osijek, na Savi Zemun, Hrvatska Mitrovica, Brčko, Brod, Jasenovac i Sisak, na Kupi Sisak i Karlovac, a na primorčicama: Obrovac na Zrmanji i Metković na Neretvi. Na primorskim rijekama vrše promet pomorski brodovi, pa se njihove luke smatraju pomorskim lukama. Kad se izvede spoj Dunava s Rajnom, a kasnije i s Labom, Odrom i Vislom, povećat će se znatno važnost Dunava i njegovih plovnih pritoka u našoj zemlji. Lako je izgraditi plovni kanal između Dunava i Save od Vukovara Vukom i Bosutom do Šamca, a uređenjem korita može se produljiti plovnost Save do Zagreba i Kupe do Ozlja.

3. Pomorska plovidba. O povoljnim i nepovoljnim stranama našega položaja na Jadranskom moru bilo je već govora na drugom mjestu (v. str. 39). Uza sve velike pomorske sposobnosti, po kojima su naši odvažni i trijezni primorci dobro poznati u svijetu kao najbolji pomorci, više je nepovoljnih strana za promet nego povoljnih.

Na početku sadašnjega rata imali smo 185 trgovačkih parobroda. Od toga su bila 93 velika i 92 mala. Mali su vršili obalnu plovidbu uz naše primorje, a veliki su plovili u strane zemlje. Imali smo i koju stotinu trgovačkih brodova na jedra, u koje ne računamo male brodice, barke i ribarske lađice na jedra i motor. To je doduše malo u poredbi s velikim mornaricama, koje broje

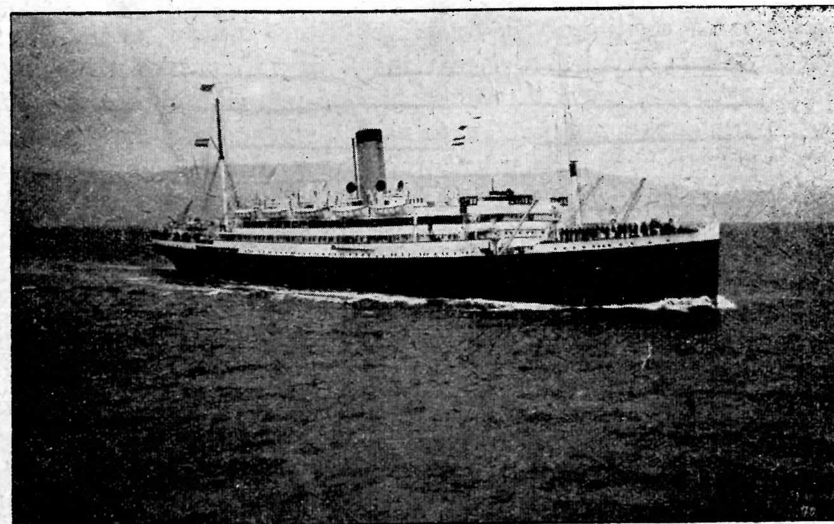

Br. 47. Obrovac na Zrmanji

na milijune tona, ali je ipak prilično dosta, osobito ako se uzme u obzir, da su našu trgovačku mornaricu stvorili sami naši vrijedni pomorci u onom tako siromašnom kraju. Koliko će nam ostati od tih parobroda, ima se tek odlučiti (slika br. 48.).

Naše glavne pomorske luke jesu: Kraljevica, Crikvenica, Novi, Senj, Pag, Omiš, Makarska, Metković, Hvar i Dubrovnik odnosno Gruž. Najveći promet ima Dubrovnik, onda Omiš i Metković. Najviše plove naši parobrodi, a od stranih talijanski. Mnogo je veći broj brodova i lađa različite veličine na jedra, koji se svraćaju u naše luke. Sada u vrijeme rata u svijetu taj je promet malen. Svi ovi brodovi dovezli su i odvezli velike množine robe i veoma mnogo putnika. No sav je taj promet premalen prema položaju Nezavisne Države Hrvatske na Jadranu. Žurna je zadaća cijeloga hrvatskog naroda, da se naše primorje što bolje i što potpunije iskoristi ne samo za domaći nego i za međunarodni pomorski promet. Malo imamo obale, ali je moramo iskoristiti što više.

4. Z r a č n i p r o m e t. Središte zračnoga prometa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj je Zagreb, a druge su postaje u Borovu,

Br. 48. Parobrod Dubrovačke plovidbe d. d.

Zemunu, Brodu, Sarajevu i Dubrovniku. Njemačko zrakoplovno društvo L u f t h a n s a i talijansko A l i drže promet zrakoplovima iz Zagreba u Graz, Beč i Berlin na sjeveru, u Budimpeštu i Bukurešt na istoku, u Sarajevo na jugu i u Mletke, Milan i Rim na zapadu.

5. P o š t a n s k i p r o m e t. On je u državnim rukama. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ima svako veće selo poštu, a ponajviše i brzojav. Veće pošte imaju i brzoglasnu službu. U Zagrebu je postaja za radio emisije (krugovalno davanje). Ipak bi poštansku granu prometa trebalo još usavršiti i proširiti. Trebalo bi nam više pošta i gušća mreža brzojava i brzoglasa. Krugovalnu postaju u Zagrebu valjalo bi pojačati, da se uzmogne čuti također izvan Nezavisne Države Hrvatske. U Zemunu je postaja kratkoga vala, a još bi trebalo osnovati pomoćne postaje u Senju, Banjoj Luci, Osijeku, Sarajevu i Dubrovniku.

D) Putničarstvo

Promet stranaca postaje sve važnija grana prirada. Velika je korist i od domaćih putničara, jer oni upotrebljavaju prometna sredstva i troše novac u drugim mjestima, pa tako povećavaju trgovinu i promet. Još je veća korist od stranih putničara iz inozemstva, jer nam donose svoj novac. Zato nastoje i javne i

posebničke ustanove svim sredstvima unaprijediti putničarstvo, a osobito navratiti što više stranih putničara u našu zemlju. Stoga je osnovan Putnički ured Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu.

Nezavisna Država Hrvatska ima od prirode dobre uvjete, da bude putničarska zemlja. Tu je naše divno more, slikovita obala i toplo sunčano nebo. U unutrašnjosti imamo lijepih planinskih krajeva, gorska Plitvička jezera i toliko šumnih vodopada. Tu su naše mirisne šume crnogorice, koje daju okrepu slabima i bolesnima. Iz naše zemlje izbijaju rudna i topla vrela, uz koja su uređena kupališta i lječilišta. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nalazi i domaći i strani putnik šaroliku izmjenu gradova i sela različitog oblika, u gradovima mnogo krasnih građevina i djela velike umjetničke i povijesne vrijednosti, a u selima kićeno bogatstvo različitih dobara naše seljačke kulture. Šteta je samo to, što nijesu posve izgrađena naša prometna sredstva i što nemamo svagdje uređena svratišta (hotele), u koja bi mogli dolaziti strani ljudi. U tome je posljednjih godina učinjeno mnogo, ali dolazi vrijeme, kad treba učiniti dvostruko više.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imamo preko 100 podnebnih (klimatskih), kupališnih i putničarskih mjesta. U sva ta mjesta došlo je 1938. godine 370.000 gosti, od toga 175.000 iz stranih država, najviše iz Njemačke i bivše Čehoslovačke, onda iz Madžarske, Velike Britanije, Italije i drugih zemalja. U doba sadašnjega rata u svijetu izostali su strani putnici gotovo posve, a smanjio se veoma znatno i broj domaćih, a to je od goleme štete za prirad uopće i za prirad naših putničarskih mjesta napose. Najviše je stranaca pohađalo Zagreb, Dubrovnik, Crikvenicu, Sarajevo i Mostar.

E) Seobe Hrvata

1. U n u t r a š n j a   s e o b a. U području Dinarskoga gorja, a napose u Visokom Kršu, ograničene su mogućnosti gospodarskoga razvitka, a kako se stanovništvo baš tu množi razmjerno brzo, dolazi do prenapučenosti, pa prekobrojno stanovništvo mora seliti privremeno ili trajno u povoljnije domaće krajeve ili u druge zemlje, evropske i izvanevropske. Seobâ u druge hrvatske krajeve ima i iz prenapučenog Hrvatskog Zagorja i Međimurja. Ova unutrašnja kolonizacija veoma je korisna za prirad i za cio naš narodni život i treba je pomagati i provoditi po dobro smišljenoj osnovi. To je još potrebnije i lakše izvedivo sada u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Osobito će biti potrebno izvršiti veliko razmještanje hrvatskoga naroda u plodnoj Slavoniji i u rijetko naseljenim krajevima Bosne i Hercegovine, gdje je broj hrvatskoga žiteljstva katoličke i muslimanske vjere bio vjekovima potiskivan i znatno smanjen, a uvjeti su za život povoljni.

2. I s e l j e n i c i   u   i n o z e m s t v u. Hrvatski je narod selio oduvijek i preko granica narodnoga područja. Jedan se dio raselio u prošlim stoljećima Podunavljem, drugi dalje po zapadnoj i srednjoj Evropi, a treći preko mora u zemljama Amerike i ostalih kopna. Dok se prva skupina ponajviše udomila u novom zavičaju i ne misli mnogo na povratak, druge dvije skupine su se slabije srasle s novim svijetom i mogu biti povraćene kući.

Na odlazak s domaćega ognjišta silile su ih teške i nepovoljne gospodarske i političke prilike u Austro-Ugarskoj do god. 1918. i još više pod Jugoslavijom do god. 1941. Neki iseljenici odlažahu samo privremeno u strane države (na pr. u Njemačku kao poljodjelski radnici ili u Francusku i Belgiju kao rudari), a malo je naših ljudi odselilo trajno i preko mora. Otkako je priradna kriza god. 1929. zahvatila cio svijet, sve je manje takvih iseljenika, a pogotovo za sadašnjega rata od god. 1939. dalje. Sada odlaze naši ljudi na rad jedino u Njemačku. Seoba u prekomorske zemlje prestala je potpuno, jer one zemlje čuvaju mogućnost rada i zarade za svoje stanovništvo. U godinama prije prošloga svjetskoga rata (1914.—1918.) selilo se mnogo Hrvata u sve kontinente, ali najviše u Sjevernu Ameriku, i to osobito u Udružene Države.

Računa se, da danas ima u Americi oko 800.000 Hrvata (u USA 600.000, u Kanadi 40.000, u Srednjoj i Južnoj Americi 160.000). Seoba hrvatskoga življa u Udružene Države bijaše najživlja od 1890. do 1914. Da se po nesreći nastavila neprekidno do danas, bilo bi sad tamo možda više Hrvata nego kod kuće u Bosni i Dalmaciji.

Hrvati su u USA razasuti u dvije glavne skupine. Jedna leži na istoku, središte joj je Pittsburg, a krajnja krila New York i Chicago. Druga je skupina na Pacifiku, u Kaliforniji. U prvoj pretežu Hrvati iz međurječja, a kalifornijska skupina potječe gotovo posve sa Krša. Između tih dviju glavnih skupina leži na golemom prostoru od Atlantika do Pacifika niz hrvatskih naseobina, od kojih su najznatnije Kansas City, Denver i St. Louis.

U Kanadu su se Hrvati stali seliti u većem broju istom poslije god. 1918., kad je put u USA bio zatvoren. Ondje

rade dijelom u rudnicima i tvornicama i dijelom na farmama. Hrvatska emigracija u Južnoj Americi je najvećim dijelom znatno mlađa od one u USA, a potječe ponajviše iz primorskih krajeva. Hrvata ima najviše u Argentini (90.000), od toga oko 20.000 u samom glavnom gradu Buenos Airesu, onda u Braziliji (osobito južnoj, barem 35.000), pa u Chileu (do 20.000), od toga najviše u Antofagasti i Punta Arenas, pa u Uruguayu (oko 8.000) i t. d.

Prije god. 1914. počela je seoba također u Australiju i Novu Zelandiju, a to se seljenje nastavilo i poslije god. 1918. Bit će sada ondje oko 17.000 Hrvata. Nešto Hrvata naselilo se i u Africi, naime u Egiptu, Tunisu i u Kaplandiji (oko 6.000).

Nije čudo, da je tijesna veza, u kojoj je velik dio hrvatskoga naroda stajao kroz pol tisućljeća s muslimanskom Turskom, dovela do stvaranja hrvatskih naseobina i u Turskoj na poluotoku Male Azije. Napose se velik dio muslimanskih Hrvata odselio u Tursku poslije austrijske okupacije Bosne i Hercegovine god. 1878. I danas postoje hrvatske muslimanske naseobine oko gradova Bruse i Jeni Šehera, u svemu oko 100.000. U Ankari susrećemo na svim položajima »Turke«, koji govore hrvatski posve dobro. I to je jedna posljedica višestoljetne zajedničke sudbine Hrvata i Turaka.

Prema tome zaključujemo, da izvan Evrope u prekomorskoj emigraciji živi malo manje od 1 milijuna Hrvata.

3. Briga za iseljenike i njihov povratak u domovinu. Hrvatski iseljenici zadržali su budnu narodnu svijest i ljubav prema svojoj staroj domovini i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. To vrijedi dobrim dijelom i za njihove potomke. Da je tomu tako, svjedoči činjenica, što puna četvrtina članova Hrvatske bratske zajednice u Udruženim Država Amerike otpada na podmladak, koji pripada drugom i trećem naraštaju naših iseljenika. Premda su potomci iseljenika ponekad već dobrano udaljeni od hrvatske svijesti, stoje ipak u najvećem dijelu uz svoje hrvatsko podrijetlo. Iseljenici se zanimaju za sve, što se dešava u njihovu starom kraju i pomažu svako zajedničko nastojanje hrvatskog naroda. U Zagrebu su svojim novcem podigli lijepu zgradu za odgajanje priradnog podmlatka Hrvatskog Radiše. Hrvati iz domovine mogu se danas njima odužiti šaljući im učitelje i knjige za njihove hrvatske škole i pripraviti sve za njihov povratak u slobodnu domovinu Nezavisnu Državu Hrvatsku, kad bude vrijeme za to. Bit će za njih mjesta ili na starim ognjištima i u drugim

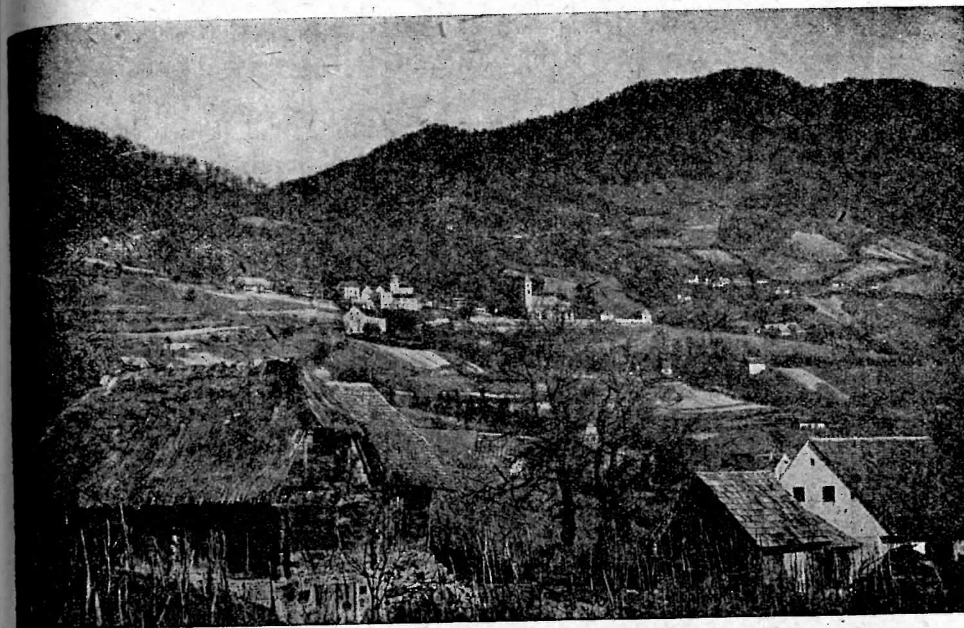
rijetko naseljenim krajevima, gdje treba popuniti praznine poslije odlaska stranih ljudi.

Jako iseljivanje je u svakom slučaju štetno za narod, jer se time gube najbolje i najsposobnije sile, koje se stavljaju u službu priradnog razvitka drugih naroda i država. Štetu od trajnog iseljivanja ne može naknaditi ni korist od novca, koji iseljenici šalju svojim kućama (od god. 1918. do danas preko 7 milijarda Kuna). Dok se ne uzmogne provesti povratak naših iseljenika i osigurati im bolji opstanak kod kuće, jer još traje ratno stanje, treba nastojati, da Hrvati, gdjegod žive u većim naseobinama, dobiju svoje škole i svoje prosvjetne ustanove, kako bi očuvali sebe i svoju djecu od odnarođivanja. Naši se iseljenici udružuju doduše u različita svoja prosvjetna i potporna društva, a izdavaju i lijep broj novina i časopisa. U samoj Sjevernoj Americi imaju više velikih potpornih organizacija s nekoliko tisuća društava i oko 200.000 članova. Imovina ovih društava vrijedi više od 1 milijarde Kuna, a sav imutak naših iseljenika u svijetu cijeni se na 300 milijarda Kuna. Ali oni imaju nažalost malo svojih škola, pa im djeca polaze škole tuđega jezika, što olakšava njihovo odnarođivanje. Briga za naš iseljeni svijet treba biti zajednička briga državne vlade i cijele naše javnosti.

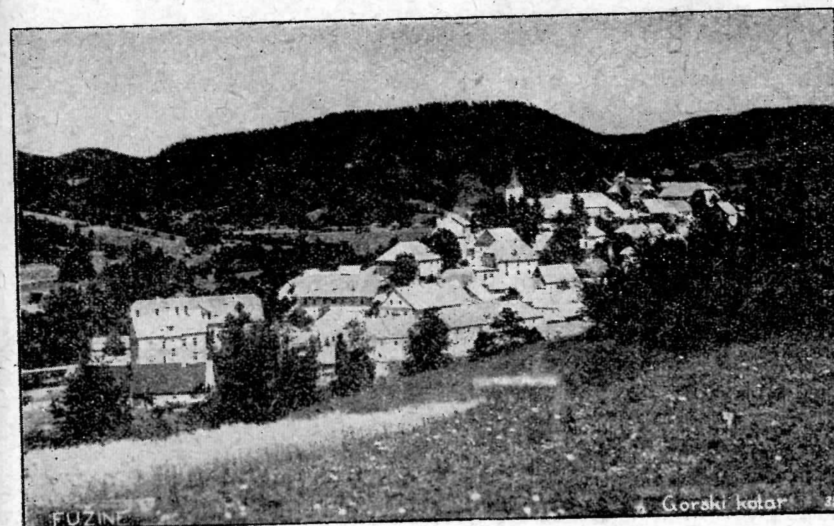
Naselja

Stanovništvo Nezavisne Države Hrvatske je svagdje nastanjeno stalno i stanuje u kućama, koje su građene za trajno stanovanje. Isključivih nomada nema izuzevši dio Cigana, koji stanuju pod šatorima ili u privremenim kolibama. Jedino u planinama Visokoga Krša ima povremenoga stočarskog seljenja u gore, na planinske pašnjake. Za stan čobanima preko ljeta dižu se ondje kolibe, t. zv. stanovi ili katuni.

1. Sela. Seoski dom može stajati s gospodarskim zgradama sam o sebi. Okolo je zemlja, koja pripada domu, a drugi dom ili domovi dižu se tek podalje. Ipak je obično više domova na okupu. Oni onda čine zaselak (odlomak, komšiluk, mahalu). U njemu su često ljudi istog roda i prezimena. Više zaselaka sačinjava selo. Ono može biti kućama rasijano (raštrkano) (slika br. 49.) ili okupljeno (zbijeno) (slika br. 50.). Sela prvoga oblika nastaju u šumovitim krajevima, gdje se pojedini domovi ili zaseoci dižu na čistinama ili krčevinama (slika br. 51.). Ima ih i u Kršu, gdje se pojedine kuće grade u blizini mrvica ili krpica plodne zemlje (crljenice) ili uz rubove polja, i uopće u gorovitim krajevima, gdje nema dovoljno mjesta za veće naselje. Gorovita je Bosna posuta takvim vrstama sela. U primorju su sve kuće nablizu, dotiču se kao u gradu. To je oblik okupljenoga sela. U njemu ima više ulica, većinom uskih. Srodno mu je cestovno selo, koje je najraširenije u sjevernim nizinama (slika br. 52.). Njegove se kuće redaju uglavnom samo s jedne i s druge strane ceste, stoje među sobom razmaknute, pa se jedno selo može pružati u dužinu i po više km. Usred sela je obično širi prostor i na njemu crkva, bunar, škola, seoska općina, a iza pojedinih kuća su zemlje njihovih posjednika. Oblik zbijenoga sela značajan je osobito za jadranska mjesta s visokim kućama, uskim ulicama i s vrlo malo dvorišta, a cestovno je selo uz cestu s gospodarskim zgradama vrlo čest oblik sela u Pa-

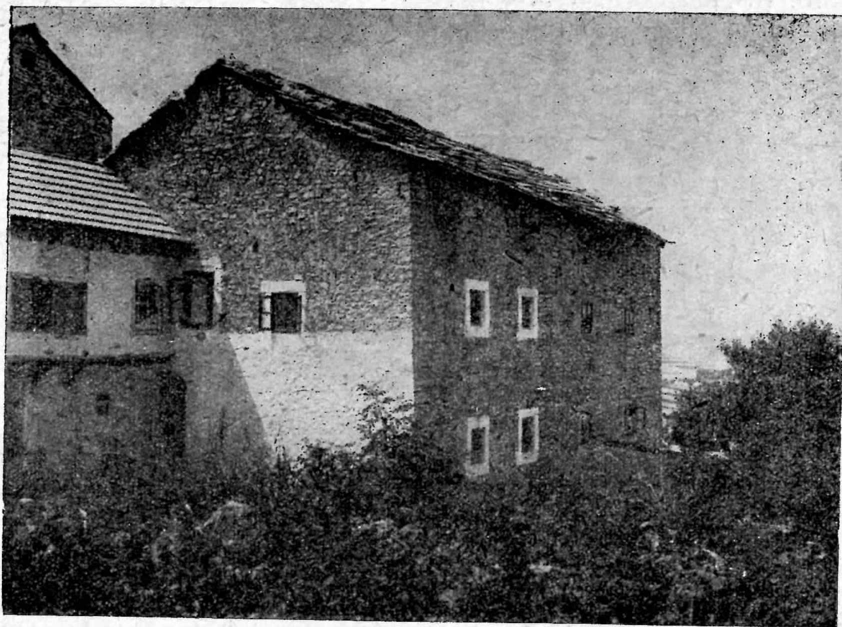
Br. 49. Stojdraga (pod Samoborskom Plješivicom), raštrkano selo

Br. 50. Fužine u Gorskom Kotaru, okupljeno selo

nonskom nizozemlju. Tako je selo Velika Pisanica kod Bjelovara dugo blizu 7 km. Zbijenoga su oblika i planinska sela u Bosni, na pr. kod Travnika Krčevina, Guča Gora, Goleš, Orašje, Vlasovići i dr.

Postanak različitih vrsta sela zavisi od različitih utjecaja. Ti su sad prirodni, sad povijesni, ovdje društvovni, ondje vjerski i t. d. Pripadnici jedne vjere grade često svoja kućišta odijeljeno od inovjeraca na drugoj strani sela. To se vidi osobito lijepo kod bosansko-hercegovačkih sela s muslimanskim stanovništvom (slika br. 53.). Važni su i gospodarski razlozi za nastajanje i razvitak sela. Kad se stoka neki dio godine ili čitavu godinu ne drži u selu nego izvan njega, nastaju u nizinskom području s a l a š i ili k o n a c i, a u planinskom k a t u n i ili s t a n o v i. Od njih se s vremenom razvija novo naselje, koje konačno postane samostalno selo. Tako je na pr. od »konaka« velikoga sela, zapravo trgovišta Virja u Podravini nastalo već posve samostalno selo sa svojom poštom i školom, Virovska Drenovica. Otuda i naziv nekim današnjim selima u Dinarskom gorju: Katuni. Postanak sela često je posljedica seobe ljudi. Takvih ima u Bosni i od najnovijega vremena, a naseljena su dijelom stranim svijetom,

Br. 51. Kuća kamenjara na Kršu (u Livnu), pokrivena pločama vapnenačkoga lapora

Nijemcima, Ukrajincima, česima. Kadgod je i vlast odredila osnutak novoga sela. Tako je god. 1844. nastao Ferdinandovac s ove strane Drave mjesto dotadašnjega Broda s one strane rijeke. Jednako su po odredbi vojne vlasti nekad osnivana t. zv. graničarska sela, napose po Slavoniji.

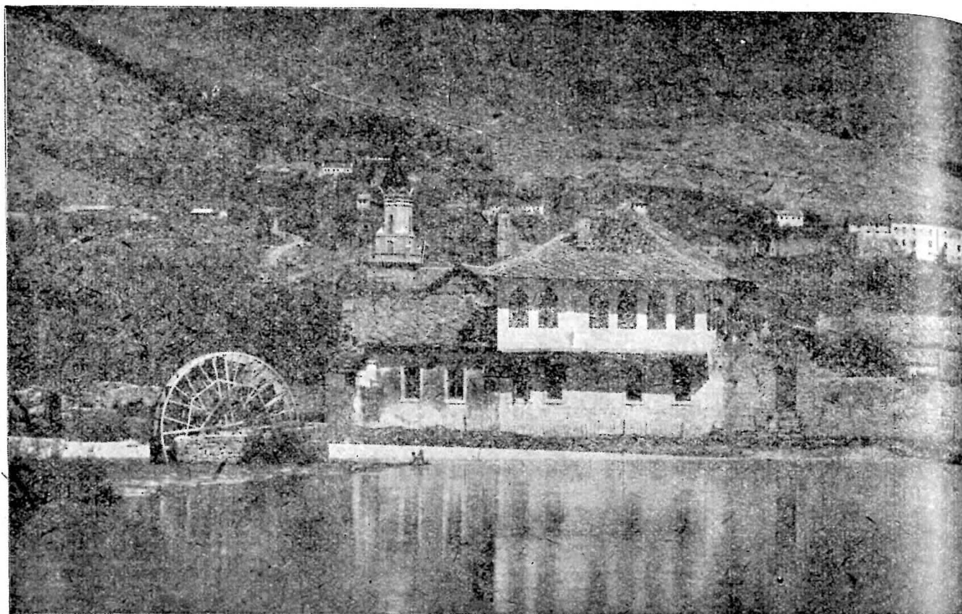
Ali na oblik sela utječe i primjer susjedstva. Jedno se selo gradi po uzoru na druga sela u blizini (slika br. 54.). Iseljenici će kadgod graditi svoje novo selo i u dalekom nekom kraju po primjeru na svoje staro. Preseljenici odnosno kolonisti osnivaju nova naselja po uzoru sad starog sad novog zavičaja, prema tomu da li čuvaju staru predaju ili se lako prilagođuju novoj

Br. 52. Okučani kod Nove Gradiške u Slavoniji, cestovno (ušoreno) selo

sredini. Nova se sela grade prema prosvjetnom stupnju ljudi također drugačije nego stara, da život bude u njima zdraviji i udobniji. Ispitajte u tom pogledu svaki svoje rodno selo ili ono, koje vam je dobro poznato!

»Velika većina našega naroda bavi se seljačkim gospodarstvom i živi u selima, a to je dobro za cio narod, jer ovaj život na mnogo načina utječe povoljno na tijelo i na duh čovjeka. Ako su seljački domovi čisti, svijetli i zračni, a samo selo u zdravu kraju, stanovanje na selu je zdravije nego u gradu. Osim toga seljak radi svoje poslove ponajviše u prirodi, a taj je rad zdraviji nego rad gradskoga čovjeka, koji je prikovan uz pisaći stol ili vezan uz radionicu. Seoski posao nije jednoličan i dosadan kao posao mnogoga radnika u gradu, koji cio život radi isto. Mnogi gradski posao može biti samo posao ruku, a seljak treba u svom radu uvijek da misli, što hoće, kako će i kada će

Br. 53. Muslimanska kuća u Hercegovini

Br. 54. Kuća drvenjara u Ozlju na Kupi

što raditi. Seljak zato može, ako ustreba, pribaviti sebi sve, što mu treba za život. Gradski čovjek to redovno ne može i on je u pribavljanju svega, što mu za život treba, zavisan od rada drugih. Još je važnije, da seljak radi n a s v o m e i s e b i; on je u tome zavisan jedino od Zemlje pod sobom i Neba nad sobom. On je svoj gospodar, pa ako je i siromah. Gradski poslenik radi redovno za drugoga i ima ne jednoga, nego i više starješina, pa stoga i ne može imati osjećaja potpune sigurnosti i nezavisnosti. Seljak je u stalnom dodiru s prirodom, a ta mu veza daje svježinu i tijelu i duši. Zemlju, koju radi, zavoli, privržen joj je. Gradski čovjek gubi tijesnu vezu s rodnom grudom i prirodom, tim glavnim izvorima svježine i tijela i duše. Gradsko se stanovništvo zato pomlađuje i osvježuje novim došljacima sa sela.

Na selu svi žive na svome, svi rade iste poslove, svi su jednaki. Pa i ako ima među njima bogatijih i siromašnijih, opet nema takvih razlika kao među ljudima u gradu. Zato na selu nema toliko povoda zavisti, zlobi, krađi, otimačini i tolikim drugim zlima, kojih ima u gradu. Tamo se stoga može živjeti mirnije, čestitije, poštenije i ljudskije nego tu. Na selu ne samo da se svi poznaju, da se znaju i pređi, nego su ljudi iste dobi skupa proživjeli cio svoj vijek, pa su zato bliži jedni drugima nego ljudi u gradu, gdje svak živi većinom o sebi i gdje u velikim kućama stanuju pod istim krovom ljudi i po više godina, a da se i ne poznaju.

U selu žive ljudi, kojima su već i pradjedovi tu živjeli. Vrlo se rijetko tu nastani čovjek iz drugoga kraja ili posvemašnji stranac. Selo ne prima rado takve nove došljake, kao što uopće ne prima rado novotarije, ako su i dobre. Selo je stoga čuvar staroga: starih uređaja, staroga života u obitelji, starih običaja, nošnja, oruđa i t. d. Grad naprotiv voli novotarije, pa prima često i takve, koje niti su lijepe, niti dobre, niti korisne.

Sve ove prednosti zdravoga seoskoga života imaju narodi, koji su najvećim dijelom seljaci. To su mladi i zdravi narodi, a takav je i hrvatski«. (S. Ratković).

2. G r a d o v i. Seljaci se bave prvom, prvotnom (primarnom) gospodarskom proizvodnjom, a ljudi u gradu su zaposleni u obrtu, veleobrtu, trgovini i prometu ili su činovnici i pripadnici drugih, t. zv. slobodnih zvanja (liječnici, inženjeri, odvjetnici, novinari, umjetnici i t. d.). To je bitna razlika između sela i grada.

Gradovi su nastali u doba, kada se počeo razvijati obrt, a u vezi s njime i trgovina. Tako su usred ratarskih i stočarskih krajeva nastala manja t r g o v i š t a kao središta obrta i trgovine. Kasnije su se u ta mjesta smještavale vlasti i uredi, svjetovni i duhovni, uredili su se sudovi, otvarale više škole, bolnice i druge ustanove. Tu su se okupili i liječnici, odvjetnici,

mjernici, graditelji, tu su stale izlaziti novine i knjige i tako su se od trgovišta pomalo razvili g r a d o v i. Njih treba i ima svaki narod, u koga je razvijena viša prosvjeta. Naselja na prijelazu između sela i grada jesu trgovišta, varošice i varoši, u kojima se dio stanovništva bavi samo ili djelomično i ratarstvom.

Za postanak, razvitak i život grada potrebno je još više uvjeta nego za selo. Prije svega treba dovoljan prostor za podizanje i širenje grada, plodna okolica, pitka voda i zdrav položaj, a veoma je važan i dobar položaj za promet. Zato su mnogi gradovi uz more i rijeke, osobito na sastavu riječnih dolina. U starije doba mnogo se pazilo i na mogućnost obrane, pa su mnogi gradovi nastali uz tvrđave ili oko utvrđenoga brijega. Otuda upotrebljavamo do danas riječ grad u dvojakom smislu. Noviji veleobrtni gradovi nastaju uz rudnike, osobito ugljenike. Imena nekih rudarskih varoši u Bosni odaju svoj postanak od rudarskoga zanimanja prvih naseljenika u njima. Promatrajući na zemljovidnoj karti položaj i ime hrvatskih gradova i većih naselja moći ćete za mnogo njih sami dokučiti, zašto su nastala baš na onom mjestu, gdje stoje.

Kao što su sela različitog oblika, tako ni svi gradovi nijesu građeni na isti način. I tu odlučuju raznovrsne prilike, oblici tla,

Br. 55. Varaždin (gradska vijećnica i trg), srednjoevropski grad

povijesne zgode, prosvjetni razvitak, ali i strani utjecaji. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj su prema različitim stranim utjecajima tri glavna oblika gradova. Pod utjecajem srednjoevropske kulture nastali su na sjeveru gradovi s r e d n j o e v r o p s k o g oblika (slika br. 55.). Kuće su zidane, obično na kat; ulice su široke, glavne su taracane ili asfaltirane, a uz kuće su asfaltirani ili popločani nogostupi ili pločnici za pješake; ulice se stječu na trgovima, na kojima su katkada perivoji ili spomenici, a oko trgova stoje lijepe javne zgrade, na glavnom trgu gradska vijećnica i velika crkva. U primorju su gradovi s r e d o z e m s k o g oblika, kakvih ima svuda uz obalu Sredozemnog mora (slika br. 56.). Kuće su od kamena, na više katova, ulice su taracane i uske, ponajviše samo za prolaz pješaka. Gdje se penju uzbrdo, imaju širinom ulice stepenice. Na trgovima su

Br. 56. Uska ulica u Dubrovniku. Lijevo i u pozadini gradski bedemi i kula. Sredozemski grad

općinske zgrade ili crkve ili stare sudnice. Ti gradovi imaju mnogo crkava i samostana. U bosanskim i hercegovačkim krajevima Nezavisne Države Hrvatske, koji su bili najdulje pod turskom vlašću, imamo i gradova istočnjačkog oblika. Kuće su dobrim dijelom drvene ili od ćerpiča s izbočinama (doksatima). U posebnom su dijelu grada dućani i druge radionice za trgovinu i obrt (slika br. 57. i 58.). To je čaršija, a stanuje se oko čaršije, po mahalama. Muslimanske kuće obično ne gledaju na ulicu, nego su u vrtovima i voćnjacima, a prema ulici su povisoki zidovi bez prozora.

Na području Nezavisne Države Hrvatske ima na tisuće naselja (gradova, trgovišta, sela i zaselaka). Među ovima je samo tridesetak pravih gradova, naime takvih naselja, koja imaju samoupravu i nijesu podređena upravnoj vlasti zajedno sa svojim kotarom. Njihov načelnik je predstavnik vlasti, ravan kotarskomu predstojniku, a oba su podređeni velikom županu svoje župe. Da imamo tako malo gradova, vidi se i otuda, što u nas ima gotovo svako domaćinstvo svoju kuću, a u gradovima stanuje redovno više obitelji pod jednim krovom. Imamo samo jedan veliki grad (s više od 100.000 stanovnika), Zagreb (slika br. 59.). Iz svega ovoga također izbija seljačko obilježje naše države.

Br. 57. Dio čaršije u Derventi. Istočnjački grad

»Prije je bilo prikazano, kako na ljude utječe život na selu i u gradu. Utjecaj sela je povoljniji, ali kulturni narodi moraju imati i gradove, pa ih trebamo i mi. Selo stvara prve gospodarske proizvode, grad ih troši, prerađuje i šalje u trgovinu. U gradovima se stoga stječu obrti, veleobrt, novčarstvo, velika trgovina i prometne ustanove. Selo održava vezu naroda sa zemljom i pomlađuje grad svježim, zdravim silama. Ono, daleko od stranog utjecaja, živi prvotnim životom i čuva tako bitne osnove i proizvode narodne kulture na svim područjima njegova života. Grad, u kome se stječu ljudi iz svih krajeva, pa i stranci, razvija sve grane znanja i umijeća, diže škole i druge prosvjetne ustanove, pa zavode za gajenje znanosti i umjetnosti. Pri tom on stoji u vezi s cijelim prosvijećenim svijetom, pa tako gradovi održavaju kulturnu vezu među narodima. U gradove dolaze na taj način lako strani kulturni utjecaji, dobri i zli. Za neki je to narod samo onda štetno, ako građanstvo prima te utjecaje kao svoje i živi tuđim kulturnim životom. No toga se ne treba bojati, ako grad uzimlje iz sela ne samo proizvode njegova gospodarstva, nego i osnovne kulturne proizvode, pa ih onda primjenjuje u svome kulturnom stvaranju u umjetnosti (pjesmi, glazbi, plesu, kiparstvu), u uređenju društvenog života (u upravi, sudovanju) i t. d. S kulturnim proizvodima, koji nastaju na taj način, upoznaje grad druge narode i prinosi tako kulturne plodove svoga naroda jedinstvenoj kulturi cijeloga čovječanstva. Po takvim samosvojnim proizvodima kulture, koji izražavaju osobine nekoga naroda, dobiva i održava taj narod priznato mjesto među drugim kulturnim narodima svijeta. To je kulturna zadaća i naših gradova, osobito Zagreba i Splita[1], koja nije manje važna od održavanja gospodarskih veza s drugim zemljama.

Br. 58. Čaršija u Sarajevu, gradu istočnjačkoga tipa

[1] Danas ne može ta kulturna zadaća biti namijenjena Splitu nego Sarajevu.

Dok grad crpe iz sela prve tvorevine narodne kulture, grad upoznaje selo s korisnim suvremenim tekovinama u gospodarstvu, zdravstvu i sl. Na taj način nastaje između sela i grada stalna izmjena tvarnih i duhovnih dobara. Oni se skladno popunjavaju u jednu jedinstvenu cjelinu, jer i nijesu drugo nego dva oblika življenja jednoga jedinoga naroda«. (S. Ratković).

3. Glavna gradska naselja. Većina je naših gradova u sjevernom dijelu zemlje. Najveći je i najvažniji glavni grad Zagreb. Nastao je na podnožju gore Medvednice, na položaju zgodnu za obranu i sigurnu od poplava, iznad Save, gdje ova rijeka silazi iz Alpa u nizinu. Kod Zagreba se stječu putovi iz Hrvatskoga Zagorja, iz Podravine podnožjem Medvednice, iz Pounja i ostale Posavine. Ovaj veoma povoljan prometni položaj učinio je Zagreb već rano glavnim gradom Hrvatske. God. 1242. postao je kraljevski slobodni grad, dakle prije 700 godina (slika br. 60.). Poslije svjetskoga rata stao se naglo razvijati i danas broji 350.000 stanovnika, a s naseljima, koja su prostorno vezana s njime neposredno, ima i više. On je sjedište svih središnjih vlasti čitave države, glavno prosvjetno, gospodarsko i političko središte hrvatskoga naroda. Svi ostali naši gradovi zajedno imaju nešto manje od 500.000 stanovnika. Oko 300.000, dakle manje nego sam Zagreb, ima drugih 10 najvećih gradova zajedno: Sarajevo 85, Osijek 45, Banja Luka 30, Zemun 30, Karlovac 24, Mostar 22, Dubrovnik 20, Tuzla 18, Varaždin 17 i Brod na Savi 15 tisuća stanovnika. Iznad 10 tisuća stanovnika imaju još Vinkovci (15), Ruma (14), Sisak (13), Vukovar, Virovitica i Bjelovar (po 12) i Koprivnica i Bihać (po 11 tisuća), a manje od toga preostalih 12 gradova: Hrvatska Mitrovica, Križevci, Požega i Travnik po 8, Čakovec i Hrvatski Karlovci po 7, Petrinja 6, Petrovaradin, Nova Gradiška, Gospić i Livno po 5 i naš najmanji grad Senj 4 tisuće stanovnika.

Br. 59. Pogled na središnji dio glavnoga grada Zagreba

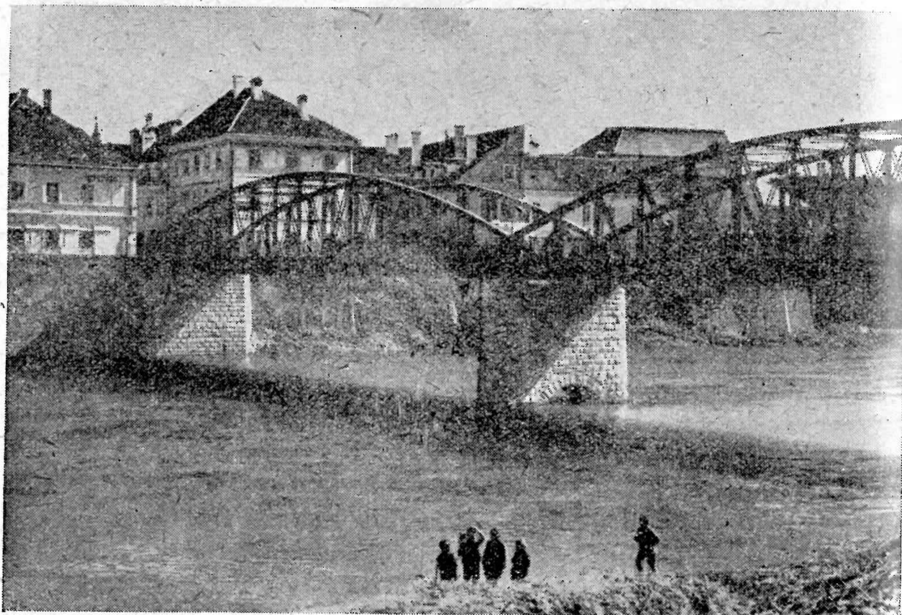

Br. 60. Spomenik banu Jelačiću usred Zagreba

U plitkoj, prostranoj i veoma plodnoj zavali između Medvednice, Kalnika, Bilo-gore i Požeških gora nastala su dva grada, Bjelovar i Križevci. Bjelovar leži između Bilo-gore i Moslavačke gore, gdje se stječu mnogi putovi iz Moslavine i putovi iz srednje Podravine preko Bilo-gore. Križevci su se razvili tamo, gdje put kroz spomenutu zavalu iz Zagreba u Podravinu dolazi do najzgodnijega prijelaza između Kalnika i Bilo-gore. Gdje se taj put spušta u Podravinu, leži Koprivnica. I Križevci su već u XIII. stoljeću bili kraljevski slobodan grad. Središte su naprednoga ratarsko-stočarskog kraja, zato imaju srednju gospo-

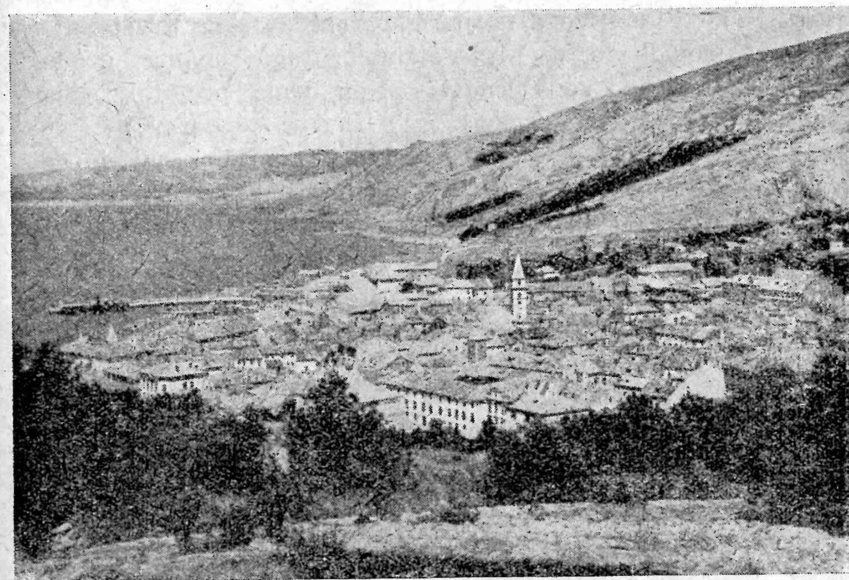
darsku školu. K o p r i v n i c a se smjestila baš tamo, gdje najkraći put iz Zagreba i gornje Posavine izbija preko niskoga prijelaza između Kalnika i Bilo-gore i vodi preko Drave dalje u Madžarsku. Postala je slobodnim kraljevskim gradom već u XIV. stoljeću i bila je utvrđena u doba turskih provala. Najstariji je hrvatski slobodni grad V a r a ž d i n. On leži tamo, gdje Drava silazi između izdanaka Slovenskih Gorica i Macelj-gore u Panonsko nizozemlje i gdje put izlazi iz Hrvatskoga Zagorja u Podravinu. Radi ovoga položaja proživljavao je u prošlosti raznolike događaje, a danas se u njemu križa podravski put i spojni put Posavine-Podravine. Ima razvijen i veleobrt. Sjeverno od njega diže se usred gusto naseljenoga ratarskog i stočarskog Međimurja njegovo središte, Č a k o v e c, osnovan još u XIII. stoljeću, dugo vremena boravište gospodara Međimurja, grofova Zrinskih.

K a r l o v a c (slika br. 61.) je nastao tek u XVI. stoljeću, oko nove tvrđave, koja je bila podignuta 1579. za obranu od Turaka na utoku Korane u Kupu, gdje se stječu putovi, koji dolaze iz Alpa, s mora preko Gorskoga Kotara i Ličke visočine, iz Pounja i Posavine. U tom izvanrednom prometnom položaju morao se Karlovac razviti u novije doba i u važno priradno središte (raskršće cesta i željeznica, električna centrala, znatan

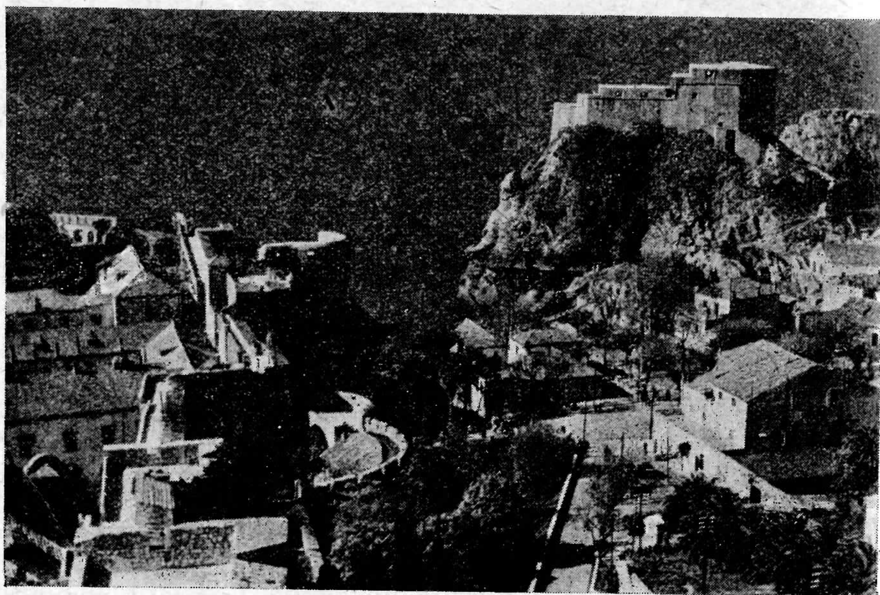
Br. 61. Karlovac na Kupi

veleobrt). Drevnu prošlost ima S e n j u Hrvatskom Primorju (slika br. 62.). Nastao je šest vjekova prije Isusova rođenja podno Vratnika kao glavna luka pod Velebitom. Tu je najzgodniji prijelaz iz primorja na Ličko-krbavsku visočinu. Kroz 13 stoljeća u hrvatskim rukama proživljavao je burnu prošlost. Sputan je u razvitku, jer još nema željezničke veze sa zaleđem, ali mu se ona mora izgraditi, jer je sada glavna morska luka Hrvatskoga Primorja. Mlađi je, ali važniji grad S p l i t. Nastao je početkom VII. stoljeća. Ima vrlo prostranu prirodnu luku, koja se nastavlja u zaštićenom Kaštelanskom zaljevu između Splita i Trogira. U okolici ima plodna polja, Splitsko, Solinsko i Kaštelansko, a pred sobom brojne otoke. Ovo je gospodarski najvredniji dio primorja uz istočnu obalu Jadrana. Zato je ovdje i bilo središte stare hrvatske države. Većem razvitku Splita ipak smeta, što nije željeznicom vezan sa zaleđem dalje od Sinja i što je to zaleđe siromašno, rijetko naseljeno područje krških bila i polja. Grad pripada Italiji, ali se Nezavisna Država Hrvatska može služiti njegovom lukom za svoj promet s vanjskim svijetom. D u b r o v n i k (slika br. 63.) je također nastao u VII. stoljeću, kada su ga bjegunci iz razorenoga Cavtata osnovali na kamenoj

Br. 62. Grad Senj

hridi, zaštićenoj s jedne strane morem, a s druge strane brdom sv. Srđa. Sposobni stanovnici otisnuli su se vrlo rano na more, a krenuli su kao trgovci i u zaleđe, pa je tako Dubrovnik postao samostalna trgovačka republika, koja je postojala sve do Napoleonova vremena. S trgovinom je došlo u grad veliko blagostanje. Dubrovnik je opasan bedemima (»mirima«) i tvrđavama i urešen krasnim palačama i crkvama, ali je mnogo toga porušio potres god. 1667. Uz trgovinu cvala je u starom Dubrovniku i umjetnost. Tamo su živjeli i mnogi hrvatski pjesnici (Gundulić i dr.). Ondje se rodio znameniti učenjak Ruđer Bošković. Dubrovnik je i danas važno kulturno središte i putničarsko mjesto, ali se u njemu očuvao i poduzetni duh starih Dubrovčana, osobito u pomorstvu. Stoga je sjedište našega najjačeg parobrodarskog društva (»Dubrovačka plovidba d. d.«). Na zidinama toga slavnoga grada sv. Vlaha stoji pisano za vječnost: »Non bene pro toto libertas venditur auro«, a to znači: sloboda se ne prodaje ni za sve blago ovoga svijeta. Dubrovnik je doista kroz vjekove sačuvao slobodu. Po njegovoj luci ima danas i Nezavisna Država Hrvatska jedini pomorski otvor u široki svijet.

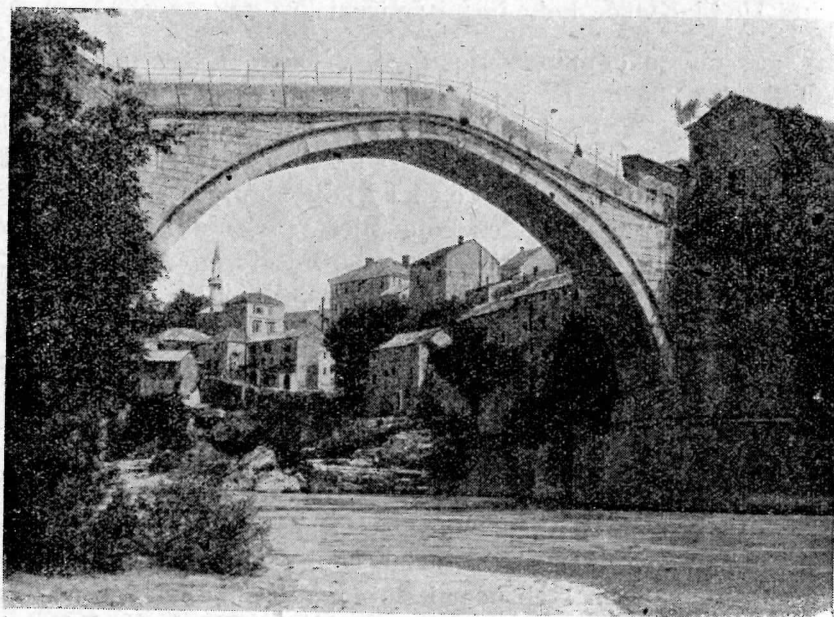
Br. 63. Pogled na Dubrovnik. Sprijeda se vide bedemi i kule starih gradskih utvrda. Nasuprot gradu otok Lokrum

Osim ovih gradova na moru imamo i po otocima nekoliko naselja sličnih gradovima. Takvo je na otoku Pagu Pag, na Braču Supetar i na Hvaru Hvar. Uz more su kupališta Kraljevica, Crikvenica i Novi Vinodolski, onda Karlobag, na Zrmanji Obrovac, pod Mosorom Jesenice u Poljicima, gdje se održala stara hrvatska knežija kroz 800 godina (sve do početka XIX. stoljeća), blizu ušća Cetine Omiš, važno veleobrtno područje nedaleko od vodopada Gubavice, podno Biokova Makarska, nekad gnijezdo odvažnih neretvanskih gusara, na uskoj prevlaci između poluotoka i kopna Ston, gdje se dobiva sol iz mora i goje kamenice (oštrige), pa niže Dubrovnika prastara naseobina Cavtat.

U unutrašnjosti Krša važnija su naselja vezana većinom uz polja kao njihova gospodarska središta. Takva su mjesta na Ličko-krbavskoj visočini Gospić, Otočac, Udbina, Korenica. na Krki Knin, prometno i priradno središte pod Dinarom, zato već u doba hrvatskih vladara važno utvrđeno mjesto i jedno od njihovih boravišta, onda Drniš, Sinj, Imotski, Tomislavgrad ili kraljevsko Duvno, Ljubuški, u središtu proizvodnje duhana, i nedaleko ušća Neretve luka Metković, koja ima i željezničku vezu sa zaleđem.

Još dublje u unutrašnjosti na Visokom Kršu nema većega grada od Kupe do Neretve. Kod stare hrvatsko-bosanske međe spominjemo Cazin i Veliku Kladušu, na Uni trgovačku Krupu, stočarski Kulen-Vakuf i veleobrtni Drvar, pod Grmeč-planinom Petrovac, koji trguje stokom, na Sani Ključ (izvoz drva) i još koje mjesto, a znatniji je grad tek Bihać na Uni, sve važnije prometno mjesto, glavno u »Turskoj Hrvatskoj«. čedna su naselja u svoj zapadnoj Bosni. Najznamenitije je Livno pod Krug-planinom na rubu Livanjskog polja i na raskršću cesta, tržište vunom i sijenom, a Kupres na visokom polju na glasu je po žestokoj buri, koja bijesni osobito zimi. Livno, kao i druga mjesta u krškim poljima, središte je velikog takvog polja, u kome je već u IX. stoljeću bila stara hrvatska župa. Danas je važno trgovačko mjesto na cesti iz doline Vrbasa preko Dinare na more i znatno središte stočarstva (»livanjski« ovčji sir). U njemu se izrađuju drveni predmeti urešeni umetnutom srebrnom i zlatnom žicom. Livno je naš najviši grad, 800 m iznad mora. Na Vrbasu je raskršće željeznica Donji Vakuf, Bugojno u vrlo plodnom Skopskom polju,

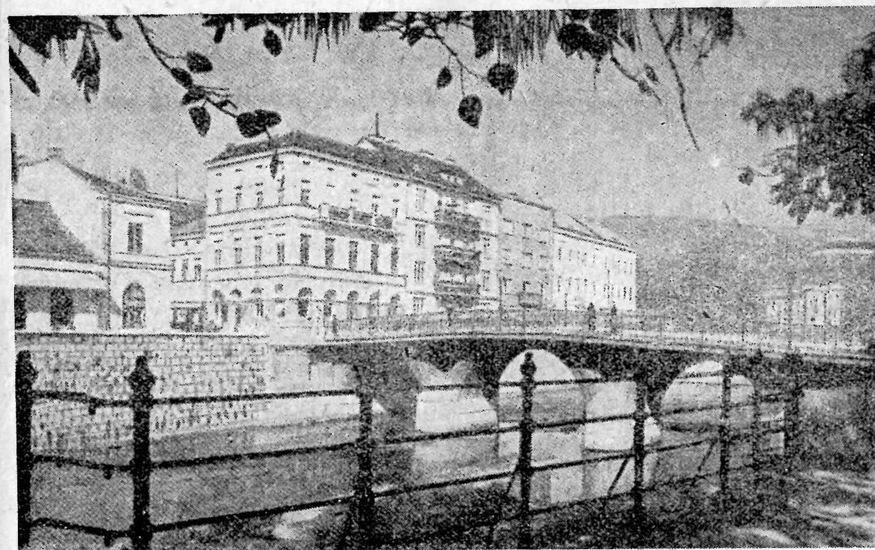
rudarska varošica Gornji Vakuf i na visokom razvođu između Vrbasa i Neretve Prozor u gorskoj kotlini s mnogim spomenicima iz davnine. Važnost će im poskočiti mnogo, kad se izgrade željezničke pruge Banja Luka—Jajce i Gornji Vakuf—Rama na Neretvi. Na pritoku Trebižatu u plodnoj dolini spomenuto je već naselje Ljubuški, također s rimskim spomenicima, a na Bregavi, pritoku Neretve s južne strane, na raskršću cesta pod starom tvrđom, Stolac sa znatnim vinogradarstvom u najvrućem kraju Hercegovine, onda Nevesinje na raskršću cesta, Gacko, Bileća i Ljubinje, znatna mjesta za stočarstvo, pa napokon Trebinje, prastaro naselje kraj rijeke Trebišnjice, gdje ona silazi u Popovo polje, sa znatnom trgovinom prema Dubrovniku. Ističe se ipak jedino Mostar, glavni grad Hercegovine (slika br. 64.). Važnost mu je dao položaj na Neretvi. Smjestio se ondje, gdje rijeka, probivši se kroz izdanke Čvrsnice i Prenja, silazi u nizinu i gdje je bilo zgodno mjesto za most preko rijeke, kojim ide put s jedne na drugu stranu zemlje. Zato je Mostar i postao glavni grad Hercegovine mjesto staroga Blagaja iznad vrela Bune.

Br. 64. Mostar. Kameni most iz sredine 16. stoljeća

Gotovo u sredini glavnoga puta Bosne i Hercegovine, koji vodi s mora dolinama Neretve i Bosne u međurječje, smjestio se grad Sarajevo (slika br. 65.), koji je ovim središnjim položajem izvojevao pobjedu u natjecanju za prvenstvo s prijašnjim glavnim bosanskim gradovima (Banjom Lukom, Travnikom i Jajcem). Sarajevo se prostire amfiteatralno s obje strane Miljacke pod Trebevićem (1629 m) u dubokoj, do 4 km dugačkoj i 2 km širokoj kotlini, koja se otvara prema zapadu i prelazi u plodno polje. Stariji dio grada smješten je slikovito po gorskim pristancima među zelenim vrtovima i voćnjacima. Ondje je tvrđava, opasana starinskim zidinama, koja vlada nad čitavim gradom. No danas je Sarajevu druga cijena, danas je najznamenitije tržište, jer se u njemu sastaju glavni prometni putovi iz sve zemlje bosansko-hercegovačke, pa je stoga bio do nedavna sjedištem svih vrhovnih, duhovnih i svjetovnih oblasti, mnogobrojnih prosvjetnih i obrazovnih zavoda i društava za Bosnu i Hercegovinu, a jamačno mu je i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj namijenjena osobita uloga, koja mu je od prirode osigurana.

Prema važnosti Sarajeva sva su druga naselja u ovom kraju neznatna. Dosta je spomenuti neka po imenu: Foča, Čajniče, Goražde, Rogatica, Višegrad, Srebrenica i Vlasenica. U planinama istočnoga bosanskog gorja nema uvjeta za

Br. 65. Sarajevo. Most preko Miljacke. U tom gradu istočnjačkog lica vide se jaki utjecaji srednjoevropski

razvitak većega naselja ni u dolinama Drine i njezinih pritoka. Povoljnije su prilike za naselja na srednjoj Bosni, kako potvrđuju imena Visoko, Fojnica, Zenica, Žepče i naročito Travnik. Travnik (slika br. 66.) se dobro smjestio u sigurnu položaju na Lašvi, gdje ona izlazi u plodno polje, i na mjestu, odakle je lagan pristup u dolinu rijeke Bosne i u središte istoimene zemlje oko

Br. 66. Travnik. Starije kuće s izbočinama i džamija odaju tip istočnjačkoga grada

Sarajeva. Zato je Travnik bio za doba turskoga gospodstva sjedište bosanskih vezira (»vezirski grad«). Danas je znatno gospodarsko, osobito stočarsko središte (proizvodnja »travničkog« ovčjeg sira na planini Vlašiću). U njemu je isusovačka gimnazija. Rudna bogatstva na Spreči pod Majevicom i rudnici soli uvjetovali su razvitak grada Tuzle, a plodnost tla je osigurala napredak Bijeljini nedaleko Drine i Brčkom na Savi.

Prelazeći u međurječje izvrsno je smješten na sastavcima Save i Dunava sredovječni grad Zemun nasuprot Beogradu, glavnom gradu Srbije, na vrlo važnom prijelazu iz Podunavlja na Balkanski poluotok. Zemun je u prošlosti zbog svoga položaja na ovom prijelazu često stradao, a sada se lijepo razvija u trgovini i prometu. Uz glavnu prugu kroz Srijem leže znatna

središta napredne poljoprivredne proizvodnje, Stara Pazova, Ruma, Hrvatska Mitrovica i Šid, a na mjestu, gdje se sastaju prostrane i plodne nizine Podravine, Podunavlja i Posavine, moralo je već u pradavno doba nastati naselje, u kome su se stjecali prometni putovi duž ovih rijeka. To su današnji Vinkovci, naseobina već u kameno doba, a za Rimljana važno mjesto, oko kojega su se vodile bitke i u kome su se rodila dva cara. Zbog svoga položaja Vinkovci su uvijek bili važno naselje, a danas poslije Zagreba naše glavno stjecište cesta i željeznica (šest pruga) i važno trgovačko i obrtno mjesto. Na Dunavu, kraj ušća Vuke, diže se znatno pristanište na njemu, Vukovar, još od XIII. stoljeća slobodan kraljevski grad, sada središte našega Podunavlja. Što je Varaždin za gornju, to je Osijek za donju Podravinu, nešto dalje od močvarnoga utoka Drave u Dunav. Kod njega se križaju važni putovi uz Dunav i Dravu, pa je postojao već u rimsko doba i proživljavao bogatu i burnu prošlost. I danas je važno stjecište cesta, željeznica i parobroda, jedno od glavnih središta priradnoga života Nezavisne Države Hrvatske, a lijepo mu je razvit i veleobrt. Na izvrsnom je mjestu i Brod na Savi. Smjestio se baš tamo, gdje posljednji ogranci Dilj-gore dopiru do Save, a u blizini utoka rijekâ Vrbasa, Ukrine i Bosne, koje dovode putove s juga u Posavinu. Radi ovoga važnog položaja za prijelaz preko Save nastalo je tu naselje već u staro rimsko doba. Za vrijeme turskoga gospodstva u Bosni bio je Brod graničarska tvrđava i straža na Savi. Danas je važno stjecište putova i željeznica i radi toga živo trgovačko i veleobrtno mjesto. Na drugoj je strani Bosanski Brod, koji je sačuvao nešto istočnjačkih osobina. S vremenom će se oba mjesta valjda spojiti u jedan grad.

Na mjestu, gdje se put iz plodne i napučene Požeške kotline spušta između Psunja i Požeške gore u Posavinu, leži Nova Gradiška; u prostranoj Požeškoj kotlini je stara Požega, koja je postojala već u XI. stoljeću, a kasnije je postala i slobodan kraljevski grad. U bogatoj srednjoj Podravini je Virovitica uz sjeverne obronke Bilo-gore, nekada utvrđen grad, u srednjem vijeku slobodna županija i danas priradno središte onoga kraja, no od sviju je najvažniji prastari grad Sisak (slika br. 67.) na samom utoku Kupe u Savu, gdje se stječe promet Pokuplja i Posavine, a odakle se otvaraju zgodni putovi na sve strane. Postojao je još prije Isusova rođenja. Osnovaše

Br. 67. Stari grad u Sisku na sastavu Save i Kupe

Br. 68. Banja Luka

ga Kelti. Rimljani su ga učinili vojnim taborom i kolonijom, a knez Posavske Hrvatske, Ljudevit, odabrao ga je radi povoljnog položaja za prijestolnicu. Za doba Turaka bio je važna obrana ostataka Hrvatske (pobjeda nad Turcima god. 1593.). Danas ga ovaj prometni položaj čini važnim stjecištem cesta, željeznica i trgovine. Ima i živahan veleobrt. P e t r i n j a je nastala također uz tvrđavu po prilici u isto doba kad i Karlovac. Nema ipak tako zgodan položaj, pa se razvija sporije, a smeta mu i blizina Siska.

Čini se, da najljepša budućnost u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj čeka B a n j u L u k u (slika br. 68.). Ona leži u sjevernoj Bosni uz obje strane donjega Vrbasa, a to je položaj, koji ima sve uvjete, da se grad razvije u veće gospodarsko, prometno i političko žarište države, jer leži u njezinu središtu, kao što je Sarajevo usred Bosne i Hercegovine, dok je Zagreb na rubu i blizu granice države. Grad se nalazi na visini od 160 m nad morem, a u kotlini, koja je otvorena prema velikom Panonskom nizozemlju. Početak moderne Banje Luke pada u doba pred okupacijom (1878.). Tada je osnovan trapistički samostan »Marija Zvijezda« (1869.), koji je mnogo utjecao na razvitak grada. God. 1872. predana je prometu prva bosanska željeznička pruga normalnoga kolosijeka Dobrljin—Banja Luka, a god. 1873. osnovan je franjevački samostan Petričevac, što je još jače pospješilo proširenje grada prema sjeveru, gdje se kasnije razvijao dalje. Ondje je osnovan novi, kršćanski dio grada, t. zv. Varoš. Najjužniji dio grada nastanjen je gotovo isključivo muslimanima, kojima je glavno zanimanje poljodjelstvo. Gornji Šeher, najstariji dio grada, naliči na staro bosansko trgovište, u kome su brojne obrtničke radionice i velika čaršija, a Donji Šeher leži sasvim u ravnici i ima široke ulice. To je danas južni dio novoga gradskog središta. U Banjoj Luci imaju Hrvati obiju vjera znatnu većinu. Sjedište je podpredsjednika državne vlade, a ima postati upravnim i sudskim središtem čitave države, jer leži u sredini Nezavisne Države Hrvatske.

Duhovna kultura

Gledajući raznolike predmete (preslice, kolijevke, sanduke, tikvice, frule, tambure, vrata, dovratnice i t. d.), koje su izradile vješte ruke hrvatskoga seljaka, moramo se diviti ukusu i umjetničkoj domišljatosti našega priprostog seljačkog svijeta, jer se u tome očituje općenita nadarenost hrvatskoga naroda. Velik ukus i smisao za lijepo pokazuju i drugi proizvodi njegova duha: priče i izričaji, pjesme i melodije, igre i plesovi. A što da se kaže o narodnim običajima kod gospodarskih poslova (sjetve, žetve, berbe, košnje i sl.), u obiteljskom životu (rođenje, vjenčanje, smrt) (slika br. 69.), u svetkovanju blagdana (Božića, Uskrsa, Ivanjdana, Jurjeva, Ramazana, Bajrama i dr.), kad je jasno, da u svim tim raznovrsnim običajima narodnim ima mnogo misaono i lijepo? U našem je selu sačuvano neiscrpljivo tvarno i duhovno kulturno blago, koje je narod stvarao u dugim vjekovima svoga života (slika br. 70.). To je naša hrvatska kultura, naše veliko narodno kulturno blago (slika br. 71.). Tko bi htio upoznati čitavo kulturno dobro Hrvata, t. j. sav život i kulturne tvorbe, trebao bi potanko ogledati, slušati, razglabati i proniknuti, gotovo bez kraja i konca, na selu u svaku pojedinost, svaku pojavu, najsitniju i najkrupniju. A ipak smo zaostali u prosvijećenosti. Tome ima mnogo razloga, a glavni je u velikom broju nepismenih ljudi. Kultura se širi među ljudima gledanjem, živom riječju, ali najviše čitanjem. Za to je potrebno znanje čitanja i pisanja, t. j. potrebna je pismenost.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj je nažalost još uvijek mnogo odraslih nepismenih ili analfabeta (starijih od 7 godina). I u tome su bolje prilike na sjeveru nego na jugu, a veoma su nepovoljne u nekim krajevima unutrašnje Bosne. Najmanje nepismenih ima u nizinskim i gospodarski naprednim krajevima (u Međimurju, gornjoj Posavini, donjoj Posavini), ali je i tu prigodom brojidbe god. 1931. nabrojeno između 10% i 20% nepismenih. Mnogo je više nepismenih bilo u južnom dijelu zemlje, u primorju 20—25%, a na otocima nešto povoljnije. Sve ostalo

područje Dinarskoga gorja imalo je poprijeko više od 50% nepismenih, najviše u krajevima Visokoga Krša (Livno 82%, Duvno ili Tomislavgrad 85%, Prozor dapače i preko 85%), a nije bolje jamačno ni u planinama istočno od Sarajeva prema Drini. Ovdje je dakle bilo najviše, a u Međimurju najmanje analfabeta. Poprijeko je bilo one godine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj oko 50% odraslih nepismenih, a danas će ih biti nešto manje. Ovo su veoma žalosne i štetne prilike, jer u srednjoj i zapadnoj Evropi nema nijednoga drugog naroda s tolikim % nepismenih. Svi prosvijetljeni narodi unapređuju pismenost svim silama, a osobito pomoću škole. I naša će državna vlada sigurno pregnuti,

Br. 69. Svatovi u Šestinama kraj Zagreba. Na slici se vidi lijepa muška i ženska narodna nošnja, pretežno od domaćega platna

da dobijemo što prije potreban broj pučkih škola i učitelja, kako bi se moglo poučiti u osnovnom znanju svako za školu doraslo dijete. Za odrasle nepismene, koji ne mogu ići u školu, treba nastaviti s osnivanjem tečajeva.

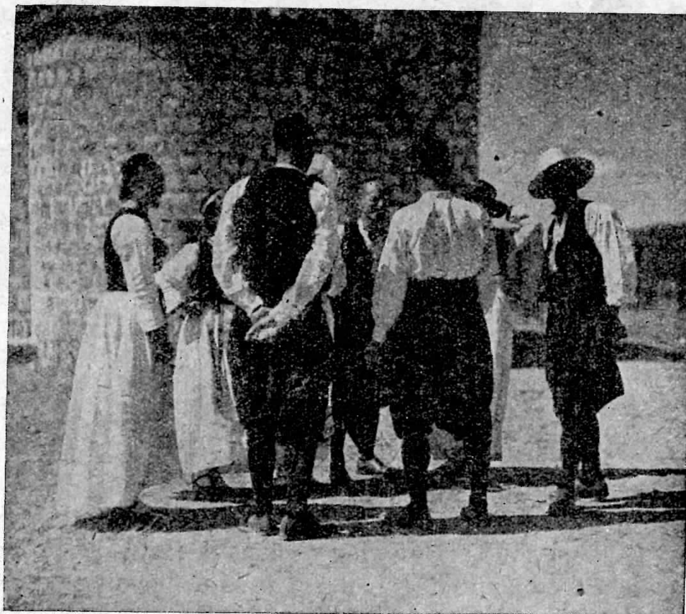
2. Školstvo. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bilo je na kraju školske godine 1940./41. 3.996 javnih pučkih škola s 10.025 razreda i 10.678 učitelja i učiteljica. To nije dosta jer od 645.644 djece, dorasle za školu, nju polazi jedva oko 450.000, a oko 195.644 djece (ili 30%) ostaje bez školske obuke. Trebalo bi

dakle izgradit što prije tisuću novih školskih zgrada, a mnoge proširiti i popraviti, jer kroz pučku školu treba da prođe svako naše za školu doraslo i sposobno dijete obojega spola.

Prošireno školsko obrazovanje daju građanske škole poljopriradnog, obrtnog i trgovačkog smjera i druge srednje škole, naime gimnazije, koje se dijele u klasične i realne.

Za niže stručno obrazovanje mladeži imamo niže muške i ženske stručne škole, kućanske škole, nekoliko nižih i seljačkih gospodarskih škola za različite grane poljoprirada (ratarstvo, vinogradarstvo-voćarstvo, stočarstvo, rudarstvo). Srednje stručno obrazovanje daju naše srednje stručne škole: učiteljske, tehničke, obrtne, rudarske škole, trgovačke akademije, gospodarske, pomorske i glazbene škole.

Za najviše stručno obrazovanje postoji u Zagrebu Hrvatsko sveučilište s 8 odjela (fakulteta), Ekonomsko-komercijalna (gospodarsko-trgovačka) visoka škola, Visoka pedagoška škola, Akademija likovnih umjetnosti i Hrvatska glazbena akademija. Ove visoke škole polazi oko 7.000 slušača (slušačica).

Br. 70. Narodna nošnja iz Konavala kod Dubrovnika. Čakšire muškaraca sjećaju na istočnjački utjecaj iz Hercegovine

3. Druge prosvjetne i kulturne ustanove. Najviša je ustanova te vrste Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Geofizički zavod za proučavanje pojava u zraku i za opažanje potresa i promjena u kori Zemlje, pa Geološki zavod, Botanički, Arheološki i t. d. U Splitu je Oceanografski institut za proučavanje Jadrana i života u njemu, u Sarajevu Zemaljski muzej za proučavanje i čuvanje spomenika o zemlji i narodu u prošlosti i sadašnjosti Bosne i Hercegovine.

Unapređivanju znanosti i umjetnosti služe također muzeji, galerije slika (kipova) i druge zbirke. Muzeja ima više u

Br. 71. Muslimanska nošnja. Žena krije lice feredžom

Zagrebu, onda u Varaždinu, Kninu (hrvatskih starina), Požegi. Dubrovniku, Sarajevu i u drugim nekim mjestima. Muzejima su slični arhivi, u kojima se čuvaju važni pisani spomenici iz narodne prošlosti. Takve arhive imaju Zagreb i Dubrovnik. Galerije slika i kipova imamo u Zagrebu, Varaždinu i Sarajevu. Da bi naši znanstveni radnici mogli pratiti stručni rad i napredak znanosti kod nas i u svijetu, uređuju se knjižnice. Najveća je

kod nas javna narodna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, koja čuva također dragocjene rukopise i primjerke starih hrvatskih knjiga.

Ima ustanova i za širenje prosvjete. Ovamo idu kazališta (u Zagrebu, Osijeku, Banjoj Luci i Sarajevu), časopisi i novine, javna predavanja, krugovalna postaja u Zagrebu, knjige. Osobito su knjige uspješno sredstvo za širenje prosvjete. Za izdavanje dobrih i jeftinih knjiga postoje posebna književna društva. Glavna su Društvo sv. Jeronima za pouku seljačkoga svijeta, Matica Hrvatska za građane više naobrazbe i Društvo hrvatskih književnika, sve u Zagrebu. Za pučka predavanja postoji Pučko sveučilište u Zagrebu i slične ustanove u nekim pokrajinskim gradovima. Hrvatski izdavalački bibliografski zavod izdaje mnogo knjiga, a najvažnije su Hrvatska enciklopedija u 16 svezaka, od kojih su izašla tri sveska, i enciklopedija za mladež »Znanje i radost« u 10 svezaka.

4. Vjerske ustanove. Svaka vjeroispovijest u državi ima svoje uređenje. Rimokatolici imaju dvije nadbiskupije (u Zagrebu i Sarajevu) i sedam biskupija (u Senju, Splitu, Hvaru, Dubrovniku, Mostaru, Banjoj Luci i Đakovu), a te se dijele u župe, kojih ima više od 1000. Ostali katolici (grkokatolici i starokatolici) imaju po jednu biskupiju za svoje vjernike u čitavoj državi. Tako i evangelici. Njihov je biskup u Zagrebu, grkokatolički u Križevcima, a starokatolički u Zagrebu. Islamska vjerska zajednica ima svoga vrhovnoga vjerskog poglavara, Reis-ul-ulemu, u Sarajevu, a njemu su podređeni imamati, koji postoje svagdje, gdje je znatniji broj pripadnika te vjere, osobito u Bosni i Hercegovini. Hrvatska pravoslavna crkva ima na području Nezavisne Države Hrvatske četiri eparhije (u Zagrebu, Bosanskom Brodu, Sarajevu i Bosanskom Petrovcu) sa mnogo parohija.

Državno ustrojstvo

Nema države bez naroda, područja i vlasti. Te tri bitne oznake ima i Nezavisna Država Hrvatska. Područje smo upoznali u prvom dijelu ove knjige, narod u drugom, a sada treba da glavno naučite i o našoj narodnoj i državnoj vlasti, koju predstavlja Poglavnik kao poglavar države. Ta je vlast osnovana u duhu načela hrvatskoga ustaškog pokreta, koja je Poglavnik postavio dne 1. lipnja 1933. i počeo ostvarivati s danom osnutka Nezavisne Države Hrvatske dne 10. travnja 1941. Budući da su načela HUP temelj, na kojima se izgrađuje Nezavisna Država Hrvatska, treba ih proučiti i dobro upamtiti.

1. Načela hrvatskog ustaškog pokreta.

1. Hrvatski narod jest samosvojna narodna (etnička) jedinica. On je narod sam po sebi te u narodnosnom smislu nije istovetan s nijednim drugim narodom niti je dio ili pleme bilo kojega drugoga naroda.

2. Hrvatski narod ima svoje izvorno povijesno ime Hrvat, pod kojim se pojavio u davno povijesno doba, pod kojim je prije 1400 godina došao u današnju svoju postojbinu te pod kojim živi sve do danas. Toga imena ne može i ne smije zamijeniti nikakvo drugo ime.

3. Svoju današnju postojbinu učinio je hrvatski narod već u pradavna vremena svojom domovinom, u njoj se trajno nastanio, s njome srastao i dao joj izvorno i naravno ime Hrvatska. To ime ne može se i ne smije se zamijeniti s ni jednim drugim imenom.

4. Zemlja, koju je u pradavno doba hrvatski narod zaposjeo, te koja je stoga njegovom domovinom, prostire se na više pokrajina, koje su imale posebna pokrajinska imena dijelom još prije

dolaska Hrvata, a druga su pokrajinska imena nastala poslije, no sve te pokrajine sačinjavaju jednu jedinstvenu domovinu Hrvatsku, te nitko nema prava da bilo koju od tih pokrajina svojata za sebe.

5. Hrvatski je narod došao u svoju domovinu Hrvatsku kao potpuno slobodan narod, i to u vrijeme seobe naroda vlastitom pobudom, te je tu zemlju osvojio i svojom za uvijek učinio.

6. Hrvatski je narod došao u svoju domovinu Hrvatsku potpuno izgrađen (organiziran) ne samo obiteljski nego i vojnički te je odmah po dolasku osnovao svoju vlastitu državu sa svima obilježjima državnosti.

7. Svoju vlastitu državu Hrvatsku, osnovanu već onda, kada su mnogi drugi narodi živjeli još potpuno nesređeni (neorganizirani), hrvatski je narod održao kroz sve vjekove pa do konca svjetskoga rata, a nije se kao ni prava na nju, nikada pa ni koncem svjetskoga rata, bilo kojim činom ili bilo kojom zakonitom odlukom odrekao, ili to svoje pravo na koga drugoga prenio. Tek mu je koncem svjetskoga rata tuđinska sila spriječila, da dalje vrši svoja vrhovnička (suverena) prava u vlastitoj svojoj državi Hrvatskoj.

8. Hrvatski narod imade pravo svoju vrhovničku (suverenu) vlast u svojoj vlastitoj državi Hrvatskoj na cijelom svome narodnom i povijesnom području oživotvoriti, t. j. svoju potpunu samostalnu i Nezavisnu Državu Hrvatsku opet uspostaviti. Tu uspostavu imade pravo izvršiti svim sredstvima, pa i silom oružja.

9. Hrvatski narod ima pravo na sreću i blagostanje kao cjelina, a isto takvo pravo ima i svaki pojedini Hrvat kao član te cjeline. Ta sreća i blagostanje mogu se oživotvoriti i ostvariti za narod kao cjelinu i za pojedince kao članove cjeline jedino u posve samostalnoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koja ne smije i ne može biti sastavnim dijelom u ni jednom obliku ni jedne druge države ili bilo kakve ine državne tvorevine.

10. Hrvatski narod ima svoje vrhovničko pravo (suverenitet), po kome on jedini ima vladati u svojoj državi i upravljati svim svojim državnim i narodnim poslovima.

11. U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskoga naroda, te isto ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države odlučivati ni jedan strani narod ni država.

12. Seljaštvo nije samo temelj i izvor svakoga života, nego ono i samo po sebi sačinjava hrvatski narod, te je kao takvo nosilac i vršilac svake državne vlasti u hrvatskoj državi.

I kraj toga svi stališi hrvatskoga naroda sačinjavaju jednu narodnu cjelinu, budući da i ostali stališi u hrvatskom narodu, kojih su članovi pripadnici hrvatske krvi, imaju ne samo svoj korijen i podrijetlo nego i trajnu obiteljsku vezu sa selom.

Tko u Hrvatskoj ne potječe iz seljačke obitelj, taj u 90 slučajeva od stotine nije hrvatskog podrijetla ni krvi, već je doseljeni stranac.

13. Sva tvarna (materijalna) i duhovna dobra u hrvatskoj državi vlasništvo su naroda, te je on jedini vlastan njima raspolagati i njima se koristiti.

Prirodna bogatstva hrvatske domovine, napose njezine šume i rude, ne mogu biti predmetom privatne trgovine.

Zemlja može biti vlasništvo samo onoga, koji je obrađuje sam sa svojom obitelji, t. j. seljaka.

14. Temelj svake vrijednosti jest samo rad, a temelj svakog prava jest dužnost. Stoga u hrvatskoj državi rad označuje stupanj vrijednosti svakoga pojedinca i ima predstavljati temelj cjelokupnoga narodnog blagostanja.

Nitko ne može imati nikakvih posebnih prava nego samo dužnosti prema narodu i državi, koje jedino daju svakome pravo na osigurani život.

15. Vršenje svih javnih dužnosti (funkcija) vezano je na odgovornost. Svatko, tko u ime naroda ili države vrši javne poslove bilo kakve vrsti, odgovara sa svojim dobrom i sa svojim životom za sva djela i propuste.

No dužnost i odgovornost prema cjelini imadu biti temeljem svake djelatnosti u posebničkom (privatnom) životu svakoga pojedinca, člana hrvatskoga naroda.

16. Težište ćudoredne (moralne) snage hrvatskoga naroda leži u urednom i vjerskom obiteljskom životu, njegove gospodarske snage u seljačkom gospodarstvu, zadružnom životu i prirodnom bogatstvu hrvatske zemlje, obrambena snaga u sredbotvornim (organizatornim) i prokušanim vojnim vrlinama.

Prosvjetni i kulturni napredak hrvatskoga naroda temelji se na prirodnoj narodnoj darovitosti i prokušanoj sposobnosti na polju nauke, znanosti i prosvjete.

Veleobrt, obrt, kućno rukotvorstvo i trgovina imaju biti ruka pomoćnica u sveukupnom seljačkom i općem narodnom gospodarstvu. Te grane života imaju biti polje časnoga rada i vrelo dostojnoga života radnika, a ne sredstvo gomilanja narodne imovine u rukama glavničara (kapitalista).

17. Skladno gajenje, promicanje i usavršivanje svih narodnih vrlina i grana narodnog života, zadaća je svih pregnuća javnoga rada i državne vlasti kao takve, jer one daju potpuno jamstvo opstanka, vjekovnog bivstvovanja i blagostanja sadanjih i budućih pokoljenja cjelokupnoga hrvatskog naroda i opstojnosti i sigurnosti Nezavisne Države Hrvatske.

Na ovim načelima temelji hrvatski ustaški pokret svoj rad i borbu te kroči otvoreno i odvažno naprijed k cilju, t. j. k potpunom oslobođenju hrvatskoga naroda i k uspostavi samostalne i Nezavisne Države Hrvatske.

Dano u Glavnom ustaškom stanu dana 1. lipnja godine 1933.

Ustaški Poglavnik:
Dr. ANTE PAVELIĆ v. r.

2. Državna vlada. Država se brine za obranu zemlje, održavanje reda i promicanje dobrobiti svoga stanovništva. To postizava trostrukom vrsti djelatnosti, naime zakonodavstvom, sudstvom i upravom.

Zakonodavstvo vrši sam Poglavnik uz pomoć Hrvatskoga državnog sabora.

Sudovi izriču pravdu u poslovima imovinske prirode među pojedincima i kažnjavaju zločine i prestupe. Najviši sudovi jesu Stol sedmorice za cijelu državu, banski stolovi u Zagrebu i Sarajevu, sudbeni stolovi (19) ponajviše u sjedištima velikih župa i kotarski sudovi (162) redovno u sjedištima kotarskih oblasti (135), ali ih ima i u drugim većim mjestima.

Upravna je djelatnost mnogostruka i bavi se svim granama narodnoga života. Zato ima veoma mnogo upravnih vlasti, a djelovanje njihovo vodi državna vlada u Zagrebu. Vrhovna se državna uprava vrši u predsjedništvu vlade, podpredsjedništvu vlade i u slijedećim ministarstvima: ministarstvu vanjskih poslova, hrvatskoga domobranstva, pravosuđa i bogoštovlja, unutarnjih poslova, u državnoj riznici, ministarstvu prometa i javnih radova, nastave, zdravstva, seljačkoga gospodarstva, obrta, veleobrta i trgovine, šumarstva i rudarstva i u ministarstvu udružbe.

U nadležnost ministarstva, svakoga za svoj djelokrug, spadaju poslovi oko ustrojstva državnih oblasti, ustanova i poduzeća, vrhovno vođenje cjelokupne državne uprave i vrhovni nadzor nad upravnim oblastima, njihovim ustanovama, poduzećima i organima; pripremanje prijedloga zakona i zakonskih odredaba kao i poslovi, koji su im određeni posebnim zakonskim odredbama.

Za osobito važne i opsežne poslove državnog i narodnog života mogu se odredbom Poglavnika osnovati posebna državna ravnateljstva, koja su neodvisna od ministarstava i podložna izravno predsjedništvu vlade.

Ministri, državni tajnici, koji vrše redovite poslove mjesto svoga predpostavljenoga ministra, i državni ravnatelji odgovorni su Poglavniku. Predsjednik vlade, podpredsjednik vlade i svi ministra polažu pred Poglavnikom prije nastupa službe zakonom propisanu prisegu, potpisuju iskaz imovine svoje i svoje obitelji i izjavu, pozivom na ustašku prisegu, da se cijeloga vremena, dok god budu vršili dužnosti službe, povjerene im po državi, ne će baviti nikakvim drugim priradnim poslom i da ne će primati nikakve nagrade i naplate u bilo kojem obliku osim plaće, koju im država podjeljuje za rad.

3. Nezavisna Država Hrvatska podijeljena je u 22 velike župe. Svakoj je na čelu veliki župan, koji je posrednik između središnje državne vlade i kotarâ u svojoj velikoj župi. Ovdje se sada nižu velike župe po njihovim imenima s oznakom sjedišta u zagradi i s imenima kotara, koji im pripadaju:

Zagorje (Varaždin): Varaždin, Čakovec, Prelog, Ludbreg, Novi Marof, Ivanec, Zlatar, Krapina, Pregrada i Klanjec;

Prigorje (Zagreb): Zagreb, Samobor, Stubica, Sv. Ivan Zelina, Dugo Selo, Velika Gorica i Kutina;

Bilo-gora (Bjelovar): Bjelovar, Đurđevac, Koprivnica, Križevci, Čazma, Garešnica i Grubišno Polje;

Baranja (Osijek): Osijek, Virovitica, Podravska Slatina, Donji Miholjac, Valpovo, Našice i Đakovo;

V u k a (Vukovar): Vukovar, Vinkovci, Šid, Ilok, Hrvatska Mitrovica, Ruma, Irig, Hrvatski Karlovci, Stara Pazova i Zemun;

P o s a v j e (Brod na Savi): Brod, Derventa, Gradačac, Brčko, Bijeljina i Županja;

L i v a c i Z a p o l j e (Nova Gradiška): Nova Gradiška, Požega, Daruvar, Pakrac, Novska, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška i Prnjavor;

G o r a (Petrinja): Petrinja, Sisak, Glina, Vrginmost, Dvor, Bosanski Novi i Kostajnica;

P o k u p j e (Karlovac): Karlovac, Jastrebarsko, Pisarovina i Vojnić;

M o d r u š (Ogulin): Ogulin, Slunj, Vrbovsko i Delnice;

V i n o d o l i P o d g o r j e (Senj): Senj, Kraljevica, Crikvenica, Novi Vinodolski, Brinje i Karlobag;

G a c k a i L i k a (Gospić): Gospić, Otočac, Perušić, Udbina i Gračac;

B r i b i r i S i d r a g a (Knin): Knin, Drniš i Grahovo;

C e t i n a (Omiš): Omiš, Sinj, Imotski, Makarska, Brač i Hvar;

H u m (Mostar): Mostar, Nevesinje, Konjic, Posušje, Ljubuški i Metković;

D u b r a v a (Dubrovnik): Dubrovnik, Čapljina, Stolac, Ravno, Trebinje, Bileća i Gacko;

V r h b o s n a (Sarajevo): Sarajevo, Foča, Čajniče, Rogatica, Višegrad, Srebrenica i Vlasenica;

U s o r a i S o l i (Tuzla): Tuzla, Zvornik, Kladanj, Maglaj, Gračanica, Doboj, Tešanj i Teslić;

L a š v a i G l a ž (Travnik): Travnik, Žepče, Zenica, Visoko i Fojnica;

P l i v a i R a m a (Jajce): Jajce, Bugojno, Kupres, Prozor, Duvno, Livno, Glamoč, Varcar-Vakuf;

K r b a v a i P s a t (Bihać): Bihać, Cazin, Korenica, Petrovac i Krupa;

S a n a i L u k a (Banja Luka): Banja Luka, Prijedor, Sanski Most, Ključ i Kotor-Varoš.

Sve to državno uređenje izvodi Poglavnik s doglavničkim vijećem i državnom vladom, a nas upućuje, kako da u samima sebi izgradimo čestitoga čovjeka i ustaškoga Hrvata. Ako ga poslušamo, postat ćemo ispravne jedinice hrvatskoga narodnoga tijela i državnoga života. Onda će nam Nezavisna Država Hrvatska biti sretna i jaka. Tu smo službu dužni vršiti prema narodu i državi svi, da bismo tako uvijek mogli biti: Za Dom spremni!

Kazalo imena i stvari

H

I

J

K

L

LJ

M

N

NJ

O

P

Popis slika

CIJENA Kn 55.—

Ova se knjiga ne smije prodavati skuplje ni jeftinije od označene cijene.

522